

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ Ν. ΣΕΡΡΩΝ

ΣΙΡΙΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ
1995 - 1996

ΣΕΡΡΕΣ 1996

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ Ν. ΣΕΡΡΩΝ

Τ.Ε.Ι. ΣΕΡΡΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΣΙΡΙΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ
1995 - 1996

ΣΕΡΡΕΣ 1996

ΣΙΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΝΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Γιάννης Ρωμανίδης, Φιλολόγος
Πέτρος Σαμσάρης, Φιλολόγος - Αρχαιολόγος

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Πέτρος Σαμσάρης

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Γιάννης Ρωμανίδης
Φιλίππου 29 - 621 25 Σέρρες
Τηλ. 0321. 27-379

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

Πέτρος Σαμσάρης
Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Σερρών
Δημ. Υψηλάντη 1 - 621 23 Σέρρες
Τηλ. 0321. 55-711

- Η έγκριση των μελετών δεν υποδηλώνει ότι η Συντακτική Επιτροπή αποδέχεται τις γνώμες των συντακτών τους.
- Η τελική ευθύνη των διορθώσεων των κειμένων βαρύνει τους συγγραφείς.
- Το περιοδικό δεν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

ISSN 1106 - 4137

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Με τον πέμπτο τόμο ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Σερρών συμπληρώνει δεκαπέντε χρόνια γόνιμης και δυναμικής παρουσίας στον εκπαιδευτικό και πνευματικό χώρο.

Οι Σιριογραφίες, παράλληλα με τον εκπαιδευτικό τους χαρακτήρα, συνεχίζουν την προσπάθειά τους για την ανάδειξη και διάδοση της πολιτισμικής μας κληρονομιάς, προσφέροντας το έναυσμα για τη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας στις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης, αφού αρκετές από τις μελέτες φωτίζουν το ιστορικό παρελθόν της ευαίσθητης περιοχής μας.

Οι συγγραφείς, όχι μόνο συνάδελφοι, αλλά και εκλεκτοί συμπολίτες μας, σφιχταγκαλιάζοντας το «Σίρις», ανοιχτό βήμα έκφρασης για όλους, κατέθεσαν τον πνευματικό τους μόχθο στην τράπεζα των γνώσεων και της επιστήμης. Σε όλους αυτούς τους συνεργάτες, που εμπλούτισαν την ύλη του περιοδικού μας, εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες.

Ευχαριστίες οφείλουμε επίσης στον κ. Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Σερρών που με την ευγενική προσφορά των εκατό χιλιάδων δραχμών συνέδραμε στην κάλυψη μέρους των εκδοτικών εξόδων. Λυπηρό είναι όμως το γεγονός ότι, παρόλες τις μεγαλοσχήμονες υποσχέσεις, απουσιάζει η συνδρομή και η συμπαράσταση άλλων επίσημων τοπικών φορέων, με αποτέλεσμα η πορεία επιβίωσης του μοναδικού εναπομείναντος σοβαρού σερραϊκού περιοδικού, που προβάλλει πανελλαδικά το Νομό μας, να γίνεται δυσβάστακτη. Πάνω από όλους όμως ευχαριστούμε τον κ. Ιορδάνη Νομίδη, εκδότη και διευθυντή της εφημερίδας *Καθημερινός Παρατηρητής*, ο οποίος διέθεσε αφειδώλευτα και ανιδιοτελώς τις εγκαταστάσεις του τυπογραφείου για την εκτύπωση του περιοδικού. Χωρίς τη συνδρομή του αυτή η δημοσίευση του παρόντος και του προηγούμενου τόμου θα ήταν αδύνατη.

Ο τόμος αυτός αφιερώνεται εξαιρετικά στους συνταξιοδοτηθέντες συναδέλφους φιλόλογους, οι οποίοι αποχώρησαν από την ενεργό υπηρεσία, όχι ως «λάθρα βιώσαντες», αλλά προσφέροντας τις πολύτιμες γνώσεις τους στον εκπαιδευτικό βωμό. Δυστυχώς το απογοητευτικά πενιχρό μας βαλάντιο δε μας ενθαρρύνει για άλλου είδους τιμές.

Για το Δ.Σ.
Ο πρόεδρος

Γιάννης Ρωμανίδης

ΜΑΡΙΑ ΣΙΟΜΠΟΤΗ-ΣΑΜΣΑΡΗ
Φιλολόγος

Η ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Η Παλαιολιθική εποχή ταυτίζεται με την εμφάνιση στην Αφρική των πρώτων λίθινων εργαλείων πελεκημένων από τον άνθρωπο, πριν από 2,6 εκατ. χρόνια και μέχρι την τελική υποχώρηση των παγετώνων στο βόρειο ημισφαίριο, γύρω στο 8.500 π.Χ.

Το 1962 δρομολογήθηκε ένα ερευνητικό πρόγραμμα για την Παλαιολιθική Εποχή στην Ήπειρο από ομάδα επιστημόνων του Πανεπιστημίου του Cambridge υπό τη διεύθυνση του E. S. Higgs¹.

Η έρευνα ευδοκίμησε και ήταν ιδιαίτερα αποδοτική. Από τότε οι ανασκαφές συνεχίστηκαν και σήμερα η Ήπειρος αποτελεί την καλύτερα ερευνημένη περιοχή της Ελλάδας² (σχ. 1).

Συνομογραφίες:

A.Δ. : Αρχαιολογικών Δελτίων.

B.S.A.: Annual of the British School of Athens.

J.A.S.: Journal of Archaeological Science.

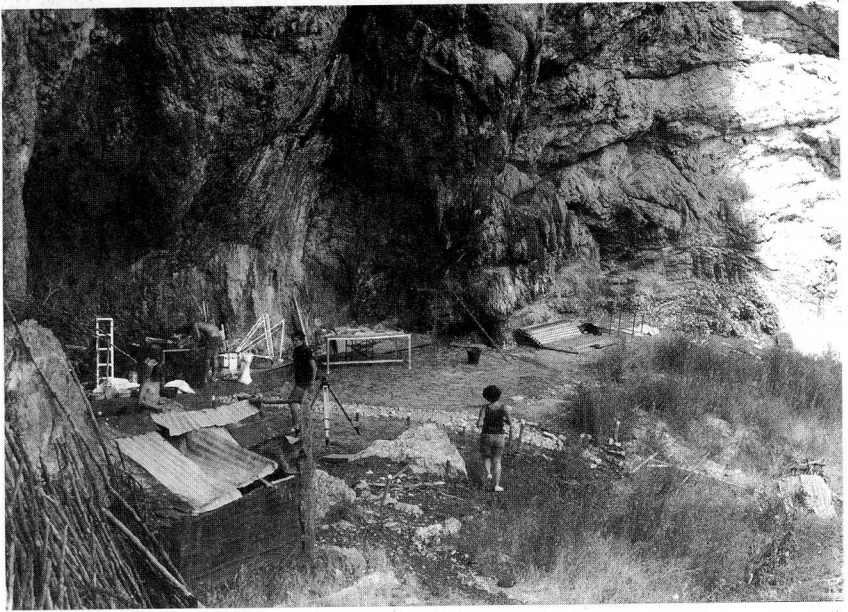
J.H.S.: Journal of Hellenic Studies.

P.P.S.: Proceedings of the Prehistoric Society.

1. Για την πρώτη ερευνητική δραστηριότητα στην Ήπειρο, βλ. S.I.Dakaris - E.S. Higgs - R. W. Hey, «The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part I», *P.P.S.* 30(1964)192 - 144. E.S. Higgs - C. Vita Finzi, «The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part II», *P.P.S.* 32(1966)1 -29. E.S. Higgs - C. Vita Finzi - D. R. Harris - A. E. Fagg, «The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part III», *P.P.S.* 33(1967)1-29. Επίσης *J.H.S. Reports* (1962-1963)22. Σ. Δάκαρη, A.Δ. 19(1964)χρον. Β³, 313. A.Δ. 21(1966)χρον. Β, 292-294. E.S. Higgs, Epirus: Palaeolithic Sites, A.Δ. 23(1968)χρον. Β², σ. 296-298, πίν. 241 α-α.

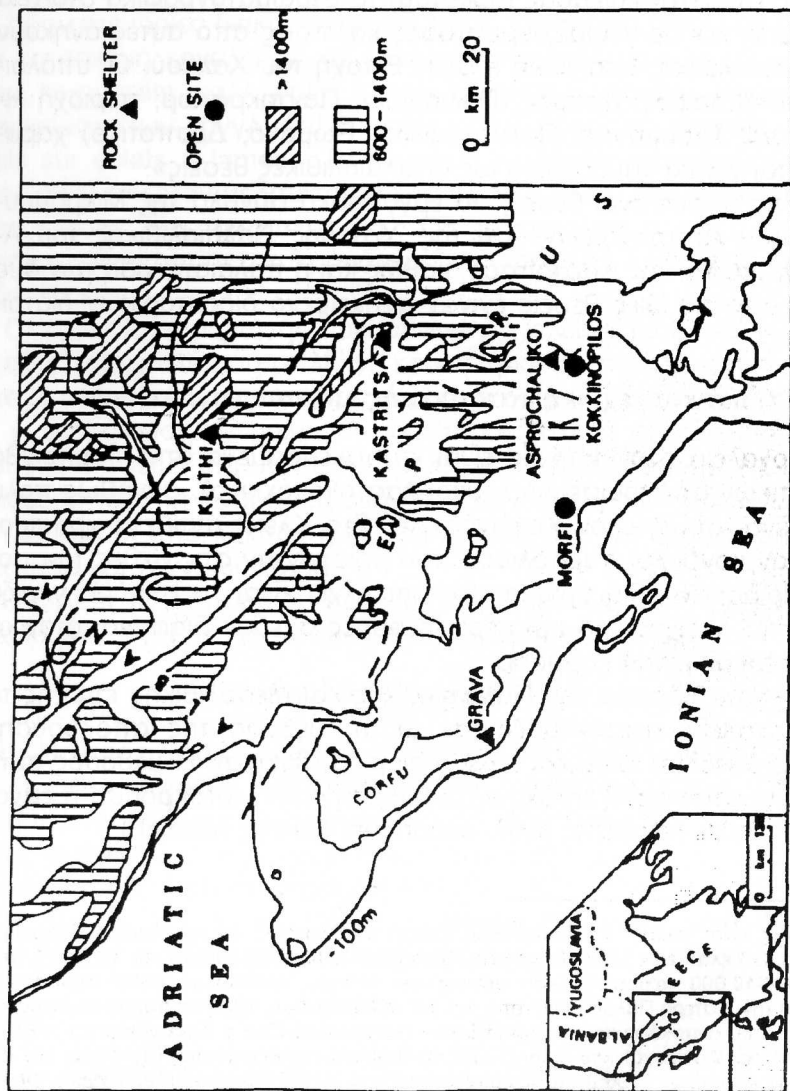
2. Η δεύτερη περίοδος της έρευνας για την Παλαιολιθική Εποχή στην Ήπειρο άρχισε το 1979 με τη μελέτη των ευρημάτων του E. Higgs και τις ανασκαφικές εργασίες στη θέση Κλειδί, στις όχθες του ποταμού Βοϊδομάτη, υπό τη διεύθυνση του G.N. Bailey του Πανεπιστημίου του Cambridge και με τη συνεργασία συνεργατών από Πανεπιστήμια της Ευρώπης, βλ. G. N. Bailey - P. L. Carter - C. S. Gamble - H. P. Higgs, «Epirus Revisited: Seasonality and inter-site Variation in the Upper Palaeolithic of North - West Greece», in G. N. Bailey (ed.) *Hunter - Gatherer Economy in Prehistory: a European Perspective*, Cambridge University Press 1983α, σ. 64-78. G. N. Bailey - P. L. Carter - C. S. Gamble - H. P. Higgs, «Asprochaliko and Kastritsa: Further Investigations of Palaeolithic Settlement and Economy in Epirus (North-West Greece)», *P.P.S.* 49(1983b)15-42. G. N. Bailey and others, «Palaeolithic Investigations at Klithi: Preliminary Results of the 1984-1985 Field Seasons», *B.S.A.* 81(1986a)7-35. G. N. Bailey and others, «Dating Results from two Palaeolithic Sites and Palaeoenvironments in Epirus (North-West Greece)», in J.A.J. Gowlett and R.E.M. Hedges (eds.), *Archaeological Results from Accelerator*

Σύμφωνα με τις δημοσιευμένες μελέτες έχουν επισημανθεί περίπου 44 συνολικά θέσεις που έχουν λιγότερο ή περισσότερο (ή και καθόλου) ερευνηθεί. Από αυτές εννέα έχουν χρονολογηθεί στη Μέση Παλαιολιθική (Άνω Καλεντίνη, Γκορίτσα ή Γκοτσές, Βούλιστα - Παναγιά, Θεσπρωτικό - Ριζοβούνι, Μαζαρακιά, Πράμαντα, Σκάνδαλο, Στεφάνη) και οκτώ στην Ύστερη Παλαιολιθική (Αγ. Γεώργιος Πρεβέζης, Ιωάννινα - Πέραμα, Ιωάννινα - Ελεούσα, Κασικά, Κόνιτσα (σπήλαιο), Παντάνασσα, Κλειδί Κόνιτσας (εικ. 1), σπήλαιο Καστρίτσας, βραχοσκεπή Μπόϊλα στην κοιλάδα του Βοϊδομάτη και Μεγαλάκκος στην ίδια κοιλάδα).

Εικ. 1. Άποψη της βραχοσκεπής στο Κλειδί από νότια (1985).

Dating, Oxford 1986b, σ. 99-107. G. N. Bailey and others, «The "Older Fill" of the Voidomatis Valley North-West Greece and its Relationships to the Palaeolithic Archaeology and Glacial History of the Region», *J.A.S.* 17(1990)145-150. C. S. Bailey, «The Palaeolithic of Klithi and its Wider Context», *B.S.A.* 87(1992)1-28. Πρβλ. επίσης Γ. Κουρτέση - Φιλιππάκη, «Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής Εποχής στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* τεύχ. 59(Ιούνιος 1996)6-21. Ε. Κοτζαμποπούλου - Ε. Παναγοπούλου - Ε. Αδάμ, «Η Παλαιολιθική έρευνα στην Μπόϊλα (κοιλάδα Βοϊδομάτη, Ν. Ιωαννίνων)», *Αρχαιολογία και Τέχνες* τεύχ. 60(Σεπτέμβριος 1996)31-35. G. Kourtessi - Filippakis, *Le paleolithique de la Grèce Continentale. Etat de la question et perspectives de recherche*, διδ. διατριβή, Publ. de la Sorbonne, Paris 1986, σ.σ. 267. Ε. Αδάμ - G.N. Bailey, «1962-1992: τριάντα χρόνια παλαιολιθικής έρευνας στην Ήπειρο», *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σ. 305-319. Αναφορά και στις δύο περιόδους της έρευνας για την Ήπειρο κάνει ο Γ. Καββαδίας, *Παλαιολιθική Κεφαλληνία*, έκδ. Φυτράκη, Αθήνα 1984, σ. 127-128.

Σχ. 1. Χάρτης των Παλαιολιθικών θέσεων της Ηπείρου.
(G. Bailey κ.ά., J.H.S. 17, 1990).

Σε τέσσερις άλλες θέσεις (Ασπροχάλικο, Καρβουνάρι Παραμυθιάς, Κοκκινόπηλος, Μόρφι) παρατηρείται συνέχεια από τη Μέση στην Ύστερη Παλαιολιθική, μία ίσως ανήκει στη μεταβατική περίοδο από την Ύστερη Παλαιολιθική στη Νεολιθική εποχή (Ραχούλι) και για 14 θέσεις (περιοχή κοιλάδας Κωκυτού) τα στρωματογραφικά στοιχεία είναι ελλιπή και δε γνωρίζουμε πόσες και ποιες από αυτές ανήκουν στην Παλαιολιθική, Νεολιθική ή στην Εποχή του Χαλκού. Οι υπόλοιπες οκτώ (Ελαφος, Λούρος, Παλιοχώρι, Παντοκράτωρ, περιοχή Ηγουμενίτσας Γκουμάνης, Πολυστάφυλο, Ρωμανό, Δεσποτικό) χαρακτηρίζονται γενικά και αόριστα ως «Παλαιολιθικές θέσεις».

Από τις παραπάνω θέσεις, τα εργαλειακά σύνολα της Μικρομουστερίας του Ασπροχάλικου και της Ύστερης Παλαιολιθικής του Ασπροχάλικου και της Καστρίτσας, καθώς και η παλαιοπανίδα των δύο φάσεων από τις ίδιες θέσεις έγιναν αντικείμενο διδακτορικών διατριβών³.

Υλικά και τεχνική κατασκευής λίθινων εργαλείων

Τα εργαλεία στην Ήπειρο είναι κατασκευασμένα από πυριτόλιθο διαφορετικών αποχρώσεων (λευκό, καστανοκόκκινο), συνήθως πολύ οξειδωμένο, όπως στον Κοκκινόπηλο. Στο Κλειδί αντίθετα χρησιμοποιήθηκαν κόνδυλοι πυριτόλιθου που βρίσκονταν στις όχθες του ποταμού Βοϊδομάτη. Το χρώμα που υπερέχει είναι το σκούρο γκριζό που γίνεται ανοιχτότερο και μερικές φορές σχεδόν διάφανο, όταν απολεπίζεται σε μικρά κομμάτια.

Σε όλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής εποχής τα λίθινα εργαλεία κατασκευάζονταν με τη μέθοδο της απόκρουσης (γαλλ. percussion, taille και αγγλ. chipping, flaking). Η μέθοδος αυτή διακρίνεται στην απλή απόκρουση και στη διπλή απόκρουση ή ξαναδούλεμα (γαλλ. retouche, αγγλ. secondary flaking, retouch).

3. Όπως είναι γνωστό η Παλαιολιθική Εποχή υποδιαιρείται σε τρία στάδια: Πρώιμη ή Αρχαιότερη (2,6 εκατ. έως 200.000 χρόνια), Μέση (200.000-35.000 χρόνια) και Ύστερη ή Νεότερη (35.000-10.000 περίπου). Όσον αφορά την Ήπειρο, διαθέτουμε πολύ περισσότερα στοιχεία για την Ύστερη Παλαιολιθική από ό,τι για τη Μεσολιθική, προς το παρόν τουλάχιστον. Οι περιοχές που ανασκάφηκαν και μελετήθηκαν συστηματικά είναι ο Κοκκινόπηλος (1963), η βραχσοκεπή του Ασπροχάλικου (1964-1966), το σπήλαιο της Καστρίτσας στο οποίο δεν έχει γίνει πλήρης ανασκαφή (1966) και η βραχσοκεπή στο Κλειδί Κόνιτσας (1983-1988), βλ. E. Papaconstantinou, *Micromousterien. Les idies et les pierres. Le Micromousterien d'Asprochaliko (Grèce) et le problème des industries microlithiques du Mousterien*, διδ. διατρ., Paris 1989. E. Adam, *A Technological and Typological Analysis of Upper Palaeolithic Stone Industries of Epirus, Northwestern Greece*, B.A.R. International Series 512, Oxford 1989. E. Kotzabopoulou, *Faunal Analysis of the Kastritsa Cave, Greece*, Δημοσίευτη M. Sc. διατριβή, University of Cambridge 1988. Στις ανασκαφικές περιόδους των ετών 1985 και 1986 στο Κλειδί Κόνιτσας είχα τη χαρά να συμμετέχω ως φοιτήτρια.

Τα αρχαιότερα και απλούστερα εργαλεία κατασκευάζονταν με απλή απόκρουση με λίγα χτυπήματα ξεφλουδιζόταν το ένα άκρο του χαλκίου-πυρήνα και δημιουργούνταν μια αιχμή (μύτη) ή ακμή (κόψη). Με την πάροδο των αιώνων η απόκρουση γινόταν όλο και πιο λεπτή και τα εργαλεία αποκτούσαν όλο και κανονικότερες μορφές.

Δύο κατηγορίες διακρίνονται ως προς τον τρόπο απόκρουσης για την κατασκευή εργαλείων: α) εργαλεία πυρήνων (αγγλ. core tools, γερμ. kerngeräte, γαλλ. outils à taille bifaciale ή bifaces), β) εργαλεία αποκρουσμάτων (αγγλ. flake tools, γερμ. Abschlag speräte, γαλλ. outils sur éclats ή lames). Τα εργαλεία πυρήνων κατασκευάζονταν, αφού απολεπιζόταν με χτυπήματα το φυσικό χαλίκι του πυρίτη είτε εν μέρει είτε σε όλη την επιφάνεια⁴. Για τα εργαλεία αποκρουσμάτων χρησιμοποιούνταν οι αποκρουόμενες λεπίδες είτε αυτούσιες είτε ξαναδουλεμένες.

Οι τεχνικές παραγωγής των λίθινων εργαλείων διαφοροποιούνται ως εξής⁵: α) απολέπιση με λίθινο κρουστήρα, β) απόκρουση με πίεση (γίνεται ανάμεσα στα γόνατα, το αριστερό χέρι στηρίζει, το δεξί ωθεί και γ) απόκρουση με μαλακό κρουστήρα (ξύλο ή κόκαλο). Η γωνία κρούσης διαφέρει σημαντικά από ό,τι με το σκληρό κρουστήρα. Μια ενδιαμέση τεχνική είναι η έμμεση κρούση, κατά την οποία τοποθετείται ένα κοπίδι από κόκαλο ή ξύλο ανάμεσα στο προς απολέπιση αντικείμενο και τον κρουστήρα.

Η μελέτη των απορριμμάτων της κατασκευής επιτρέπει συχνά να διακριβωθεί η τεχνική ή οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν⁶.

Τυπολογία των εργαλείων

Η Ήπειρος χαρακτηρίζεται από μια ιδιομορφία στις λιθοτεχνίες των θέσεων, γεγονός που οφείλεται στη φύση του εδάφους της. Αξιοσημείωτο είναι το ότι στις υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής εποχής συναντούμε παχύτερο ή λεπτότερο στρώμα ερυθρογής, κάτι που απουσιάζει από τη Θεσσαλία⁷.

Σε όλη την έκταση του Παλαιού Κόσμου (Ευρώπη, Ασία, Αφρική) έχουν βρεθεί πολυάριθμες λιθοτεχνίες με ορισμένα κοινά χαρακτηρι-

4. Τα πετρώματα, που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούνται στην απολέπιση, ανήκουν στην ομάδα του πυριτίου με χημική σύσταση οξείδιο του πυριτίου (SiO₂, 46,7% Si και 53,3% O), βλ. S. Semenov, *Prehistoric Technology*, Moonraker Press 1976, σ. 33.

5. Βλ. F. Bordes, *Le Paleolithique dans le monde*, Hachette, Paris 1986, σ. 24-31.

6. Πρβλ. Κ. Σκουρτοπούλου, «Η μελέτη της λιθοτεχνίας. Στοιχεία μεθοδολογίας», *Τομή τεύχ. 3* (Ιούνιος 1991)62-73.

7. Θέσεις με ερυθρόχρωμα και παλαιολιθικά ευρήματα αναφέρονται και από την Κέρκυρα, βλ. Α. Sordinas, «Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966», *Balkan Studies* 10/2(1969) 394-424.

στικά που χρονολογούνται μέσα στα όρια της τελευταίας παγετώδους Würm⁸. Ονομάζονται μουστέριες ή μουστεροειδείς⁹ και αποτελούν τον κύριο κορμό της πολιτιστικής κληρονομιάς του πρώιμου homo sapiens, ο οποίος στη Μέση Παλαιολιθική αντιπροσωπεύεται από το υπό-είδος neandertallis.

Σύμφωνα με την τυπολογική διάκριση των μουστέριων λιθοτεχνιών από το Fr. Bordes¹⁰, η τυπική μουστέρια λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται από τη χρήση της τεχνικής Levallois¹¹, περισσότερο ή λιγότερο έντονη στις διάφορες ομάδες, τη σχεδόν πλήρη έλλειψη αξίνων και τη σταθερά μεγάλη αναλογία σε ράσπες (racloirs). Πολλές και φροντισμένες είναι οι αιχμές (points, pointes), τα ξέστρα (scrapers), ενώ άλλοι τύποι εργαλείων βρίσκονται σε μικρότερη αναλογία, όπως οι εγκοπείς και τα οδοντωτά. Σπάνια είναι τα εργαλεία τύπου «limace» (μακρόστενα με πλήρη επεξεργασία), που έχουν το σχήμα του γυμνοσάλιαγκου. Γενικά κατά τη Μέση Παλαιολιθική αναπτύσσονται τα εργαλεία σε φύλλες (flakes). Η Μουστέρια πολιτισμική φάση απαντά στη χώρα μας στον Κοκκινόπηλο και σε θεσσαλικές θέσεις (εικ. 2, 3).

Στην Ύστερη Παλαιολιθική διακρίνουμε πέντε πολιτισμικές φάσεις: την Ωρινάκια (στην Ελλάδα μόνο επιφανειακά ευρήματα), την Γκραβέττια (στρώμα 10 της βραχοσκεπής του Ασπροχάλικου, φάση II του Φράγγθι, στρώματα 16-26 της Καστρίτσας (:)), τη Σολουτραία, τη Μαγδαληνία και την Επιγκραβέττια (άνωτερα στρώματα Καστρίτσας, βραχοσκεπή Κλειδί, φάσεις IV, V και VI στο Φράγγθι).

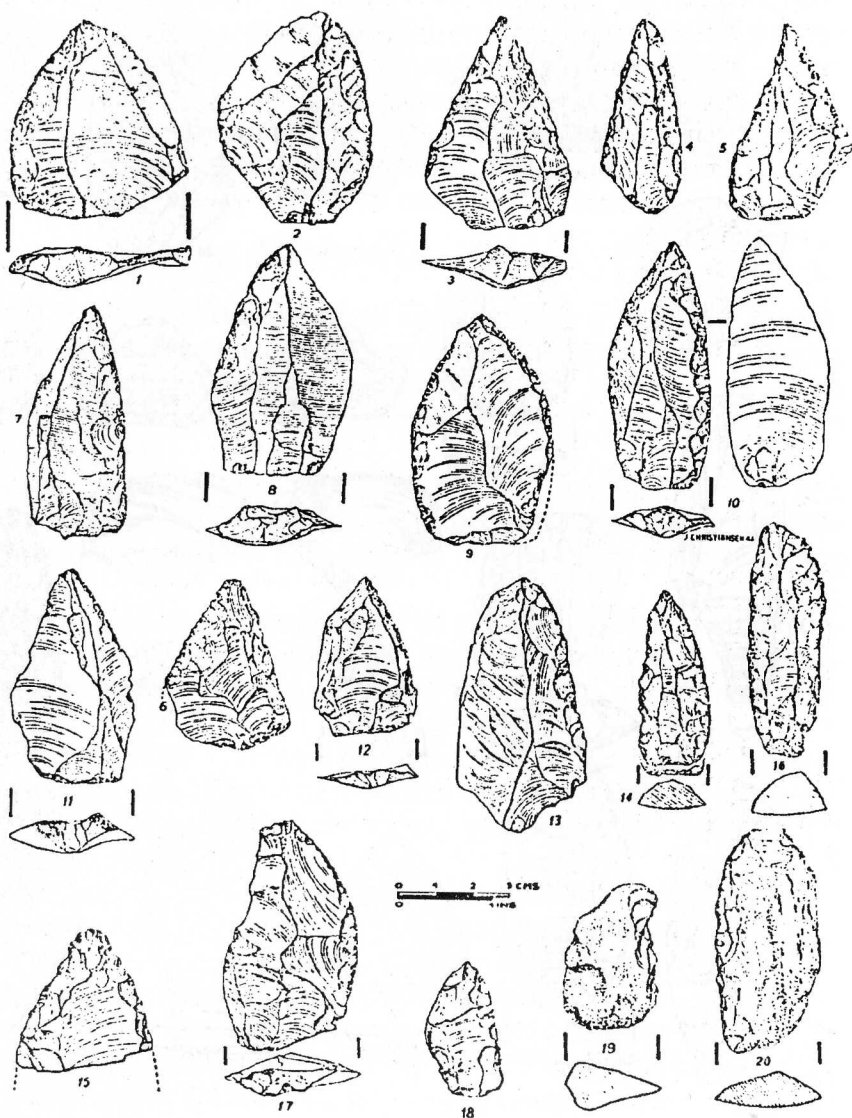
Η Γκραβέττια λιθοτεχνία (27.000-20.000 χρόνια), που αντιπροσωπεύεται στη χώρα μας περισσότερο, χαρακτηρίζεται από την πλήρη σχεδόν εξαφάνιση των μουστέριων τύπων· επιβιώνουν μόνον οι ράσπες, ενώ οι γλυφίδες εξελίσσονται σημαντικά και άλλοτε είναι διπλές, άλλοτε πολλαπλές, άλλοτε δίδεδρες (burins doubles, multiples,

8. Η Μέση Παλαιολιθική καλύπτει μέρος του Μέσου και Ανώτερου Πλειστόκαινου και αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του Riss Würm και Würm I και II. Η Ύστερη Παλαιολιθική εξελίσσεται στη διάρκεια του Ανώτερου Πλειστόκαινου και καλύπτει τη Würm III και IV. Με τη λήξη της τελευταίας φάσης της τελευταίας παγετώδους αρχίζει το Ολόκαινο ή οι Νεοθερμικοί χρόνοι που εξακολουθούν μέχρι σήμερα. Η Ύστερη Παλαιολιθική χαρακτηρίζεται από μία σημαντική ανθρωπολογική αλλαγή, την εμφάνιση του homo sapiens sapiens του Σύγχρονου ανθρώπου, ο οποίος αντικατέστησε τον άνθρωπο του Νεάντερταλ, βλ. Γ. Κουρτέση - Φιλιππάκη, «Το χρονολογικό πλαίσιο και η πολιτισμική ακολουθία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* τεύχ. 58 (Ιανουάριος - Μάρτιος 1996)23-32.

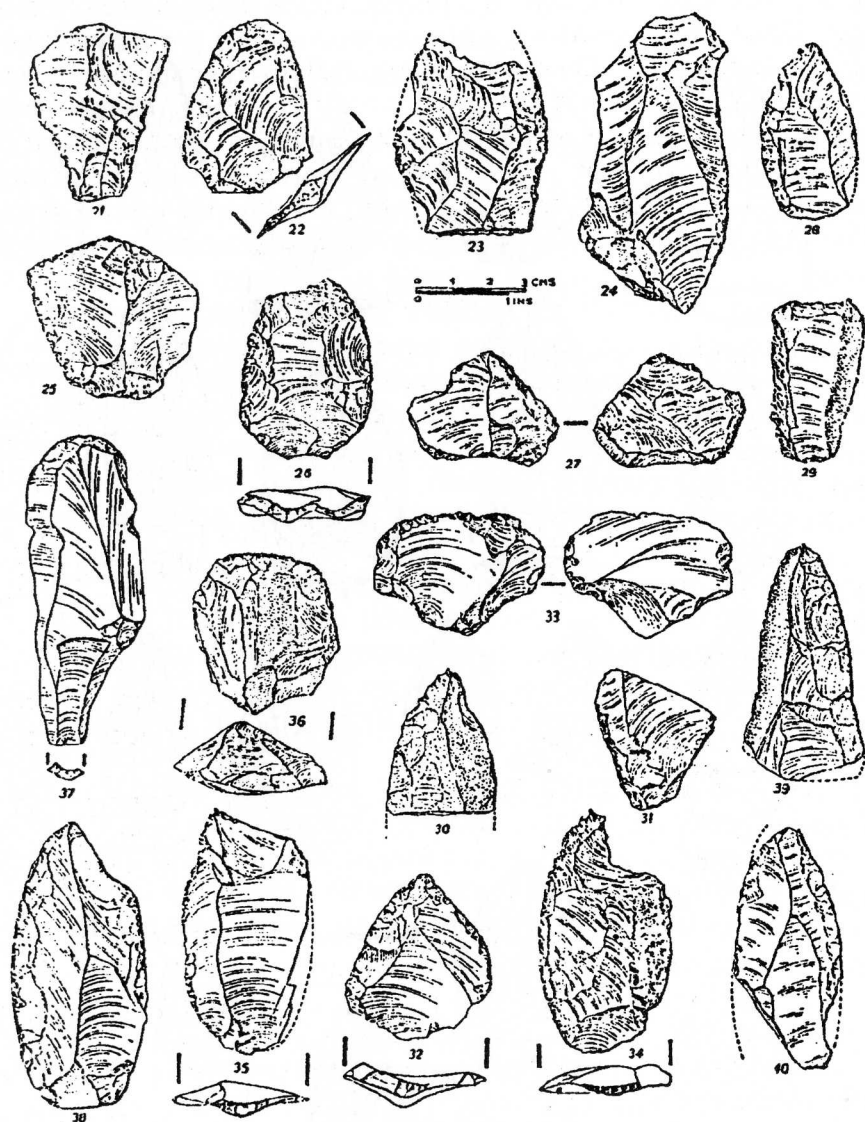
9. Η ονομασία προέρχεται από το σπήλαιο «Le Moustier» στην κοιλάδα του Λίγηρα της Ν.Δ. Γαλλίας.

10. F. Bordes, ό.π., σ. 98-120.

11. Η τεχνική αυτή έχει ως βάση την προετοιμασία του αρχικού λιθαρίου σε σχήμα περιπού χελώνας (tortoise core) από το οποίο αποσπώνται με πλευρικά χτυπήματα φύλλες (flakes) που έχουν το επιδιωκόμενο σχήμα, χωρίς άλλη ή μικρή μόνον επεξεργασία.

Εικ. 2. Παλαιολιθικά ευρήματα από τον Κοκκινόπηλο.
 αριθ. 1: αιχμή τύπου C, αριθ. 2, 13, 17, 19: ξέστρα (racloirs),
 αριθ. 3, 5, 6, 11, 12: αιχμές τύπου B, αριθ. 9, 10, 15: αιχμές
 τύπου A, αριθ. 16: ξέστρο τύπου «limace».
 (S. I. Dakaris κ. ά., P.P.S. 30, 1964).

Εικ. 3. Παλαιολιθικά ευρήματα από τον Κοκκινόπηλο (συνέχεια).
 αριθ. 21, 22, 23, 24, 26, 29, 33, 35: ξέστρα (racloirs), αριθ. 40:
 αιχμή τύπου A, αριθ. 28, 32: αιχμές τύπου B, αριθ. 36, 37: «end-
 scrapers», αριθ. 27: φολίδα τύπου Levallois (Levallois flake).
 (S.I. Dakaris κ. ά., *P.P.S.* 30, 1964).

simples). Οι πιο χαρακτηριστικοί τύποι εργαλείων είναι οι Γκραβέτιες αιχμές (pointe de la Gravette), που διακρίνονται σε μεγάλες και μικρές. Πολύ χαρακτηριστικός τύπος είναι επίσης οι στομωμένες λεπίδες (backed blades). Ονομάζονται έτσι, γιατί η μία τους κόψη στομώνεται, για να προστατεύεται το χέρι κατά τη χρήση ή ακόμη, για να στερεώνεται εύκολα η λεπίδα στην αυλακιά ενός κεράτου ή ξύλου. Άλλοι παράγωγοι τύποι είναι τα ξέστρα (end-scrapers ή grattoirs), οι χαράκτες ή ακίδες (gravers) σαν ψαλίδια, για να χαράσσουν στις επιφάνειες των βράχων ή στα οστά τα ακιδογραφήματα.

Η λιθοτεχνία στην Ήπειρο

Κατά τη Μέση Παλαιολιθική τα εργαλεία που απαντώνται συχνότερα στις θέσεις της Ηπείρου είναι τα ξέστρα (scrapers) σε διάφορους τύπους: απλά ή πλευρικά, σχήματος D, με κολοβωμένα άκρα (truncated), εγκάρσιου τύπου (transverse type), ορθογώνια, διπλά ξέστρα «limaces».

Έχουν βρεθεί επίσης αιχμές και αιχμηρά εργαλεία (Points and Pointed implements). Χαρακτηριστικότερες είναι οι διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές (bifacial leaf shaped) που θυμίζουν αντίστοιχες της Θεσσαλίας.

Δύο τύποι φολίδων διακρίνονται: α) τυπικές Levallois, κατασκευασμένες από πυρήνες με προσεκτική ακτινωτή απόκρουση, β) επιμήκεις (elongated) που προέρχονται από πυρήνες με μακρόστενη απόκρουση.

Τα σχήματα των πυρήνων κατατάσσονται ανάλογα με τις προπαρασκευαστικές κρούσεις επεξεργασίας σε: δισκοειδείς ή χελωνοειδείς, απλοποιημένοι δισκοειδούς τύπου, πρισματικοί και ιδιόμορφου ή ακαθόριστου σχήματος.

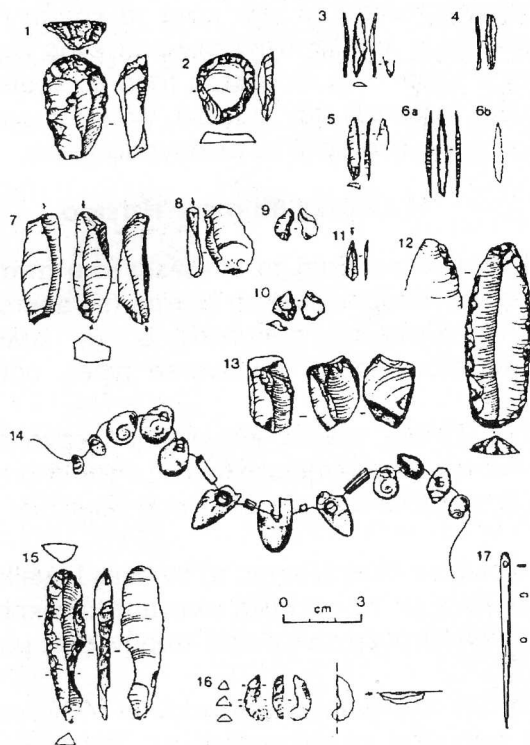
Οι λεπίδες που έχουν βρεθεί είναι μόνο δύο, κανονικού επιμήκους σχήματος και θυμίζουν τύπους της Ύστερης Παλαιολιθικής.

Μια αξίνη από στρογγυλό πυρήνα κυανότεφρου πυριτόλιθου βρέθηκε στα επιφανειακά ευρήματα του Κοκκινόπηλου.

Στην Ύστερη Παλαιολιθική εποχή άφθονες είναι οι στομωμένες λεπίδες (backed blades) που βρέθηκαν στην Καστρίτσα και στο Κλειδί, οι μικρολεπίδες (bladelets), που μερικές φορές είναι τόσο μικροσκοπικές, όπως στο Κλειδί, έτσι ώστε να μπορούμε να μιλούμε για τεχνική απόκρουσης microbladelets¹² (microbladelet flaking tech-

12. Μια λεπίδα (blade) έχει μήκος τουλάχιστον 50 mm και πλάτος τουλάχιστον ίσο με το διπλάσιο του μήκους της. Μια μικρολεπίδα (bladelet) δεν είναι πλατύτερη από 12 mm και το πλάτος της πρέπει να είναι τουλάχιστον ίσο με το διπλάσιο του μήκους της. Ο όρος microbla-

πίque). Οι πυρήνες είναι τις περισσότερες φορές ακανόνιστοι ή πρισματικοί (εικ. 4).

Εικ. 4. Ευρήματα από το Κλειδί Κόνιτσας.

αριθ. 1: «end-scraper», αριθ. 2: κυκλικό «end-scraper», αριθ. 3, 5, 6: στομωμένες μικρολεπίδες, αριθ. 4: αμβλεία στομωμένη μικρολεπίδα, αριθ. 7, 8: γλυφίδες, αριθ. 9, 10: μικρογλυφίδες, αριθ. 11: μικρός σπέας, αριθ. 12: σύνθετο εργαλείο «end-scraper», σε ξαναδουλεμένη λεπίδα, αριθ. 13: πυρήνας, αριθ. 15: λεπίδα με εγκοπή, αριθ. 16: αγκιστροειδής μικρός σπέας.

(G.N. Bailey κ. ά., B.S.A. 81, 1986).

Συναντούμε επίσης γλυφίδες (burins), φολίδες, αιχμές με ράχη και ξέστρα. Τα end-scrapers είναι κοινός τύπος· συνήθως είναι κατασκευασμένα σε φολίδες ή μικρολεπίδες και σπανιότερα σε λεπίδες ή σε λεπίδες που μοιάζουν με φολίδες (laminar flakes).

Οπείς (piercers) κατασκευασμένοι σε φολίδες ή μικρολεπίδες δεν είναι σπάνιοι και τείνουν μάλλον να είναι παχείς και επίπεδοι, παρά λεπτοί και αιχμηροί. Στο Κλειδί βρέθηκε ένας τύπος μικρού οπέα (micropiercer) με δύο στομωμένα άκρα από τα οποία το ένα λεπταίνει και το άλλο είναι μία πολύ οξεία αιχμή.

Τέλος υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός κομματιών με ακανόνιστο ξαναδούλεμα (retouched tools). Δεν είναι πάντα φανερό αν το retouch είναι αποτέλεσμα χρήσης ή τυχαίας καταστροφής μετά από απόρριψη. Ωστόσο κομμάτια αυτού του τύπου αποτελούν μια ξεχωριστή ομάδα η οποία ενισχύει την υπόθεση ότι αντιπροσωπεύουν μια κατηγορία εργαλείων.

Ανακεφαλαιώνοντας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι λεπίδες, γλυφίδες και μικρολιθικά γεωμετρικά εργαλεία αποτελούν τους τρεις χαρακτηριστικούς τύπους της Ύστερης Παλαιολιθικής εποχής.

Ανάλυση δειγμάτων από το Κλειδί με μικροσκοπιο έδειξε ότι οι στομωμένες μικρολεπίδες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: α) εκείνες με ίχνη κρούσης, που πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν ως ακίδες ή αιχμές ακοντίων και β) μικροί οπείς, που χρησιμοποιήθηκαν για τρύπημα δέρματος. Τα end-scrapers χρησιμοποιήθηκαν κυρίως σε δέρμα· οι γλυφίδες δείχνουν ότι ίσως χρησιμοποιήθηκαν σε κόκαλο.

Με τη μελέτη της λιθοτεχνίας στην Παλαιολιθική εποχή επιχειρούμε να κατανοήσουμε τη σχέση φυσικού περιβάλλοντος - ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι παλαιολιθικοί κυνηγοί - συλλέκτες, επιλέγοντας κάθε φορά τον πιο πρόσφορο τόπο διαμονής (σε πρώτες ύλες και θηράματα), κατόρθωσαν να προσαρμοστούν στις δύσκολες κλιματολογικές συνθήκες και να κατασκευάσουν είτε όπλα με μεγάλη βλητική εμβέλεια είτε εργαλεία των οποίων οι λειτουργικές αιχμές θεωρούνταν κατάλληλες για την εκδορά, το διαμελισμό και τον τεμαχισμό των θηραμάτων.

ΠΕΤΡΟΣ ΚΩΝ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ
Φιλολόγος - Αρχαιολόγος

ΝΕΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΑΧΛΑΔΟΧΩΡΙ ΣΙΝΤΙΚΗΣ

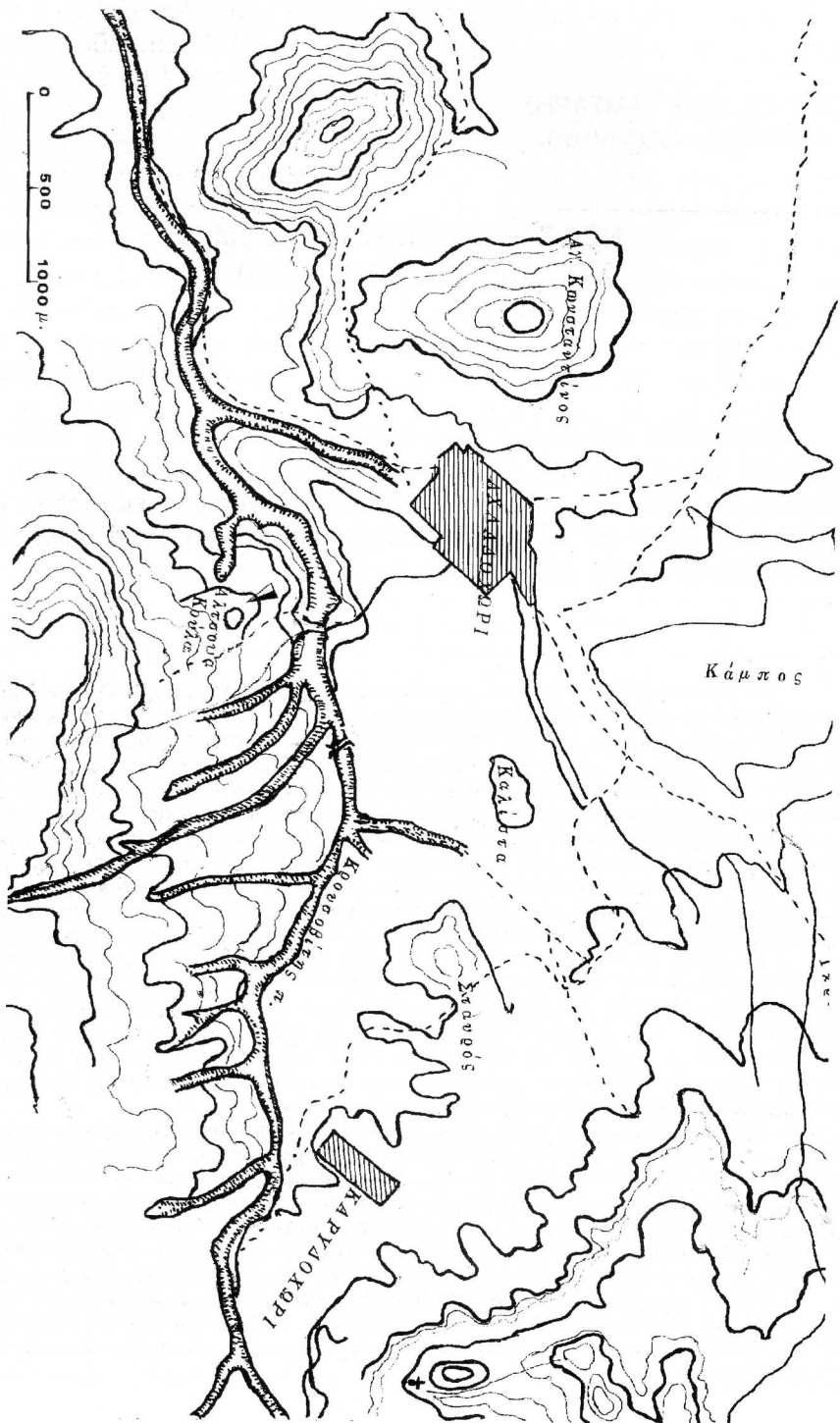
Στη μνήμη του πατέρα μου

Η τελευταία ερευνητική μας επίσκεψη τον Ιούνιο του 1995 στη γραφική Κοινότητα του Αχλαδοχωρίου¹ της επαρχίας Σιντικής του Νομού Σερρών μας επιφύλαξε άλλη μια ευχάριστη έκπληξη², όταν στο λόφο "Άλτσουα Κούλα" εντοπίσαμε για πρώτη φορά υλικά κατάλοιπα προϊστορικής κατοίκησης³.

1. Το Αχλαδοχώρι, άλλοτε κεφαλοχώρι, βρίσκεται σε απόσταση 23 χλμ. ΒΑ του Δήμου Σιδηροκάστρου και πολύ κοντά στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Είναι γνωστό ως Κρούσοβο (στη σλαβική γλώσσα αχλαδιά), ενώ επί Τουρκοκρατίας έφερε τις ονομασίες Κούρσουβα, βλ. Μ.Ε. Μ. Cousinéry, *Voyage dans la Macedoine*, tom. I, Paris 1831, σ. 172, Κρούσεβο, βλ. Β. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, tom. I, Paris 1852, σ. 97. S. Gorčević, *Makedonien und Alt Serbien*, Vienne 1889, σ. 383, καθώς και Τσαϊρλί Βαλκάν, βλ. Στ. Μερτζίδη, *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένα τοποθετήσεις των. Έρευναι και μελέται τοπογραφικαί υπό αρχαιολογικο-γεωγραφικο-ιστορικήν έποσιν*, Αθήνα 1885, σ. 56. Η Κοινότητα αρχικώς απαρτίστηκε από τους συνοικισμούς Κρούσοβο, Τσερβίστα, Κίρτσοβο, Καρατάς και Ελεζλή. Προσαρτήθηκε στην Ελλάδα στις 27 Αυγούστου του 1913 με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. Το 1920, με το ΒΔ της 28-12-1919, ΦΕΚ 2/1920, τ. Α', αναγνωρίστηκε ως Κοινότητα Κρουσόβου. Λίγα χρόνια αργότερα, με το Δ. 28-12-1926, ΦΕΚ 7/1927, τ. Α', μετονομάστηκε σε Αχλαδοχώρι και το 1980 συμπεριέλαβε το διπλανό χωριό Καρυδοχώρι (Κίρτσοβο), βλ. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, αρ. 43. *Νομός Σερρών*, Αθήνα 1962, σ. 194-195. Το έτος 1920 αριθμούσε 1590 κατοίκους, ενώ σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του έτους 1991, ο αριθμός τους περιορίστηκε στους 853 κατοίκους (1003 μαζί με το Καρυδοχώρι). Ομώνυμες Κοινότητες απαντώνται στην επαρχία Γιαννιτσών του Ν. Πέλλας, στην επαρχία Πυλίας του Ν. Μεσσηνίας και τέλος στο Ν. Τρικάλων.

2. Είχαν προηγηθεί κατά το παρελθόν αρκετές άλλες επιτόπιες ιστορικοαρχαιολογικές έρευνες, που είχαν ως στόχο τη συγκέντρωση πληροφοριών και την ιχνηλάτηση ανθρώπινης δραστηριότητας στην ακριβική αυτή περιοχή. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών υπήρξαν ενθαρρυντικά, αφού πρόσφεραν πλήθος στοιχείων για τη διαχρονική κατοίκηση της γύρω περιοχής από τα ρωμαϊκά μέχρι και τα υστεροβυζαντινά χρόνια. Αποδεικνύεται έτσι ότι ο χώρος έχει πλούσια ιστορική παράδοση και πολιτισμό. Η τελευταία μας μετάβαση πραγματοποιήθηκε με συντροφία τον πρόεδρο της Κοινότητας κ. Πέτρο Παυλίδη και το φίλο Βασίλη Γιαννογλοΐδη.

3. Βλ. Π. Σαμσάρη, "Ο λόφος «Άλτσουα Κούλα» στο Αχλαδοχώρι. Μια αξιόλογη προϊστορική θέση που αναμένει τη σκαπάνη των αρχαιολόγων", εφημ. *Ο καθημερινός Παρατηρητής*, αρ. φύλ. 3666, Πέμπτη 11 Ιανουαρίου 1996, σ. 1, 3, όπου παρουσιάστηκαν πρόχειρα οι πρώτες μας διαπιστώσεις.

ΣΧ. 1. Τοπογραφικός Χάρτης της περιοχής Αχαιοχωρίου.

Πρόκειται για ένα χαμηλό (± 30 μ. ύψος) τραπεζοειδή λόφο⁴ που υψώνεται πάνω σε βραχώδες υπόβαθρο (εικ. 1). Η επίπεδη κορυφή του, που αποτελεί κοινόχρηστο χώρο και καταλαμβάνει έκταση 2,5 στρεμμάτων⁵, είναι χέρσα με λιγοστή θαμνώδη βλάστηση στις Β και Δ άκρες της. Ο λόφος αυτός, ευκρινής από όλες τις πλευρές του, βρίσκεται σε απόσταση 1,5 χλμ. Ν-ΝΑ της Κοινότητας (σχ. 1). Στη Β-ΒΔ του πλαγιά σχηματίζεται χαμηλότερη φυσική πλατιά "ταράτσα" (αναβαθμός), που οι υπώρειές της αγγίζουν τις νότιες όχθες της κοίτης του ποταμού Αχλαδοχωρήτη (Κρουσοβίτη)⁶. Δυο χείμαρροι Ν και ΝΔ του λόφου, που συμβάλλουν στους πρόποδες του, τροφοδοτούν με νερό το ποτάμι στο οποίο εκβάλλουν δυτικά του λόφου, μετά τη συμβολή τους⁷ (εικ. 2), ενώ ταυτόχρονα προσφέρουν φυσική οχύρωση με το υδάτινο σύμπλεγμά τους από τις τρεις τουλάχιστον πλευρές του.

4. Η επιλογή λόφων ως χώρων εγκατάστασης ήταν συνηθισμένη κατά την προϊστορική εποχή, αλλά και αργότερα, αφού πρόσφεραν ασφάλεια, όχι τόσο από τις εχθρικές επιθέσεις γειτόνων - μια και οι σχέσεις συνύπαρξης των ανθρώπων σε όλη τη διάρκεια αυτής της εποχής ήταν ειρηνικές, εξαιτίας της επάρκειας καλλιεργήσιμου και βοσκήσιμου χώρου - όσο από τα στοιχεία της φύσης και τις ανεπιθύμητες επισκέψεις άγριων ζώων. Επιπλέον, πρόσφεραν προστασία από την υγρασία.

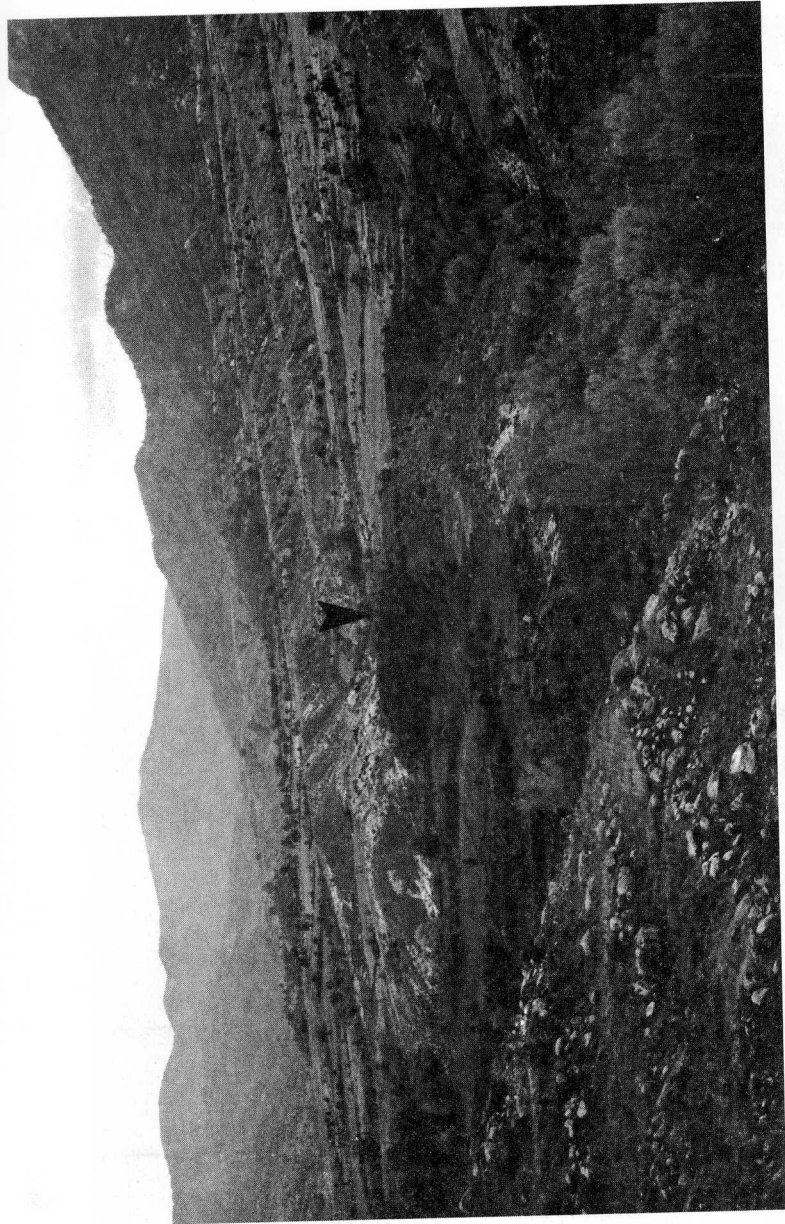
5. Η περιουσιμένη έκταση που καταλαμβάνει ο οικισμός δεν προξενεί εντύπωση, αφού δεν απέχει και πολύ από το μέσο όρο του μεγέθους των προϊστορικών οικισμών της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής και Δυτικής Μακεδονίας που έχει υπολογιστεί στα 4-5 στρέμματα, βλ. Δ. Γραμμένου, "Συμπεράσματα από τη μελέτη των προϊστορικών οικισμών της Ανατολικής Μακεδονίας", *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου η Καβάλα και η περιοχή της (Καβάλα, 18-20 Απριλίου 1977)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 239. Του ίδιου, "Προϊστορικοί οικισμοί της Ανατολικής Μακεδονίας", *Θρακικά Χρονικά* 36(1980-81)96. Αντίθετα η μέση έκταση των οικισμών της Κεντρικής Μακεδονίας, που είναι πιο εκτεταμένοι, ανεβαίνει στα 23 στρέμματα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνά και τα 80. Σε μια μόνον περίπτωση αναφέρονται 200 στρέμματα, βλ. Μ. Παππά, "Στοιχεία για την οργάνωση του χώρου στην κοιλάδα των Βασιλικών", *Αρχαία Μακεδονία* V/2(1993)1225. Στη Δυτική Μακεδονία ο μέσος όρος ποικίλλει ανάλογα με τη θέση της περιοχής. Έτσι, στη Φλώρινα η συνηθισμένη έκταση που καταλαμβάνουν οι οικισμοί κυμαίνεται από 10-50 στρέμματα, ενώ στο Αμύνταιο από 4/5-100 στρέμματα, βλ. Κ. Τρανταλίδου, "Προϊστορικοί οικισμοί στις λεκάνες της Φλώρινας και του Αμύνταιου (Δυτική Μακεδονία)", *Αρχαία Μακεδονία* V/3 (1993)1596. Προς το τέλος όμως της προϊστορικής περιόδου (Υστερη Εποχή του Χαλκού) παρατηρείται συρρίκνωση της έκτασης των οικισμών, βλ. Δ. Γραμμένου, *Συμπεράσματα... ό.π.*, σ. 239 και Δ. Γραμμένου - Μ. Φωτιάδη, "Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας", *Ανθρωπολογικά* 1(1980)16.

6. Ο ποταμός αυτός (τουρκ. ονομασία Τζουμά Τσάι) πηγάζει από τα όρη της Βροντούς. Ρέει στην αρχή μέσα από ορεινό έδαφος σε μήκος 25 χλμ. προς ΝΔ, ανάμεσα στα όρη Τσιγγέλι και Σαρλίγια. Κατά την έξοδό του στην πεδιάδα περνάει μέσα από το Σιδηρόκαστρο. Από εκεί καμπύτταν ελαφρά προς τα αριστερά μέχρι να πάρει κατεύθυνση παράλληλη με αυτή του Στρυμόνα. Σε αυτή τη διαδρομή κοιλούσε για 35 χλμ. και δεχόταν στην αριστερή του όχθη πλήθος χείμαρρων. Λίγο έξω και ΝΑ από την πόλη των Σερρών άλλαζε απότομα κατεύθυνση προς Ν και χυνόταν στη λίμνη Αχινού. Το ποτάμι αυτό που διέσχιζε το ΒΑ τμήμα της πεδιάδας, ενώ στην ορεινή διαδρομή του είχε πολύ γρήγορο ρεύμα, στην πεδιάδα γινόταν πολύ αδύναμο, βλ. Θ. Σφέτσιου, *Η βόρεια Ελλάδα και οι όμοροι χώροι*, Θεσσαλονίκη 1925, σ. 179-180. Η μέγιστη παροχή του σε νερό είχε υπολογιστεί από την Υπηρεσία Μελετών των Εταιρειών Monks - Ulen σε 127,3 κυβ. μ. ανά δευτερόλεπτο, βλ. Ν. Αναγνωστόπουλου, *Ο κάμπος των Σερρών. Μελέτη συγκριτικής γεωπονικής*, Αθήνα 1936, σ. 24.

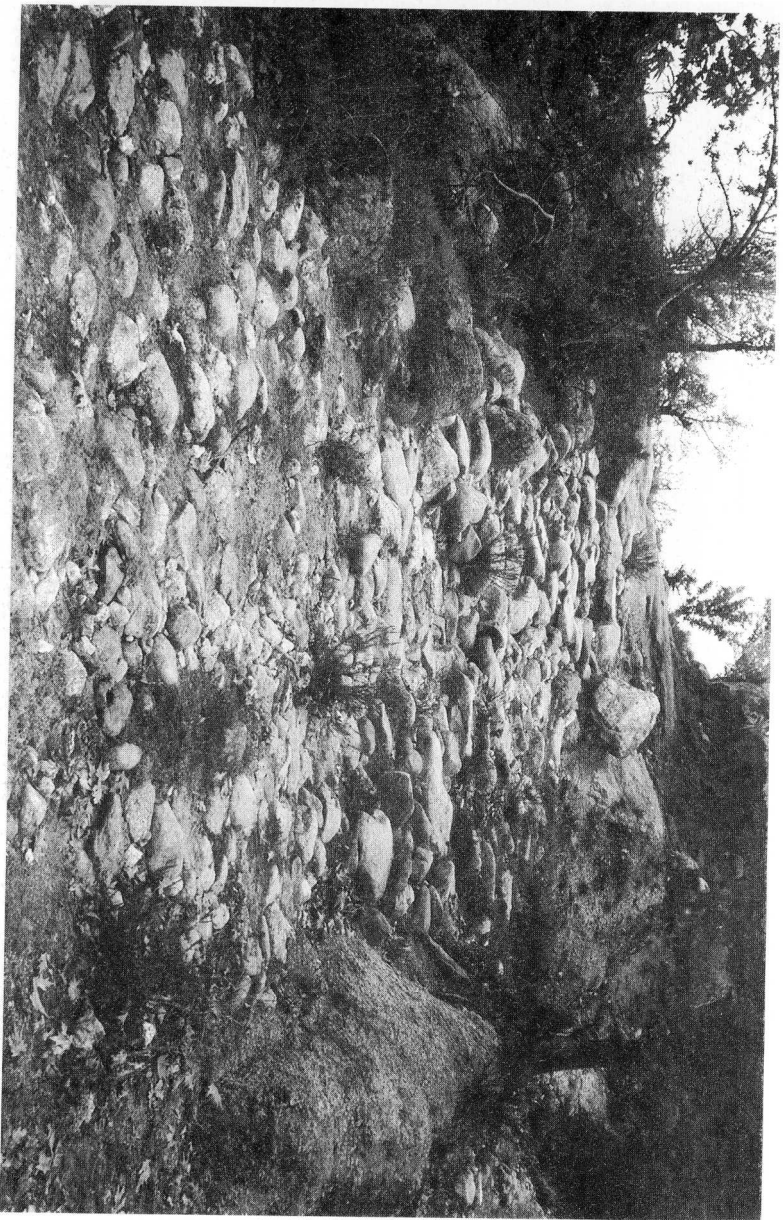
7. Στον ένα μάλιστα από αυτούς τους χείμαρρους υπάρχει πηγαίο νερό, το οποίο χρησιμοποιήσαν για τις ανάγκες τους, παράλληλα με αυτό του ποταμού, οι μακρινοί κάτοικοι

Εικ. 1. Αποψη του λόφου από νότια.
Στο βάθος το όρος Άγκιστρο.

Εικ. 2. Αποψη του λόφου από δυτικά. Η εκβολή των χειμάρρων στον Κρουσοβίτη ποταμό και στο βάθος το όρος Λαίλιά.

Εικ. 3. Παλιός λιθόστρωτος δρόμος που οδηγεί στο λόφο «Άλτσουρα Κούλα».

Εικ. 4. Η λίθινη τοξωτή γέφυρα της «Αγ. Κυριακής».

Έτσι, η πρόσβαση στο λόφο πραγματοποιείται μόνο από την ομαλή ΒΑ πλευρά. Από εδώ εξάλλου διέρχεται παλιός λιθόστρωτος δρόμος (εικ. 3), ο οποίος ξεκινά από το Αχλαδοχώρι και, αφού διαπερνά το ποτάμι από την παρακείμενη παλιά και ψηλή (ύψους 6,20 μ.) λιθόκτιστη γέφυρα (με δύο τοξωτά ανοίγματα) της «Αγ. Κυριακής» (εικ. 4), προσεγγίζει το λόφο συνεχίζοντας νοτιότερα.

Πάνω στον επίπεδο και φυσικά περιορισμένο χώρο της κορυφής του λόφου εντοπίζεται, σύμφωνα με τις υπάρχουσες επιφανειακές ενδείξεις, νεολιθική ανθρώπινη εγκατάσταση. Τμήμα πρόχειρης τοιχοδομίας (πάχους 0,65 μ., με σωζ. μήκος 2,10 μ. και ύψος 1,30 μ.) (εικ. 5), που αποκαλύφτηκε στη ΝΑ άκρη της κορυφής του λόφου, μετά από λαθρανασκαφή, αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα την υποδομή⁸ τετράπλευρης (;) οικίας⁹ που θα πρέπει να στέγαζε κάποιον από τα υποτυπώδη νοικοκυριά του μικρού αυτού οικισμού.

Εικ. 5. Τμήμα πρόχειρης τοιχοδομίας από τετράπλευρη (;) οικία

του οικισμού αυτού. Αυτή η εύκολη εξάλλου πρόσβαση σε πόσιμο νερό, καθώς και η γεινιάσή του με καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης στάθηκαν σοβαροί λόγοι επιλογής της συγκεκριμένης θέσης για εγκατοίκηση.

8. Η ανωδομία της αποτελούνταν πιθανόν από ωμό πηλό ή πηλόπλινθους, όπως συνηθιζόταν αυτούς τους χρόνους.

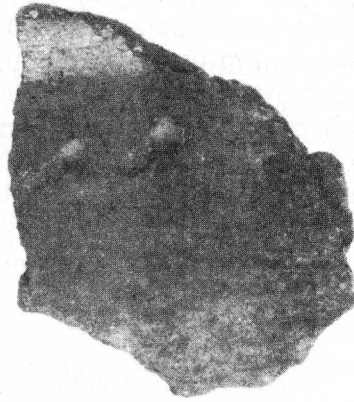
9. Οι οικίες αυτής της περιόδου σε όλη τη Μακεδονία θα πρέπει να ήταν τετράγωνες ή ορθογώνιες, αλλά και με κατά τόπους κατασκευαστικές ιδιομορφίες, βλ. Δ. Γραμμένου, "Συμπεράσματα από τις νεότερες νεολιθικές έρευνες στη Μακεδονία", *Αρχαία Μακεδονία* VI/1(1993)504. Γενικά για την οργάνωση και τα μέρη της οικίας αυτής, βλ. Δ. Θεοχάρη, "Το νεολιθικό σπίτι", *Ανθρωπολογικά* 1(1980)12-13.

Κατάλοιπα της οικοσκευής, κυρίως από πήλινα σκεύη καθημερινής χρήσης για παρασκευή και αποθήκευση τροφής, είναι διάσπαρτα σε όλη σχεδόν την έκταση του λόφου. Ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνονται όστρακα από αδρά άβαφα χειροποίητα αγγεία με εμπίεστη διακόσμηση στίξεων στο σώμα τους (εικ. 6) ή με αποτυπώματα δακτύλων στις λαβές τους (εικ. 7). Άλλα φέρουν γραπτό πολύχρωμο επίχρισμα διαφορετικής πυκνότητας (εικ. 8). Ορισμένα τέλος αποτμήματα ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία (κυρίως φιάλες) με λεπτά τοιχώματα (πάχους 8 χλστ.), διακοσμημένα με λεπτές γραμμές από γραφίτη (σε ασημί-λευκή απόχρωση) πάνω στη μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια, που σχηματίζουν δέσμες ή σπειροειδείς διακοσμήσεις στο σώμα και αβαθείς αυλακώσεις στα χείλη (εικ. 9)¹⁰. Αρκετά από αυτά έχουν περισυλλεγεί και μεταφερθεί από τους Αχλαδοχωρίτες στο Κοινοτικό κατάστημα¹¹.

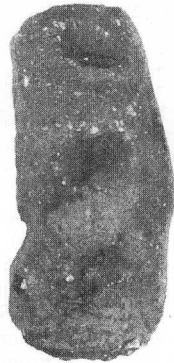
Με τις οικοτεχνικές δραστηριότητες των προϊστορικών κατοίκων αυτού του οικισμού συνδέονται και άλλα κινητά ευρήματα, όπως λίθινη αξίνα με στιλπνή μαύρη επιφάνεια, που σε ορισμένα μόνο σημεία της διακρίνονται κοκκινωπές φλεβώσεις σιδηροπυρίτη. Το σχήμα της είναι τραπεζοειδές (σχ. 2). Έχει μήκος 7,8 εκ., μέγ. πάχος 2,7 εκ. και βάρος 60 γρ. Η μια άκρη της (πλάτους 2,9 εκ.), η οποία στερεωνόταν σε ξύλινο ή οστέινο στειλεό, είναι κυρτή, ενώ η επίπεδη άλλη (πλάτους 4,5 εκ.) οξύνεται σχηματίζοντας την κόψη (εικ. 10). Το εργαλείο αυτό χρησίμευε για την κοπή και ξέση του ξύλου με σκοπό την προμήθεια καύσιμης ύλης ή την κατασκευή φθαρτών καλυβών ή ξύλινων σκευών, καθώς και για την εκχέρωση και την προετοιμασία του εδάφους για καλλιέργεια.

10. Τα όστρακα αυτά, "τύπου Ακροποτάμου", ανήκουν στην τρίτη ομάδα των Σιταγρών I-II, σύμφωνα με τον J.-P. Demoule, "Néolithique et Chalcolithique de Macédoine: Un état des questions", *Αρχαία Μακεδονία* VI/1(1993)377. Η χονδροειδής κεραμική συγκριτικά με τη NN I παρουσιάζεται σημαντικά αυξημένη: εξακολουθεί όμως να υστερεί απέναντι στη μονόχρωμη και στη γραπτή. Η άνοδος του ποσοστού της και στην επόμενη περίοδο δείχνει ότι η χονδροειδής κεραμική αυξάνει διαρκώς, μέχρι που υπερισχύει απέναντι στις άλλες κατηγορίες, βλ. Ι. Ασλάνη, Η προϊστορία της Μακεδονίας, Ι. Η Νεολιθική εποχή, Κ.Ε.Ρ.Α., Αθήνα 1992, σ. 182. Σχετικά με την τεχνολογία της κατασκευής γενικότερα των νεολιθικών κεραμικών αγγείων του Μακεδονικού χώρου, βλ. Κ. Σικαλιδή - Μ. Κεσίσογλου - Ε. Μήτσου - Κ. Αλεξιάδη, «Διερεύνηση της τεχνολογίας κεραμικών αρχαιολογικών ευρημάτων της Νεολιθικής εποχής», *ΕΕΠΣΑΠΘ, Τμήμα Αρχαιολογιών* 9(1982)197-233. Η ανεύρεση πλήθους επιφανειακής μη επείσακτης κεραμικής ειδικότερα στο Νομό Σερρών από διάφορους προϊστορικούς οικισμούς θέτει το πρόβλημα της ύπαρξης ή όχι ντόπιων κεραμικών εργαστηρίων. Απάντηση προσπαθεί να δώσει η Ευ. Θωμάϊδου, "Γενικές παρατηρήσεις στη Νεολιθική κεραμική της περιοχής των Σερρών", *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 2(1993-94)15-25, η οποία διατυπώνει την άποψη ότι οι κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες ευνοούσαν την εγχώρια παραγωγή αγγείων.

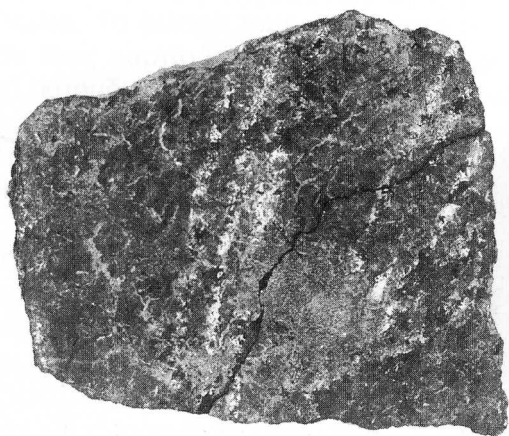
11. Ο φιλόσοφος πρόεδρος της Κοινότητας ευχαρίστως μας τα διέθεσε για μελέτη και φωτογράφιση, όταν πληροφορήθηκε για τη σπουδαιότητά τους. Από τότε έθεσε ως στόχο την πραγματοποίηση αρχαιολογικής ανασκαφής στο χώρο απ' όπου προέρχονται τα ευρήματα αυτά και προσπαθεί με κάθε τρόπο να τον υλοποιήσει.

Εικ. 6. Όστρακο από σώμα αγγείου με σικτική διακόσμηση.

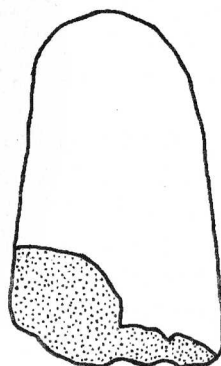
Εικ. 7. Λαβή από άβαφο αγγείο με αποτυπώματα δακτύλων.

Εικ. 8. Όστρακο από σώμα αγγείου με πολύχρωμο γραπτό επίχρισμα.

Εικ. 9. Αποτμήματα ανοικτών μελανόχρωμων σιλβωμένων αγγείων με γραμμική γραπτή διακόσμηση στο σώμα τους και αυλακώσεις στα χείλη.

0 1 2 3 εκ.

Εικ. 10. Λίθινη αξίνα.

Σχ. 2. Τομή λίθινης αξίνας.

Εκτός από το λίθινο εργαλειοκό εξοπλισμό, ο άνθρωπος αυτής της εποχής χρησιμοποιούσε και οστέινα, ξύλινα ή πήλινα εργαλεία για τις διάφορες γεωργοκτηνοτροφικές του ασχολίες, αφού, όπως είναι γνωστό, είχε εγκαταλείψει πια το νομαδικό τρόπο ζωής και από το θηρευτικό και συλλεκτικό στάδιο πέρασε στο τροφοπαραγωγικό, έχοντας παράλληλα μόνιμη κατοικία. Η τροφή του προερχόταν τώρα από τις τοπικές καλλιέργειες κυρίως των δημητριακών (σιτάρι, κριθάρι) και των οσπρίων (φακή, μπιζέλια, λαθούρι)¹². Τις ανάγκες του σε ζωικές πρωτεΐνες ικανοποιούσαν τα κατοικίδια ζώα¹³ που είχε εξημε-

12. Πεδινή έκταση 10 στρεμμάτων περίπου, που απλώνεται ανάμεσα σε ψηλά βουνά σε μικρή σχετικά απόσταση βόρεια του οικισμού, ο λεγόμενος "Κάμπος" των ντόπιων κατοίκων (παλιά ονομασία "Σούχα Πουλιάνα"), πρόσφερε τη δυνατότητα γεωργικής παραγωγής, αφού βρίσκεται μέσα στα όρια κινητικότητας του προϊστορικού ανθρώπου, τα οποία έχουν καθοριστεί είτε ως ακτίνα 5 χλμ. γύρω από τον οικισμό, βλ. Δ. Γραμμένου, Συμπεράσματα από τη μελέτη των προϊστορικών οικισμών..., ό.π., σ. 244 είτε ως απόσταση μιας ώρας αντίστοιχα, βλ. Δ. Γραμμένου, Προϊστορικοί οικισμοί..., ό.π., σ. 97. Απανθρακωμένα φυτικά κατάλοιπα, που θα προκύψουν από μια μελλοντική ανασκαφική έρευνα, μπορούν να προσφέρουν κατατοπιστικές πληροφορίες για την ακριβή ποικιλία της γεωργικής παραγωγής. Πάντως το φάσμα των καλλιεργειών εδώ θα πρέπει να διέφερε αρκετά από εκείνο του θεσσαλικού κάμπου.

13. Η αναγνώριση και εξέταση των υπαρχόντων οστεολογικών κατάλοιπων από τους ειδικούς παλαιολογούς με βάση το μέγεθος και τη μορφολογία τους μπορεί να καθορίσει το

ρώσει, καθώς και τα διάφορα θηράματα¹⁴ που υπήρχαν άφθονα στα πυκνά τότε δάση¹⁵ των γειτονικών ορεινών όγκων του Ορβήλου, Αγκίστρου¹⁶ και Λαίλια. Τα δέντρα τους, εκτός από την απαραίτητη ξυλεία, πρόσφεραν τους καρπούς άγριων φρούτων (κορόμηλα, κεράσια, δαμάσκηνα), καρυδιών και αμυγδάλων. Η συγκομιδή επίσης αγριοστάφυλλων, βαλανιδιών και βολβών θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Το διαιτολόγιό του συμπληρωνόταν επίσης με το μέλι και τα άφθονα ψάρια, κογχύλια, μύδια και σπόνδυλα από τον παρακείμενο ποταμό.

Η επιλογή της θέσης του οικισμού μέσα στη στενή κοιλάδα¹⁷ του Κρουσοβίτη, παραπόταμου άλλοτε του Στρυμόνα, θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι δεν ήταν τυχαία. Εκτός από τις πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες που πρόσφερε, υπήρξε φυσική διόδος επικοινωνίας και πέρασμα για τις μετακινήσεις, όχι μόνο των ζώων, αλλά και των ανθρώπων που διακινούσαν τα διάφορα αγαθά τους¹⁸.

είδος της πανίδας, πρβλ. Φ. Μαυρίδη, "Πρώιμη Νεολιθική οικονομία στον Αιγαϊακό χώρο: η εξημέρωση των ζώων", *Αρχαιολογία* τεύχ. 54 (Μάρτιος 1995)20-22.

14. Το κυνήγι θηλαστικών θηραμάτων (ελάφι, αρκούδα, αγριογούρουνο), που απέφερε μεγάλη ποσότητα κρέατος, θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια σημαντική δραστηριότητα. Εκτός όμως από τη ζωική τροφή, πολύτιμες ήταν και οι πρώτες ύλες που προέρχονταν από αυτά για την κατασκευή ορισμένων οικόπεδικών ειδών, όπως δέρματα, τένοντες για την κατασκευή κλωστών και συνδέσμων, οστά για σφυριά και στείλεους, κέρατα ελαφιών και δόντια αγριογούρουνων για αντικείμενα στολισμού, βλ. Μ. Seferiades, "Dikili Tash, un grand site protohistorique de Grèce", *Arheologia* 153(Avril 1981)53. Συνηθισμένα όπλα κυνηγιού ήταν η σφενδόνη και οι πήλινοι πεσσοί, που πολύ συχνά είχαν κωνικό σχήμα.

15. Μέρος από τα δάση αυτά με πεύκα, οξιές, βαλανιδιές, καστανιές, καρυδιές και πλατάνια διατηρήθηκε μέχρι σήμερα, σε ποσοστό κάλυψης 18% του εδάφους (27.000 στρέμματα), λόγω της ύπαρξης άφθονων νερών στην περιοχή.

16. Το όρος Αγκιστρο (τουρκ. Σιγκέλι) με υψόμετρο 1.294 μ. αποτελεί τη νοτιοδυτική συνέχεια της μεγάλης οροσειράς του Ορβήλου (Περιμ Νταγ) με ψηλότερη κύρια κορυφή την "Άλη Μποτούς" (2.212 μ. ύψος).

17. Μια συστηματική έρευνα κατά μήκος της κλεισούρας του Αχλαδοχωριτή, που περικλείεται από τα παράλληλα όρη Αγκίστρου και Σμινίτσα (ή Σαίρλι), πιστεύουμε ότι θα έφερνε στο φως και άλλες εγκαταστάσεις, όχι μόνο σύγχρονες ή μεταγενέστερες, αλλά και παλιότερες από αυτή. Το ερευνητικό πρόγραμμα για διερεύνηση παλαιολιθικής κατοίκησης στην Ανατολική Μακεδονία, που ξεκίνησε το 1989 και αφιέρωσε ένα μέρος από το διαθέσιμο χρόνο στην κοιλάδα αυτή, είχε ενθαρρυντικές ενδείξεις, αφού σε σπήλαιο κοντά στο χωριό Καπνόφυτο διαπιστώθηκαν ίχνη ανθρωπίνης παρουσίας της περιόδου αυτής, βλ. Γ. Κουρτέση - Φιλιππάκη - Ι. Αναγνώστου - Λ. Δημάδη, "Νέα προϊστορικά ευρήματα από την περιοχή της Δράμας", *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Δήμου Δράμας η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός (Δράμα, 24-25 Νοεμβρίου 1989)*, σ. 54 και Γ. Κουρτέση - Φιλιππάκη - Χ. Γεωργίου - Λ. Δημάδη - Κ. Τρανταλίδου, "Η διερεύνηση της παλαιολιθικής κατοίκησης στην Ανατολική Μακεδονία: Προκαταρκτική έκθεση 1989-1990", *ΑΕΜΟ* 4(1990) 554, 558, 559.

18. Πρόκειται για απλές αμοιβαίες ανταλλαγές για κάλυψη αναγκών που η τοπική παραγωγή αδυνατούσε να ικανοποιήσει και κυρίως για απόκτηση δυσεύρετων πρώτων υλών. Οι ανταλλαγές αυτές, που πραγματοποιούνταν σε ακτίνα δράσης μέχρι και 50 χλμ., αφορούσαν τα περισεύματα περισσότερο, χωρίς να έχουν ιδιαίτερο εμπορικό χαρακτήρα, βλ. Δ. Γραμμένου, "Η έννοια της πολιτιστικής ομάδας στη Νεολιθική εποχή της νότιας Βαλκανικής (NN III και NN)", *Θρακική Επετηρίδα* 7(1987-90)49. Δεν πρέπει πάντως να αποκλειστεί εντελώς η επαφή με τους γειτονικούς λαούς της νότιας βαλκανικής, αφού η κοιλάδα αυτή, μετά από τα στενά του Ρούπελ,

Την υδάτινη αυτή δίοδο εκμεταλλεύτηκαν αργότερα οι άνθρωποι των ιστορικών χρόνων για την εύκολη μεταφορά πρώτων υλών και μεταλλευμάτων¹⁹ από τα βουνά της γύρω περιοχής. Ο λόφος "Άλτσουσα Κούλα", επειδή ασκούσε αξιόλογο έλεγχο στην κοιλάδα, επανακατοικήθηκε στα υστερορωμαϊκά χρόνια. Κατά την περίοδο μάλιστα αυτή ο λόφος προστατεύθηκε με ισχυρή περιμετρική οχύρωση²⁰, που τμήματά της διασώζονται σε μεγάλο μήκος στη Ν-ΝΑ πλαγιά του (εικ. 11)²¹.

Τα κινητά επιφανειακά ευρήματα που βρέθηκαν στο λόφο - κυρίως της κεραμικής - όσο φτωχά και αν είναι σε ποσότητα και ποιότητα, δηλώνουν μόνιμη προϊστορική εγκατοίκηση και επικουρούν στη χρονική τοποθέτηση της θέσης στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο.

Μια συστηματική όμως μόνο ανασκαφική έρευνα με τη λεπτομερή παρακολούθηση της στρωματογραφίας του χώρου είναι ικανή να μας δια φωτίσει πληρέστερα, πάνω στην ακριβή χρονολόγηση και σε ποι-

αποτελεί σημαντική διάβαση, που διευκόλυνε την επικοινωνία των παραπάνω λαών με τον αιγαιακό κόσμο και αντιστρόφως. Συνεπώς κάποια πολιτιστικά δάνεια θα πρέπει να θεωρησούμε ότι έγιναν αποδεκτά από αυτούς.

19. Εκτός από την ξυλεία, τα βουνά αυτά -κυρίως του Αγκίστρου- πρόσφεραν άφθονο μέταλλευμα. Η εξόρυξη τους γινόταν από τις στοές που ανοίγονταν γι' αυτό το λόγο, ενώ η εκκαμίνευση και η επεξεργασία πραγματοποιούνταν κοντά στους οικισμούς. Τέτοια ίχνη διαπιστώσαμε πολύ κοντά στο λόφο και δίπλα στις όχθες του ποταμού Αχλαδοχωρήτη, στη θέση "Μπιλίτσα", που χρησίμευε ως πλυντήριο. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι οι κάτοικοι των ιστορικών χρόνων, εκτός από την πρωτογενή ενασχόληση (γεωργία και κτηνοτροφία), έδιναν ιδιαίτερη σημασία και στη συγκεκριμένη δευτερογενή δραστηριότητα, πρβλ. Χ. Γεωργίου - Ν. Φαράκλα, "Αρχαία κατοίκηση στην Κέα. Το βόρειο τμήμα της Ανατολικής πλευράς του νησιού", *Αριάδνη* 6(1993)36. Ίχνη αρχαίας μεταλλευτικής δραστηριότητας σημειώνει ο Ο. Davies, *Roman mines in Europa*, Oxford 1935, σ. 230 και σημ. 7 σε όλο το μήκος της κοιλάδας του Αχλαδοχωρήτη, καθώς και στο Σιδηρόκαστρο (αρχαία Ηράκλεια Σιντικής), το οποίο την εποχή εκείνη ήταν κέντρο εμπορίας σιδήρου. Τα τοπωνύμια Κρούσια και Κρούσοβο εξάλλου προσδιορίζονται συνήθως με την παρουσία αρχαίων μεταλλείων, βλ. D. Samsaris, "Les mines et la métallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine", *Κlio* 69(1987)159. Οι περιοχές γενικότερα της αρχαίας Σιντικής και Οδομαντικής υπήρξαν τα σπουδαιότερα μεταλλευτικά κέντρα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Του ίδιου, ό.π., σ. 154-157.

20. Από την παρουσία αυτής της οχύρωσης (κάστρου) προήλθε το δεύτερο συνθετικό της τοπωνυμίας "Άλτσουσα Κούλα", αφού η λέξη Κούλας στα αραβικά σημαίνει κάστρο και πύργος. Το πρώτο πάλι συνθετικό μας οδηγεί πλησιέστερα στη λατινική λέξη *altus* < άλτσους < Άλτσουσα ως δηλωτικό του μεγάλου υψόμετρου στο οποίο βρίσκεται η θέση, παρά στη λέξη *άλτσους*, που σημαίνει χοντρή αλυσίδα (από το *άλλυσος*), πρβλ. Χρ. Γεωργίου, *Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 12.

21. Παράλληλη ρωμαϊκή οχύρωση έχει διασωθεί και σε άλλο λόφο της περιοχής του Αχλαδοχωρίου με την ονομασία "Γκραντίστα". Η θέση αυτή βρίσκεται σε απόσταση 4 χλμ. ΒΑ της Κοινότητας. Από την παρακείμενη ΝΔ νεκρόπολη προέρχονται αρκετά κτερίσματα τάφων, καθώς και νομίσματα του 3ου-4ου αι. μ.Χ., βλ. Κ. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 19(1964) χρον. Β3, σ. 379. Ρωμαϊκοί κιβωπίοσημοι τάφοι επίσης με λίγα κτερίσματα έχουν βρεθεί παλιά κοντά στην πλατεία της Κοινότητας και συνδέονται πιθανόν με την παραπάνω θέση, βλ. Χ. Κουκούλη, *ΑΔ* 23(1968) χρον. Β2, σ. 360. Η προτεινόμενη ταύτιση της αρχαίας αυτής πόλης με την Τρίστωλο είναι καθαρά υποθετική, βλ. Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 125.

Εικ. 11. Τμήμα οχύρωσης ρωμαϊκών χρόνων στη Ν-ΝΑ πλαγιά του λόφου «Άλτσουσα Κούλα».

κίλα άλλα θέματα που σχετίζονται με την ενδοκοινοτική χωροοργάνωση, την οικονομική διάρθρωση, την κοινωνική δομή, την πνευματική ζωή, την καλλιτεχνική έκφραση και γενικότερα την πολιτιστική στάθμη των κατοίκων της μικρής αυτής πρωτόγονης μεικτής γεωργοκτηνοτροφικής κοινωνίας, που αναπτύχθηκε στην ορεινή²² περιοχή του Αχλαδοχωρίου.

Η ανακάλυψη του νεολιθικού αυτού οικισμού στη βόρεια ορεινή ενδοχώρα του Νομού Σερρών δίνει μια νέα διάσταση στην προϊστορική έρευνα της περιοχής, αφού η επαρχία Σιντικής βγαίνει πια από την

22. Η εγκαθίδρυση προϊστορικών οικισμών σε υψόμετρο 500μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, σπάνια στο Ν. Σερρών, θα πρέπει να αποδοθεί περισσότερο στην ελλιπή εξερεύνηση των δύσβατων και αφιλόξενων ορεινών περιοχών του, λόγω της δύσκολης προσέγγισης, παρά στις επιλογές των ανθρώπων εκείνης της εποχής. Τα παράλληλα εξάλλου παραδείγματα ανθρώπινης δραστηριότητας σε ζώνες με υψόμετρο 400-500μ. που συναντούμε στην ημιορεινή περιοχή των Πέντε Βρυσών Λαγκαδά, και που προέκυψαν από τις εργασίες πεδίου των Κ. Κωτσάκη - Στ. Ανδρέου, Επιφανειακή έρευνα Λαγκαδά: περίοδος 1992, ΑΕΜΘ 6(1992)353, αποδεικνύουν ότι η κατοίκηση σε μεγάλο υψόμετρο κατά τη ΝΝ περίοδο δεν ήταν ασυνήθιστη στην περιοχή τουλάχιστον της Μακεδονίας.

αφάνεια αυτής της περιόδου και μαζί με το σύγχρονο διασυνοριακό οικισμό Προμαχώνα / Τορολνίτσα²³ αρχίζουν να συμπληρώνουν το κενό του προϊστορικού χάρτη του πάνω τμήματος της λεκάνης του Στρυμόνα.

Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Σερρών

Πέτρος Κων. Σαμαράς

23. Για τη διασυνοριακή αυτή ανασκαφή, που ξεκίνησε το 1992 σε συνεργασία με Βουλγάρους επιστήμονες και βρίσκεται σε εξέλιξη, βλ. Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη - Ι. Ασλάνη - Φ. Κωνσταντοπούλου, Προμαχώνας-Τορολνίτσα: ένα πρόγραμμα ελληνοβουλγαρικής συνεργασίας, *ΑΕΜΘ* 6(1992)561-575 και Ι. Ασλάνη - Ι. Βοτζατζιέβ - Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη - Η. Τοδορονα, "Προμαχώνας - Τορολνίτσα: νεολιθικός οικισμός ελληνοβουλγαρικών συνόρων", Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντική κοινωνία* (Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993) [υπό έκδοση].

ΤΟ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΟ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ: ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Προς τα τέλη του 1904 η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, επιδιώκοντας να επεκτείνει τις δραστηριότητές της σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, όπου υπήρχε ομογενειακό στοιχείο, ίδρυσε την Τράπεζα της Ανατολής μαζί με τη γερμανική τράπεζα *Nationalbank fur Deutschland*¹. Η νέα αυτή τράπεζα αναπτύχθηκε γρήγορα λειτουργώντας υποκαταστήματα σε μεγάλες πόλεις, όπως τη Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Κάιρο και Αλεξάνδρεια.

Η συνεργασία όμως των δύο μητρικών τραπεζών κράτησε μόνο ένα χρόνο. Στα τέλη του 1905 διακόπηκε η κοινή δράση και διαχωρίστηκε ο έλεγχος των υποκαταστημάτων της Τράπεζας της Ανατολής. Η Εθνική κράτησε τα υποκαταστήματα της Θεσσαλονίκης, Σμύρνης, Καΐρου και Αλεξάνδρειας και λειτούργησε στη συνέχεια ως αμιγώς ελληνική τράπεζα. Στον έλεγχο της γερμανικής, από την άλλη πλευρά, παρέμειναν μόνο τα υποκαταστήματα της Κωνσταντινούπολης και του Αμβούργου².

1. Ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 7-12-1904 (Φ.Ε.Κ. 227/7-12-1904, τ. Α'). Οι λόγοι που οδήγησαν την Εθνική στη δημιουργία της νέας τράπεζας ήταν η παράκαμψη της απαγορευτικής διάταξης του καταστατικού της να ανοίγει υποκαταστήματα εκτός ελληνικής επικράτειας, ο εθνικός χαρακτήρας του ιδρύματός της και το εκδοτικό προνόμιο που διατηρούσε. Η συνεργασία της με τη γερμανικό κεφάλαιο έγινε από ανταγωνιστικούς λόγους προς την Τράπεζα των Αθηνών που είχε προσηταιριστεί τα γαλλικά κεφάλαια, αλλά και εξαιτίας της μεγάλης επιρροής που είχε η Γερμανία στην οικονομία της Τουρκίας και γενικά της Μέσης Ανατολής, βλ. Κ. Κωστή - Β. Τσοκόπουλου, *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Αθήνα 1988, σ. 137.

2. Η διάσταση μεταξύ των δύο πλευρών επήλθε, επειδή στη πράξη αποδείχθηκε ότι δεν ταυτίζονταν τα συμφέροντά τους, με αποτέλεσμα οι σχέσεις που δημιούργησαν να γίνουν ανταγωνιστικές. Η πλευρά της Εθνικής διαπίστωσε ότι η Τράπεζα της Ανατολής φρόντιζε πολύ περισσότερο να στηρίζει τις μεγάλες γερμανικές επιχειρήσεις στην οθωμανική επικράτεια, παρά τις μικρές τοπικές επιχειρήσεις των ομογενών. Έτσι στην αύξηση του αρχικού μετοχικού κεφαλαίου, που πραγματοποιήθηκε η Τράπεζα της Ανατολής το Νοέμβριο του 1905, δε συμμετείχε η Εθνική παρά μόνο η γερμανική πλευρά, με αποτέλεσμα να μειωθεί η συμμετοχή της πρώτης (η συμμετοχή στο αρχικό κεφάλαιο της Εθνικής ήταν 49,51%, ενώ της γερμανικής μόνο 4% των συνολικών μετοχών), βλ. Ε. Χεκίμογλου - Α. Καριζώνη, «Οι δραστηριότητες της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, στα Σκόπια και στις Σέρρες 1905-1911», *Μακεδονικά* 29 (1993-1994) 88. Το Δεκέμβριο του 1905 οι δύο τράπεζες κατέληξαν σε συμφωνία διαχωρισμού της

Στη Θεσσαλονίκη το υποκατάστημα της Τράπεζας της Ανατολής ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1905. Η εμπέλεια των εργασιών του απλώθηκε σε όλο τον υπόδουλο Μακεδονικό χώρο με δίκτυο ομογενών αντιπροσώπων και ανταποκριτών³.

Ο επιχειρηματικός κόσμος της πόλης των Σερρών, κυρίως οι Έλληνες έμποροι, δημιούργησε αμέσως σχέσεις συνεργασίας με την Τράπεζα είτε με απ' ευθείας συναλλαγές είτε μέσω των αντιπροσώπων της. Στις 4-3-1906 ομάδα δεκαεπτά Σερραίων εμπόρων έστειλε επιστολή στο διευθυντή του υποκαταστήματος στη Θεσσαλονίκη ζητώντας την ίδρυση αντίστοιχου υποκαταστήματος και στην πόλη τους⁴. Στην επιστολή ανέφεραν τις άσχημες χρηματοπιστωτικές συνθήκες που επικρατούσαν στη πόλη και τα περίχωρα. Οι έμποροι αναγκάζονταν να εναποθηκεύουν τα εμπορεύματα στη Θεσσαλονίκη ή στους ντόπιους τοκογλύφους και στη συνέχεια, όταν δέχονταν τις πιέσεις των δανειστών, τα εκποιούσαν βεβιασμένα και βεβαρυμένα με υπέρογκους τόκους. Υποδείκνυαν ότι το υποκατάστημα μπορούσε να ασχοληθεί με καθαρές τραπεζικές εργασίες, απαλλάσσοντας τον τόπο από τη μάστιγα της τοκογλυφίας, αλλά και με παράλληλες εμπορικές δραστηριότητες, βοηθώντας στην ανάπτυξη του εμπορίου των τοπικών προϊόντων με αμοιβαία ωφέλεια⁵.

τραπεζικής εταιρείας που είχαν ιδρύσει. Κατά το διαχωρισμό η κάθε πλευρά επέλεξε να κρατήσει υποκαταστήματα στις γεωγραφικές περιοχές που την ενδιέφεραν, βλ. Κ. Κωστή, ό.π., σ. 137.

3. Στη Θεσσαλονίκη ήταν η δεύτερη ελληνική τράπεζα που λειτουργούσε υποκατάστημα, μετά την Τράπεζα Μυτιλήνης το 1899. Είχε ορίσει αντιπρόσωπους ή ανταποκριτές στις εξής πόλεις: Γρεβενά, Κοζάνη, Τοσούλι, Μοναστήρι, Σκόπια, Γευγελή, Κορυτσά, Καβάλα, Δράμα, Σέρρες και Νευροκόπι. Στις Σέρρες είχε τους Ζαφείρη Νικολάου και Σωτήρη Μασιαλά. Η παρούσα εργασία, χρονικό της ίδρυσης και λειτουργίας του πρακτορείου της Τράπεζας της Ανατολής στις Σέρρες, στηρίζεται κυρίως στη διασωθείσα αλληλογραφία του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης με τη Γενική Διεύθυνση της Τράπεζας στην Αθήνα. Το αρχείο (το διαθέσιμο προς έρευνα) φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, βλ. Δημ. Κατσανίδη, «Αρχεία της Τράπεζας της Ανατολής 1. Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης - 2. Πρακτορείο Μοναστηρίου», *Μνήμων* 13 (1991) 327.

4. Την επιστολή υπογράφουν ο Ναούμ Β. Σχοινάς, Αναστάσιος Ηλίας, Χρ. Γ. Καραγκιόζης, Ιωάν. Αθανασίου, Πέτρος Αθ. Καραμπελίας, Νούσκας Χ'Κώτσιος, Δαν. Ζαγκαρόλας, Π. Πατσαζής και Μ. Κ. Σχοινάς, Ιωάν. Β. Σχοινάς, Ιωάν. Αλεξανδριδής, Θ. Βασιλείου, Βασ. Δ. Στογιάνος, Σωτ. Γ. Μασιαλάς, Θωμάς Ν. Καμβουσώρας, Ν. Σ. Φωκάς, Νικ. Στεργίου και Μ. Χρυσάφης, βλ. *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής* (στο εξής: *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*), Φ. 7/3548.

5. Την αναγκαιότητα λειτουργίας ελληνικής τράπεζας στην περιοχή των Σερρών είχαν επισημάνει κατά καιρούς οι επικεφαλής του Ελληνικού Προξενείου Σερρών. Το 1891 ο πρόξενος Μεταξάς είχε προτείνει την ίδρυση ελληνικής ή χρηματιστικής τράπεζας στην πόλη, που θα δάνειζε στον ντόπιο πληθυσμό με υποθήκη ή με ενέχυρο και τόκο 6-7%. Η λειτουργία της θα βελτιώνε οικονομικά τη θέση των Ελλήνων και θα τους απάλλαζε από την αφαίμαξη των τοκογλύφων, βλ. Κ. Βακαλόπουλου, *Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 48. Το 1906 ο πρόξενος Τσαμαδός πίστευε ότι η ίδρυση και λειτουργία ελληνικής τράπεζας στην πόλη θα βοηθούσε στην οικονομική επικράτηση των Ελλήνων και θα δημιουργούσε προϋποθέσεις, παράλληλα με τη δράση των ενόπλων

Στην πρόσκληση των εμπόρων η Τράπεζα δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον. Τρία χρόνια αργότερα, όταν στη Θεσσαλονίκη κορυφώθηκε ο ανταγωνισμός μεταξύ των τραπεζικών καταστημάτων, η Τράπεζα της Ανατολής εξέτασε την περίπτωση ίδρυσης πρακτορείου στη πόλη των Σερρών. Η επέκταση ήταν διέξοδος στα προβλήματα ανταγωνισμού που αντιμετώπιζε από τη δυναμικότητα των άλλων τραπεζικών καταστημάτων που διέθεταν υψηλή ρευστότητα και πραγματοποιούσαν φθηνές χρηματοδοτήσεις, σε αντίθεση με αυτήν που είχε ελλιπή και οριακού κόστους κεφάλαια⁶. Το έντονο ελληνικό στοιχείο που ήκμαζε στην πόλη⁷ και η έλλειψη ανταγωνισμού της εξασφάλιζαν πελατεία και μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους.

Η ίδρυση του πρακτορείου

Μολονότι το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης γνώριζε τις οικονομικές συνθήκες και την πλουτοπαραγωγικότητα της περιοχής των Σερρών, έστειλε επιτόπου στις 17-6-1909 τον υποδιοικητή Κ. Γεωργιάδη, για να σχηματίσει πληρέστερη εικόνα της κατάστασης και να μετρήσει τις δυνατότητες που υπήρχαν για την ίδρυση του πρακτορείου. Ο Γεωργιάδης στην έρευνα που πραγματοποίησε και υπέβαλλε στη Γενική Διεύθυνση της Τράπεζας στην Αθήνα⁸ διαπίστωσε τα εξής: α) η πόλη από τη λειτουργία των Σιδηροδρόμων και ειδικά της γραμμής Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης (1895) παρήκμασε εμπορικά⁹, β) ο τραπεζικός τομέας παρέμεινε ανεκμετάλλευτος, λίγα ήταν

τμημάτων, για θετική κατάληξη των ελληνικών επιδιώξεων, βλ. *Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών*, Φ. 72, Προξενείο Σερρών, αριθμ. εγγρ. 263/8-9-1906.

6. Παρόμοιες επεκτατικές κινήσεις την ίδια εποχή πραγματοποίησαν και άλλες τράπεζες. Νέα υποκαταστήματα άνοιξε η Τράπεζα Θεσσαλονίκης στη Δράμα, Ξάνθη και Δεδεαγας. Η Οθωμανική Τράπεζα στην Καβάλα και η Τράπεζα των Αθηνών στην Ξάνθη, Σαμψούντα και Κερασούντα.

7. Ο ελληνικός πληθυσμός της πόλης των Σερρών αντιπροσώπευε το 43,7% περίπου των συνολικών κατοίκων κατά την περίοδο πριν από τον πόλεμο του 1912, βλ. *Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού. Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των Νομών Σερρών και Δράμας*, Αθήναι 1919, σ. 4. Άλλοι το ποσοστό το ανέβαζαν μέχρι και 52,4%, βλ. Πούλιου Χαρίση, «Εθνολογική στατιστική των εν Μακεδονία βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 4 (1911) 163, Α. Αρβανίτου, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Αθήναι 1909, σ. 127 και Ανωσύμου, «Σέρραι», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1 (1908) 255.

8. I.A.M., *Αρχ. Τρ. Αν.*, Φακ. 1733, σ. 145. Απόσπασμα της επιστολής δημοσιεύεται στο παράρτημα 1.

9. Διαφορετικές και περισσότερο θετικές πίστευαν οι προύχοντες των Σερρών ότι θα ήταν οι συνέπειες της συνένωσης της πόλης με τη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης - Αλεξανδρούπολης, γι' αυτό στις αρχές του 1890 σε σύσκεψη που πραγματοποίησαν πρότειναν να συγκεντρωθούν τα απαραίτητα κεφάλαια που απαιτούνταν για την εκτέλεση του έργου από διπλασιασμό όλων των κυβερνητικών φόρων για δύο χρόνια. Η απόφαση όμως αυτή ήταν ανέφικτη, επειδή προϋπέθετε προκαταβολική είσπραξη των φόρων, βλ. εφημ. Ο *Φάρος της Μακεδονίας*, φ. 1406 της 21-2-1890.

τα σοβαρά καταστήματα, ελάχιστη η αγοραπωλησία συναλλάγματος και ανύπαρκτος ο ανταγωνισμός στις χρηματοπιστοδοτήσεις¹⁰, γ) δεν υπήρχε βιομηχανία και η μεταποίηση της παραγωγής βρίσκονταν σε ανάπτυξη και δ) η πεδιάδα των Σερρών ήταν εύφορη και προσοδοφόρα με ποικίλες καλλιέργειες αγροτικών προϊόντων, με σημαντικότερη του καπνού¹¹.

Το υπό ίδρυση πρακτορείο μπορούσε να ασχοληθεί με τραπεζικές εργασίες: α) τρεχούμενων ανοικτών λογαριασμών με ελάχιστο επιτόκιο 8%, εκτός της προμήθειας, β) προεξοφλήσεων μιας ή δύο υπογραφών με τόκο 8%, γ) δανείων σε εύπορους χωρικούς με αλληλέγγυες υπογραφές, με ελάχιστο τόκο 9% συν 3% προμήθεια, δ) δανείων σε παραγωγούς κουκουλιών τρίμηνης διάρκειας, με τόκο 9% και προμήθεια 1-2%, ε) δανείων σε καπνοπαραγωγούς, με ενέχυρο τα ακατέργαστα καπνά τους και επιτόκιο τουλάχιστον 15% και στ) δανείων, με ενέχυρα εμπορεύματα σιτηρά ή καπνά¹².

Το πρακτορείο θα λειτουργούσε σαν παράρτημα του υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης. Τα κεφάλαια που θα χρησιμοποιούσε

10. Σύμφωνα με το Γεωργιάδη το μόνο σοβαρό τραπεζικό κατάστημα ήταν του Σιμαντώβ και Αζαρία πρώην Γιουδά - Αρδίτη. Την περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν πολύ διαδεδομένο ανάμεσα στους Έλληνες εμπόρους το επάγγελμα του τραπεζίτη. Έως το 1927 το τραπεζικό σύστημα στηρίχτηκε αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, βλ. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σ. 233. Οι τράπεζες και οι τράπεζες που λειτούργησαν στην πόλη αναφέρονται στον πίνακα 1.

11. Καλλιεργούνταν βαμβάκι, όπιο, κουκούλια, καπνός και τα λεγόμενα γεννήματα (σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη, καλαμπόκι, σουσάμι και γλυκάνισο). Η παραγωγή του καπνού κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα είχε τετραπλασιασθεί. Η αξία της παραγωγής στους 8 καζάδες της Διοίκησης Σερρών ανήλθε στα 13,5 εκατομμύρια φράγκα, βλ. Δ. Γκίνη, *Μελέτη περί της οικονομικής καταστάσεως των χωρών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας από εξαγωγικής κυρίως απόψεως*, Δεκέμβριος 1912, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), Αρχείο Στρέιτ. Η αύξηση της καλλιέργειας καπνού οφείλονταν στη ζήτηση που είχαν τα οθωμανικά καπνά από τις αμερικάνικες εταιρείες και στην κατακόρυφη άνοδο των τιμών τους. Όμως μια σειρά παραγόντων διαμόρφωσαν καθοριστικά την προτίμηση στη συγκεκριμένη καλλιέργεια και την ειδίκευση σ' αυτήν αγροτικών οικισμών, όπως η μεταβολή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης και η επέκταση της μικρής γαιοκτησίας, η υψηλότερη στρεμματική πρόσσοδος (σε σύγκριση με την καλλιέργεια σιτηρών), οι ευνοϊκές συνθήκες του κλίματος, η βελτίωση της γονιμότητας του εδάφους και η ευχέρεια συμμετοχής όλων των μελών των αγροτικής οικογένειας στις εργασίες που απαιτούνταν, βλ. Ε. Πρόντζα, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Ιστορικά* 17 (1992) 282-284.

12. Χρηματοδοτήσεις στο γεωργικό τομέα ενεργούσε το υποκατάστημα της οθωμανικής Γεωργικής Τράπεζας, που λειτούργεσε στη πόλη από το 1889, βλ. εφημ. *Ο Φάρος της Μακεδονίας*, φ. 1343 της 21-6-1889. Ομογενείς υπάλληλοι του υποκαταστήματος ήταν ο Αθαν. Κοντός και ο Γιαν. Παπαμάρκου. Δάνειζε αποκλειστικά σε γεωργούς με χαμηλό επιτόκιο 6% και υποθήκη τα κτήματά τους. Το ύψος του δανείου δεν ξεπερνούσε το μισό της αξίας των ακινήτων του δανειζόμενου. Η τράπεζα δεν είχε ιδιαίτερη επιτυχία στο Μακεδονικό χώρο, επειδή οι χορηγήσεις της γίνονταν με μεροληπτικά κριτήρια και είχε κατηγορηθεί ότι υποστήριζε τουρκικά συμφέροντα, πουλώντας παράνομα σ' αυτούς υποθηκευμένες χριστιανικές ιδιοκτησίες, βλ. Β. Γούναρη, *Οικονομικές εξελίξεις στη Μακεδονία 1430-1912*, τόμ. Α', *Η Νεότερη και η σύγχρονη Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1992, σ. 59.

θα προέρχονταν από τα διαθέσιμα ποσά και την περικοπή ζημιόγων λογαριασμών του υποκαταστήματος, καθώς και από τις χρηματικές καταθέσεις ποσού 15.000 με 20.000 Λιρών Τουρκίας¹³, που πίστευε να συγκεντρώσει από την προσέλκυση των πλούσιων τσιφλικούχων μπέηδων της περιοχής.

Με διάθεση κατά μέσο όρο κεφαλαίου 20.000-25.000 Λ.Τ. και αναμενόμενη ακαθάριστη απόδοση 15%, το κέρδος τον πρώτο χρόνο θα έφτανε τις 3.000 έως 3.750 Λ.Τ. Μετά την αφαίρεση των εξόδων διαχείρισης που υπολόγισε να ανέλθουν σε 1.132 Λ.Τ., το καθαρό κέρδος προέβλεπε να οριστικοποιηθεί στις 2.283 Λ.Τ., δηλαδή αναλογία 10% καθαρής απόδοσης στο διατιθέμενο κεφάλαιο.

Η απόδοση του πρακτορείου είχε περιθώρια περαιτέρω αύξησης, με την ανάπτυξη όλων των τραπεζικών εργασιών στην ανεκμετάλλευτη αυτή περιοχή και επιπλέον θα ενισχύονταν σημαντικά οι εμπορικές εργασίες του υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης¹⁴.

Οι εκτιμήσεις του Γεωργιάδη κατέληγαν σε θετική πρόταση για ίδρυση πρακτορείου στις Σέρρες και εισηγούνταν την πρόσληψη ως διευθυντή του ικανού και εντίμου αντιπροσώπου τους μέχρι τότε στην πόλη, του Κων/νου Β. Σταμούλη, με συνδιευθυντή το Δημήτριο Γκίνη, ταμιά του υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης.

Η μελέτη εντυπωσίασε τη Γενική Διοίκηση της Τράπεζας που τοποθετήθηκε στην αρχή ευνοϊκά υπέρ της ίδρυσης, δίστασε όμως και ανέβαλε τη λήψη οριστικής απόφασης αόριστα για αργότερα ...*άμα αποκατασταθώσι ολότελως τα εν Ανατολή πράγματα*¹⁵.

Η απόφαση για την ίδρυση πάρθηκε εσπευσμένα λίγους μήνες αργότερα κάτω από την πίεση ενός νέου δεδομένου, της αιφνιδιαστικής κίνησης της Τράπεζας των Αθηνών να προχωρήσει από τις αρχές Σεπτεμβρίου του 1909 στην ίδρυση και λειτουργία πρακτορείου στην πόλη. Η ενέργεια αυτή έγινε προφανώς, για να ματαιωθεί η

13. Στο εξής Λ.Τ.

14. Κάτι σχετικό έγινε και με την αντίστοιχη λειτουργία πρακτορείου στο Μοναστήρι το 1906.

15. *I.A.M., Αρχ.Τρ. Αν., Φ. 6 / 5550*, επιστολή της 28-6-1909. Οι επιφυλάξεις της Αθήνας προέρχονταν κυρίως από την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην οθωμανική αυτοκρατορία και κατά δεύτερο λόγο από τα οικονομικά προβλήματα που δημιούργησε η Αιγυπτιακή κρίση του 1907. Από τις αρχές το 1909 είχαν αρχίσει να διαφαίνονται οι ανθελληνικές προθέσεις των Νεότουρκων. Οι ένοπλες τουρκικές ομάδες με το πρόσχημα του αφοπλισμού τρομοκρατούσαν και κακοποιούσαν τον ελληνικό πληθυσμό στην ύπαιθρο, ενώ στα εμπορικά και οικονομικά κέντρα οι Οθωμανοί έκαναν οικονομικό πόλεμο κατά των Ελλήνων, με σκοπό την παρεμπόδιση και καταστροφή των οικονομικών δραστηριοτήτων τους. Η πολιτική αναταραχή κορυφώθηκε τον Ιούνιο, με αποτέλεσμα να κηρυχθεί στρατιωτικός νόμος στο Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης. Η νέα επιπλοκή του Κρητικού ζητήματος (Μάιος-Ιούλιος 1909) δημιούργησε ένταση στις σχέσεις Ελλήνων-Τούρκων με δυσάρεστες επιπτώσεις στο πολιτικό καθεστώς των ομογενών, βλ. Κ.Βακαλόπουλου, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 295.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τραπεζιτικών καταστημάτων, αντιπροσωπειών, τραπεζιτών και τοκιστών που λειτουργήσαν στη πόλη των Σερρών αρχές του 20ου αιώνα*

α/α	Όνομασία	Περίοδος τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας έως 1920				Περίοδος δεκαετίας 1920				Περίοδος δεκαετίας 1930			
		Είδος καταστήματος	Έτος		Είδος καταστήματος	Έτος		Είδος καταστήματος	Έτος		Είδος καταστήματος	Έτος	
			Ίδρυσης	Παύσης		Ίδρυσης	Παύσης		Ίδρυσης	Παύσης		Ίδρυσης	Παύσης
1	Γεωργική Κρατική Τράπεζα	Υποκ/μα	1899	1913	Υποκ/μα	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
2	Τράπεζα των Αθηνών	Πρακτορείο	1909	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
3	Τράπεζα της Ανατολής	«	1909	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
4	Αυτοκρατ. Οθωμανική Τράπεζα	Υποκ/μα	1910	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
5	Τράπεζα Θεσσαλονίκης	Αντι/πεία	1911	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
6	Εθνική Τράπεζα Βουλγαρίας	Υποκ/μα	1913	1913	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
7	Εθνική Τράπεζα Ελλάδος	Υποκ/μα	1918	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
8	Λαϊκή Τράπεζα	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
9	Πανελληνιος Τράπεζα Εμπορίου	«	«	«	«	«	«	Αντι/πεία	«	Υποκ/μα	«	«	«
10	Τράπεζα Θεσσαλίας	«	«	«	«	«	«	Αντι/πεία	«	Υποκ/μα	«	«	«
11	Ιονική Τράπεζα	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
12	Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
13	Τράπεζα της Ελλάδος	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	Υποκ/μα	«	«	«
14	Πουδά - Αρδίπη	Τραπεζ. Κατ/μα	«	«	«	«	«	Αντι/πεία	«	Υποκ/μα	«	«	«
15	Σιμαντιώβ - Αζάρια	«	«	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	«	«
16	Βασίλειος Σταρούλης, Υιοί	«	«	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	«	«
17	Ζαφέρ. Νικολάου	«	«	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	«	«
18	Δημ. Αλεξανδρίδης	Τραπεζιτής	«	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	«	«
19	Βασ. Σχινάς	«	«	«	«	«	«	«	«	Υποκ/μα	«	«	«
20	Γεωργ. Παρίσης - Δημ. Γράτσιος-Αριστ. Δημητρίου-Δανιήλ Ζαγκαρόλας- Πάνος Πάνου -Δημ. Τσολακίδης- Νικ. Τσολακίδης - Απτ. Τσορραπιστής-Φαίς Σολομών- Γεωργ. Χ"Χριστάκης - Βασ. Ιωάννου.	Τοκιστάι	«	«	«	«	«	«	«	«	«	«	«

*Πηγές

- Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής
- Ανατολική Εταιρία Δίσεων, Πανελλήνιος Οδηγός, Αθήνα 1915.
- Πυρέρη-Γιαννόπουλου & Σία, Ελληνικός Οδηγός, Αθήνα 1920.
- Ν. Ιγγλέση, Οδηγός της Ελλάδος και απίστευτης Μακεδονίας, Αθήνα 1926.
- Εκδ. Ελευθερουδάκη, Οδηγός της Ελλάδος ταξιδιωτών, Αθήνα 1926.
- στ. Εμπτ. & Βιομ. Επιμελητήριο Καβάλας, Ετήσιο Δελτίο, έτος Ε(1926-27), Καβάλα 1927.
- Θ. Αθανασιάδη, Ημερολόγιο Ανατ. Μακεδονίας & Θράκης, 3 (1933).
- Γ. Γαβριηλίδη, Μέγας οδηγός της Βορείου Ελλάδος 1939-40, Θεσ/νίκη 1940.

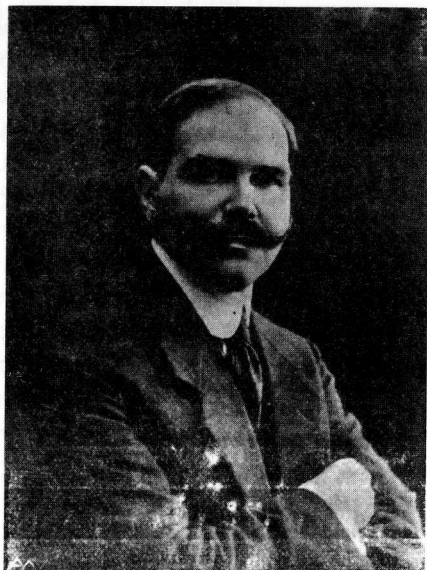
αναμενόμενη εγκατάσταση της Τράπεζας της Ανατολής, κάτι ανάλογο που είχε γίνει νωρίτερα και στην Καβάλα¹⁶. Το γεγονός αυτό πανικόβαλε το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης και η πρώτη αντίδρασή του ήταν να προτείνει στη Γενική Διεύθυνση διάλογο με την αντίστοιχη Διεύθυνση της Τράπεζας των Αθηνών, προκειμένου να παραιτηθούν από την απόφασή τους. Ένα μήνα όμως μετά (αρχές Οκτωβρίου) εκτίμησε πιο ψύχραιμα ότι και αν ακόμη μεταβληθούν οι προβλέψεις και αρχικοί υπολογισμοί του Γεωργιάδη, δεν ήταν αυτός επαρκής λόγος ματαίωσης της απόφασης για την ίδρυση του πρακτορείου. Η άποψη βασιζόταν κυρίως στη μεγάλη πελατεία της τράπεζας στην πόλη των Σερρών, στην υποδοχή που της είχαν επιφυλάξει και στην τοποθέτηση ως διευθυντή του πρακτορείου του τοπικού τραπεζίτη Κ. Σταμούλη, έμπειρου οικονομικού παράγοντα, με επιρροή στον εμπορικό κόσμο της πόλης. Ακριβώς αυτή η επιλογή εξασφάλιζε την υπεροχή απέναντι στο άλλο πρακτορείο¹⁷.

Τελικά στις 2-11-1909 το Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας αποφάσισε την ίδρυση του πρακτορείου. Η καθυστέρηση έναρξης των εργασιών, που σημειώθηκε στο πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών από έλλειψη οδηγίων, ανάγκασε το υποκατάστημα της Τράπεζας της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη, με επικεφαλής το διευθυντή Κλέωνα Χατζηλάζαρο, να επιδοθεί σε αγώνα δρόμου για το στήσιμο του πρακτορείου στις Σέρρες, με σκοπό την έγκαιρη διείσδυσή του στην αγορά της πόλης.

Για το λόγο αυτό οι εργασίες άρχισαν αμέσως (δεύτερο 10ήμερο Νοεμβρίου) με απλές συναλλαγματικές πράξεις και σύνταξη προσωρινών πιστωτικών καταλόγων που οριστικοποιούνταν μετά την έγκρι-

16. Ο ανταγωνισμός μεταξύ της Τράπεζας Αθηνών και Ανατολής, που στην ουσία επρόκειτο για αντιπαράθεση γαλλογερμανικών συμφερόντων, αρχίζει με την ίδρυση της δεύτερης το 1904 και συνεχίζεται μέχρι το 1911, όταν το γαλλικό στοιχείο, που είχε εισέλθει στο μετοχικό της κεφάλαιο με την αποχώρηση και αποδυνάμωση του γερμανικού, επικρατεί και κατοχυρώνει την επιρροή του στα Δ.Σ. και των δύο τραπεζών, βλ. Κωστή - Β. Τσοκόπουλου, ό.π., σ. 132-144. Το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών βρισκόταν στην πλατεία του παλιού Δημαρχείου. Διευθυντή είχε τον Πausανία Τσιτσισιπά, υποδιευθυντή το Θεμιστοκλή Ζλάτκο και αρχιλογιστή τον Αστέριο Γιαννούρα.

17. Ο Κων/νος Σταμούλης γεννήθηκε στις 8-5-1876. Πατέρας του ήταν ο επιχειρηματίας Βασίλειος Σταμούλης (1838-1901) και μητέρα του η Άννα, το γένος Παπαδάκη Χριστοδούλου (1854-1929). Ήταν το πρωτότοκο παιδί μιας πολυμελούς οικογένειας με αδέρφια την Ελένη (γεν. 1879), Αικατερίνη (γεν. 1881), Δημήτριο (γεν. 1883), Σταμούλη (γεν. 1889), Χριστόδουλο (γεν. 1891) και Μαρία (γεν. 1895). Μετά το θάνατο του πατέρα του ανέλαβε την προστασία της πατρικής οικογενείας και τη διοίκηση των οικογενειακών επιχειρήσεων που έφεραν έκτοτε την επωνυμία «Βασίλειος Σταμούλης, Υιοί». Η οικογένεια λειτουργούσε αλευρόμυλο στην κοιλάδα Αγίου Γεωργίου (σώζονται σήμερα τα ερείπια του), τραπεζικό κατάστημα και κατείχε μεγάλη κτηματική περιουσία στο χωριό Πρόσνικ (Σκοτούσα). Ο ίδιος μέχρι το θάνατο του (1913) δε δημιούργησε δική του οικογένεια. Στην πόλη των Σερρών τον ήξεραν και τον φώναζαν όλοι με το χαϊδευτικό «Κώτσος» Σταμούλης.

Εικ. 1. Ο Κωνσταντίνος Σταμούλης (Περιοδικό «Νεον Πνεύμα» τεύχ. Β, 15-3-1914, σ. 4).

σή τους. Μέχρι τέλη Νοεμβρίου οι διάφορες εργασίες που εκτέλεσε θεωρήθηκαν γενόμενες στο υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης.

Η επίσημη λειτουργία του πρακτορείου άρχισε την 1-12-1909 με έκδοση επιταγών και προεξοφλήσεις γραμματίων¹⁸.

Το προσωπικό του πρακτορείου

Ως διευθυντής προσλήφθηκε ο Κ. Σταμούλης και συνδιευθυντής με χρέη ταμιά ο Δ. Γκίνης, με μισθό 20 λιρών το μήνα ο καθένας και 3% ποσοστά επί των ετήσιων καθαρών κερδών του πρακτορείου με εγγύηση ελάχιστου ποσού 60 λιρών. Η πρόσληψη του Σταμούλη έγινε με τον όρο να σταματήσει τη λειτουργία της οικογενειακής τραπεζικής του επιχείρησης. Οι υπόλοιπες οργανικές θέσεις που συστήθηκαν ήταν του λογιστή, βοηθού λογιστή, γραμματέα, κλητήρα και αποθηκάρου με χρέη εισπράκτορα. Το πρακτορείο προσωρινά επανδρώθηκε με αποσπασμένο από τη Θεσσαλονίκη προσωπικό, δηλαδή τον Ευστάθιο Πάκη και το μαθητευόμενο Ιωάννη Χατζηνικολάκη. Ο Χατζηνικολάκης σύντομα (1-2-1910) παραιτήθηκε για προσωπικούς λόγους και μετακινήθηκε σε αντικατάστασή του από το λογιστήριο της

18. I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1734, επιστολή της 5-12-1909, σ. 420.

Θεσσαλονίκης ο Λεόντιος Ξένος. Ο Αθανάσιος Αγγέλου, πρώην υπάλληλος του γραφείου του Κ. Σταμούλη προσλήφθηκε ως αποθηκάριος με χρέη εισπράκτορα.

Με τη λήξη των αποσπάσεων στη θέση του Πάκη προσλήφθηκε στις 28-6-1910 ο Γ. Πάνου, γιός του Διευθυντή του Μονοπωλίου και στη θέση του Ξένου μετατέθηκε από τη Θεσσαλονίκη στις 17-8-1910 ο Σωτήρης Πηχέων. Ο Πάνου εργάστηκε ένα χρόνο ακριβώς και απολύθηκε, λόγω της κακής διαγωγής που επέδειξε προς τους προϊσταμένους του και της απασχόλησής του με ξένα προς την Τράπεζα έργα¹⁹. Στη θέση του προσλήφθηκε στις 29-5-1911 ο Ξενοφών Πέντσος, πρώην γραμματέας του εμπόρου Ιωάννη Σχοινιά.

Η στέγαση του πρακτορείου

Η αναζήτηση κατάλληλου κτιρίου στην αγορά της πόλης για στέγαση του πρακτορείου δεν απέδωσε. Τα δύο ελεύθερα κτίρια που υπήρχαν δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της Τράπεζας, έστω και για προσωρινή εγκατάσταση. Η σκέψη να συμβληθούν με την ελληνική κοινότητα ή με ιδιώτη για ανέγερση κτιρίου με δαπάνη που θα την απόσβεναν χρεολυτικά δεν προχώρησε. Αναγκάστηκαν να νοικιάσουν το οίκημα του Ιωάννη Δήμητσα, που τότε χιτζόταν και βρίσκοταν στο στάδιο της αποπεράτωσης. Απέιχε μικρή απόσταση από την αγορά. Η θέση του ήταν πίσω ακριβώς από το ιερό της καεστραμμένης σήμερα εκκλησίας του Αγίου Νικολάου των Μποσταντζίδων, στη διασταύρωση τριών δρόμων (σημερινή θέση δημοτικού κήπου στην ανατολική πλευρά του υποκαταστήματος ΙΚΑ - διασταύρωση των οδών Ν. Φωκά και Κωνσταντινούπολης).

Το κτίριο είχε μεγάλες διαστάσεις και αποτελούνταν από υπόγειο, ισόγειο και ένα όροφο. Το ισόγειο χωρίσθηκε σε δύο μέρη για γραφεία και αποθήκη. Τον πάνω όροφο νοίκιασε ο Γκίνης. Ήταν κτίριο επιβλητικό, πολύ όμορφο, ένα από τα λίγα που διέθετε η πόλη. Νοικιάσθηκε για τρία χρόνια έναντι 90 Λ.Τ. το χρόνο. Η εγκατάσταση του πρακτορείου εκεί έγινε στις 19-2-1910 χωρίς να γίνουν επίσημα εγκαίνια²⁰.

Από την έναρξη λειτουργίας μέχρι την ημέρα της οριστικής εγκατάστασης το πρακτορείο στεγάστηκε στα γραφεία του Κ. Σταμούλη. Βρίσκονταν δυτικά της σημερινής οδού Παπαπαύλου μεταξύ των οδών Πρ. Χριστοφόρου και Εθν. Αντίστασης.

19. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1737, επιστολή της 7-6-1911, σ. 48.*

20. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1735, επιστολή της 22-2-1910, σ. 52.*

Στο οίκημα του Δήμητσα στεγάσθηκε το πρακτορείο καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Τον Ιούνιο του 1912 ο Δήμητσας, έχοντας οικονομική ανάγκη, πρότεινε, πριν ακόμη λήξει το τριετές συμβόλαιο ενοικίασης, την ανανέωσή του για δύο ακόμη χρόνια έναντι 200 λιρών το χρόνο. Την εποχή εκείνη στην πόλη είχε αυξηθεί η ζήτηση μεγάλων και ευρύχωρων κτιρίων, λόγω της επεξεργασίας των καπνών, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί δυσανάλογη αύξηση των ενοικίων²¹. Επειδή πάλι η εξεύρεση κατάλληλου οικήματος στάθηκε αδύνατη, συμφώνησαν τελικά να παραταθεί η μίσθωση για δυόμισι χρόνια με 180 λίρες το χρόνο και με προκαταβολή των ενοικίων του πρώτου χρόνου. Ο Γκίνης για τη μίσθωση του πάνω ορόφου κατέβαλε 45 Λ.Τ.

Ο αντίκτυπος της ίδρυσης και η στάση της τουρκικής διοίκησης

Η σύγχρονη εγκατάσταση της Τράπεζας της Ανατολής και των Αθηνών στην πόλη ανησύχησε την τουρκική διοίκηση, γιατί υποψιάστηκε ότι πρόκειται για ελληνικό πολιτικό σχέδιο²². Ο Μουτασερίφης Χουσεΐν Κιαζήμ Βέης ζήτησε από το Βαλή Θεσσαλονίκης να εγκρίνει την απαγόρευση των συναλλαγών που σκόπευε να επιβάλει μεταξύ Οθωμανών πολιτών και των δύο τραπεζών. Ακολούθησε διαδοχική αλληλογραφία μεταξύ των οθωμανικών υπηρεσιών, χαρακτηριστικό της ευθυνοφοβίας των αρχών αυτής της πολιτικά ταραγμένης περιόδου, για να εξακριβωθεί ο σκοπός της ίδρυσης και της δράσης των δύο τραπεζικών πρακτορείων. Έτσι η Νομαρχία Θεσσαλονίκης ζήτησε τη γνώμη του Εμπορικού Επιμελητηρίου της πόλης. Το Επιμελητήριο απέφυγε να απαντήσει στα πολιτικής φύσης ερωτήματα που του τέθηκαν και περιορίστηκε σε παρατηρήσεις για παράλειψη ενεργειών νομιμοποίησης των εργασιών, σύμφωνα με την οθωμανική νομοθεσία. Το έγγραφο στη συνέχεια διαβιβάστηκε στο Υπουργείο Εξωτερικών που το επέστρεψε για περισσότερες πληροφορίες. Την απάντηση στα ερωτήματα του Υπουργείου, η Νομαρχία αναζήτησε από το Μουτασερίφη Σερρών. Αυτός έκρινε αρμόδιο να απαντήσει το Εμπορικό Επιμελητήριο Σερρών, πρόεδρος του οποίου ήταν ο δήμαρχος Μεχμέτ Ακίλ Βέης. Ο Ακίλ Βέης κατηγορηματικά απάντησε ότι επρόκειτο για τραπεζικές εμπορικές επιχειρήσεις υπεράνω υποψίας που πρόσφεραν στην ανάπτυξη και την πρόοδο του τόπου. Μάλιστα έσπυε τις ίδιες απόψεις να τις αναπτύξει και προφορικά και

21. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1739, επιστολή της 5-6-1912, σ. 23. Τα άλλα τραπεζικά πρακτορεία είχαν ανεγείρει δικά τους οικήματα.

22. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1733, επιστολή της 27-3-1910, σ. 249.

φαίνεται ότι κατόρθωσε να διαφωτίσει και να μεταπείσει το Μουτασερίφη²³.

Στην αλλαγή της γνώμης του Μουτασερίφη βοήθησε και η επίσκεψη του Γεωργιάδη (μέσα Μαρτίου 1910), κατά την οποία εξέθεσε τους σκοπούς της Τράπεζας και την πρόθεση υποστήριξης που είχε κάθε αιτήματος προοδευτικού πελάτη, ανεξαρτήτου εθνικότητας. Παράλληλη ενημέρωση έγινε και στα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, ενώ έδωσε εντολές ο Γεωργιάδης στο Σταμούλη και το Γκίνη να αποφεύγουν κάθε πράξη που θα έδινε αφορμή για παρεξήγηση.

Αντίστοιχες ενέργειες ανθρώπων του πρακτορείου της Τράπεζας των Αθηνών δεν προκύπτει από την αλληλογραφία της Τράπεζας της Ανατολής ότι πραγματοποιήθηκαν.

Οι υποψίες που διατυπώθηκαν για τον εθνικό σκοπό των τραπεζών δεν αποδόθηκαν τυχαία. Αλλεπάλληλα γεγονότα που είχαν συμβεί εκείνο το χρόνο, όπως η σύλληψη του γραμματέα του Ελληνικού Προξενείου Σερρών Ιωάννη Κόρτη και η ανεύρεση πάνω του εγγράφων που αποδείκνυαν οικονομικές σχέσεις με την Τράπεζα²⁴ και η απέλαση για πολιτικούς λόγους του πράκτορα Αδαμαντίου Πέτσου της θυγατρικής ασφαλιστικής εταιρείας «Ανατολής», παρείχαν τις ενδείξεις γι' αυτό για την Τράπεζα της Ανατολής. Η Τράπεζα των Αθηνών δεν τήρησε ούτε καν τα προσχήματα και δημοσιοποίησε τους σκοπούς της με συνέντευξη του γενικού διευθυντή της σε αθηναϊκές εφημερίδες, με την ευκαιρία της ίδρυσης του πρακτορείου στις Σέρρες...

...εκτός της τραπεζικής εκμεταλλεύσεως θα έχει και εθνική αποστολή μεγάλη, θα αποτελεί δηλονότι και από πατριωτικής απόψεως ένα εθνικό παράγοντα πρώτης τάξεως... Είχαμε καθήκον να προβαίνωμεν το ταχύτερον δυνατόν εις την ίδρυσιν αυτού του πρακτορείου αποβλέποντες έστω και μόνον εις την πατριωτικήν του πράγματος απο-

23. Ο Μεχμέτ Ακήλ Βέης ήταν πελάτης της Τράπεζας και ο μεγαλύτερος τσιφλικούχος στην περιοχή των Σερρών. Στην ιδιοκτησία του ανήκαν τα τσιφλίκια Καμαρωτό, Μπαϊρακλή, Χατζή Μπεϊλίκ, Ουμπαγιά και Μπουγιούκ Μαχαλά. Παράλληλα ασχολούνταν και με το εμπόριο των καπνών. Για τις εμπορικές του επιχειρήσεις συχνά χρηματοδοτούνταν από την Τράπεζα της Ανατολής, στην αρχή από το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης και αργότερα από το πρακτορείο των Σερρών. Διετέλεσε δήμαρχος της πόλης για μια δεκαετία περίπου σταδιακά από το 1906 έως 1912 και μετά την απελευθέρωση από τον Ιούλιο 1913 έως τον Ιούνιο 1917. Ήταν ακέραιος χαρακτήρας και είχε εξαιρετικά φιλελληνικά αισθήματα. Για το λόγο αυτό τον αποκαλούσαν «Γκισαύρ Βέη», βλ. Γ. Παλαμιώτου, «Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας» *Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας* τ. 1-2 (1914) 151.

24. Σε σωματική έρευνα που έγινε στον Ιωάννη Κόρτη, κατά την άφιξη του στο Σιδηροδρομικό Σταθμό Θεσσαλονίκης τον Ιούλιο του 1910, βρέθηκε έγγραφο του Ελληνικού Προξενείου Σερρών στο οποίο φαίνεται ότι το Προξενείο διατηρούσε ανοικτό τρεχούμενο λογαριασμό στην Τράπεζα της Ανατολής με υπόλοιπο 2.570 Λ.Τ. Το ποσό θεωρήθηκε υπερβολικό από τους Τούρκους, για να χρησιμεύει μόνο για την πληρωμή των μισθών των υπαλλήλων του προξενείου, *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1733, επιστολή της 19-7-1909, σ. 157.*

ψιν²⁵.

Η υπόθεση έκλεισε χάρη στην παρέμβαση και την υποστήριξη του ισχυρού πολιτικά και οικονομικά άρχοντα της πόλης, του «φιλέλληνα» Τούρκου δημάρχου Ακίλ Βέη.

Τα προβλήματα του πρακτορείου με τις τουρκικές αρχές δε σταμάτησαν. Συνεχίστηκαν μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, επειδή δεν αναγνωρίστηκε επίσημα η λειτουργία του. Οι αρχές αναγνώριζαν μόνο το προσωπικό του πρακτορείου ως Οθωμανούς υπηκόους και υπηρεσιακά αρνήθηκαν να αποδεχτούν την ελληνική του εθνικότητα επειδή η Τράπεζα, σύμφωνα με την ισχύουσα οθωμανική νομοθεσία, δεν υπέβαλε το καταστατικό της στις αρχές²⁶. Η σιωπηρή αποδοχή των εργασιών του από μέρος τους οφειλόταν αποκλειστικά στις καλές σχέσεις που καλλιεργούσαν οι διευθυντές του, παρά σε νομική υποχρέωση²⁷. Η αντιμετώπιση αυτή δεν άλλαξε και μετά την καταβολή φόρου επιτηδεύματος. Ακόμη και την ένσταση που υπέβαλε το πρακτορείο για τον υψηλό φόρο επιτηδεύματος των 50 λιρών (αρχές Μαΐου 1910) αρνήθηκαν να την εξετάσουν με το ίδιο αιτιολογικό.

Η διεύθυνση της Τράπεζας της Ανατολής το 1910 εξέτασε την περίπτωση υποβολής του καταστατικού της στις τουρκικές αρχές, αλλά φοβήθηκε μήπως της ζητήσουν την τροποποίηση ορισμένων διατάξεων και υπαναχώρησε. Μόνο τον Ιούνιο του 1912, όταν η Τράπεζα των Αθηνών πέτυχε χωρίς πολλές διατυπώσεις να αναγνωρισθεί, έκανε εκ νέου ενέργειες για τη δική της αναγνώριση, χωρίς όμως να προλάβει να την πραγματοποιήσει, λόγω της κήρυξης του πρώτου Βαλκανικού πολέμου.

Ο πρώτος χρόνος λειτουργίας (1910)

Το πρακτορείο λειτούργησε με πλήρη έλεγχο και εξάρτηση από το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης που διέθετε σε αυτό τα αναγκαία κεφάλαια κίνησης έναντι επιτοκίου 5%. Με υψηλού οριακού κόστους κεφάλαια το επιτόκιο των χορηγήσεων του διαμορφωνόταν ανάλογα προς πάνω.

Οι εργασίες που εκτελούσε ήταν: άνοιγμα λογαριασμών, προεξοφλήσεις εμπορικών συναλλαγμάτων και φορτωτικών, προκαταβολές σε χρεόγραφα, γραμμάτια, εμπορεύματα, εισπράξεις πιστωτικών α-

25. Εφημ. *Αλήθεια* της 13-9-1909. Τα ίδια πράγματα αναφέρθηκαν στην έκτακτη Γενική Συνέλευση των μετόχων της τράπεζας που έγινε στις 9-12-1909 στην Αθήνα και δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Οικονομική Ελλάς* 7 (1909) 635.

26. Άρθρο 1 Νόμου 1322, το οποίο όριζε την υποβολή του καταστατικού στο Υπουργείο Εμπορίου και Γεωργίας από την ενδιαφερόμενη τράπεζα για έκδοση αδειας λειτουργίας.

27. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1739*, επιστολή της 16-9-1912, σ. 312.

ξιών, έκδοση και πληρωμή επιταγών, πιστωτικών επιστολών και εντολών ταχυδρομικών ή τηλεγραφικών, αγορά και πώληση συναλλάγματος, χρεογράφων, καταθέσεις όψεως, προθεσμίας και ταμειυτηρίου. Το επιτόκιο των χρηματοδοτήσεων σε τρεχούμενους λογαριασμούς και προεξοφλήσεις ήταν τουλάχιστο 8% και σε εμπορικά δάνεια ή γεωργο-παραγωγικά με εγγύηση τρίτων υπογραφών ή με ενέχυρο τα εμπορεύματα ή τα προϊόντα τουλάχιστο 9% συν την προμήθεια. Ο τόκος που έδινε στις καταθέσεις όψης ήταν μέχρι 3% και στις προθεσμιακές μέχρι 5% για πάνω από χρόνο.

Ο χειρισμός των κάθε είδους χορηγήσεων γινόταν προσεκτικά και με καθορισμένη επιλογή πελατών, σύμφωνα πάντα με τις αυστηρές οδηγίες που είχε. Τα κριτήρια που λάμβανε υπόψη ήταν η τιμιότητα, η ηθική, η συναλλακτική πίστη, η περιουσιακή κατάσταση, το είδος και τα γενικά έξοδα της επιχείρησης του πελάτη²⁸. Η έγκριση της κάθε πίστωσης γινόταν από τη Γενική Διεύθυνση στην Αθήνα, μετά από πρόταση του πρακτορείου και θετική ή αρνητική γνωμάτευση του υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης. Για τους νέους πελάτες τέθηκε ανώτατο όριο χορήγησης το ποσό των 500 Λ.Τ., που δεν αφορούσε όμως μεγάλεμπορους και μεγαλοκτηματίες.

Την πρώτη πελατεία του πρακτορείου αποτέλεσαν οι Σερραίοι πελάτες του υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης, οι λογαριασμοί των οποίων, χρεωστικοί ή πιστωτικοί, μεταφέρθηκαν στο πρακτορείο²⁹. Στη Θεσσαλονίκη κρατήθηκε μόνο ο λογαριασμός του εβραϊκού τραπεζικού καταστήματος Σιμαντώβ και Αζαρία.

Το πρακτορείο πέτυχε την προσέλευση και την εμπιστοσύνη των ομογενών της πόλης και τήρησε την υπόσχεση για χρηματοδότηση πελατών ανεξαρτήτου εθνικότητας. Η αύξηση της τιμής του καπνού, που σημειώθηκε στις αρχές του 1910 (από 15 σε 27 με 28 γρόσια) αποτέλεσα της ζήτησης του προϊόντος, έδωσε την ευκαιρία για χρηματοδότηση των καπνεμπόρων της περιοχής.

Μέχρι τον Απρίλιο είχε χρηματοδοτήσει 85 πελάτες. Από το σύνολο των πρώτων πιστούχων η πλειοψηφία, (ποσοστό 82,4%), ήταν Έλληνες μικροϊδιοκτήτες, καλλιεργητές γης και έμποροι, ενώ οι υπό-

28. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1735*, επιστολή της 8-2-1910, σ. 16.

29. Σερραίοι πελάτες του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη ήταν: Ζαφ. Νικολάου, Αντ. Παρίσης, Χρυσ. Ιωάννου, Μιλτ. Κ. Σχοινάς, Νούσκας Χ'Κώτσιου, Δ. Ωρολογάς, Αναστ. Ηλία, Ηλίας και Θ. Χ'Σαραϊδάρη, Βασ. Ραβάνης, Β. Σταμούλης, Υιοί, Αντ. Ν. Γούτας και Υιοί, Β. Γούτας, Κ. Μαρούλης, Γ. Ζλάτκος, Αθ. Τσουσιάνης, Γερμ. Χ'Δημητρίου, Χρ. Παπαδόπουλος, Χρ. Καρατζάς, Ιωάν. Β. Σχοινάς, Τ. Φέκας, Απ. Αθ. Σαπουντζής, Χαριζ. Ζιώγας και Σία, Δ. Ζαγκαρόλας, Χρυσ. Γεωργίου και Υιοί, Τ. Δ. Πολυμέρης, Δ. Βαλαμιωτής, Αφοί Θ. Κώτσιου, Θ. Βασιλείου, Χ. Καραγκιόζης, Εμ. Πέτροβιτς, Κ. Μήτσας Σαμολαδάς, Ηλ. Αδάμου, Αθ. Χ'Αποστόλου, Θ. Γιανούσης, Π. Πλούχος, Ferit Bey και Cia, Μεχμέτ Ακίλ, Simantow Azaria, Κ. Στεργιανός (Νιγρίτα), Ν. Δημητριάδης, Γ. Αναστασίου (Σουμπάσκιο), κ.ά.

λοιποί Οθωμανοί μεγαλοκτηματίες και μεγαλέμποροι³⁰. Απουσίαζε το εβραϊκό στοιχείο της πόλης. Τον Ιούνιο ο αριθμός των πιστούχων έφθασε τους 224, γεγονός που δείχνει το μέγεθος και τους ρυθμούς ανάπτυξης των εργασιών του πρακτορείου. Η δικαιοδοσία του πρακτορείου έφτανε μέχρι και την περιοχή του Καζά Νευροκοπιού - Δράμας. Εκεί αντιπρόσωπος ορίστηκε ο Ευριπίδης Ψάλτης.

Από την άνοιξη ο ανταγωνισμός που δέχεται από το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών μεγαλώνει με την ίδρυση και λειτουργία πρακτορείου από την Οθωμανική Τράπεζα³¹.

Το πρακτορείο στρέφεται στη χρηματοδότηση Ελλήνων καπνοπαραγωγών της σερραϊκής υπαίθρου με αγροτικά δάνεια που τα θεωρούσε ασφαλή και επικερδή. Τα δάνεια δίνονταν σε προκαταβολές ή προεξοφλήσεις, με εγγύηση δεύτερης υπογραφής και βάση την παρουσία και τη φερεγγυότητα του παραγωγού. Το περιθώριο του ύψους των δανείων κυμαινόταν τουλάχιστο 20% επί της υπολογιζόμενης αξίας της παραγωγής.

Οι προτάσεις για δανειοδότηση που υπέβαλε στη Θεσσαλονίκη συνοδεύονταν με δελτίο πληροφοριών οικονομικής κατάστασης του κάθε καπνοπαραγωγού. Εγγυητές έμπαιναν συνήθως οι πρόκριτοι και οι προύχοντες των χωριών, αλλά και οι μεσίτες των καπνεμπόρων που γνώριζαν το δανειζόμενο παραγωγό, αμειβόμενοι με προμήθεια 3 έως 5%. Οι παραγωγοί δανείζονταν μικρά ποσά την εποχή της καπνοφυτείας και τα ξοφλούσαν στην πώληση των καπνών³². Η ζήτηση των αγροτικών δανείων ήταν έντονη όλη τη θερινή περίοδο. Για το λόγο αυτό διέθεσε 10.100 Λ.Τ. χρηματοδοτώντας πάνω από

30. Οι πρώτοι νέοι πιστούχοι ήταν: Στ. Φωκάς, Π. Καράμπελιας, Αν. Χρυσάφης, Στ. και Β. Σκαρδής, Αν. Παπαγεωργίου (Νιγρίτα), Δ. Παπαδόπουλος, Αγ. Θωμάς, Αθ. Φαρατζίκας, Αφοί Χ'Εβέ, Αχμέτ Εφένδης Κουρά, Γιουσούφ Μπέης, Β. Κυριακού, Γιουσούφ Ξία, Ιωάν. Δήμητσας, Δ. Τασίκας (Κ. Τζουμαγιά), Αργ. Παντζάρας, Θ. Βλαχόπουλος, Αρ. Δημητρίου, Γ. Καστανός (Νιγρίτα), Αβδουραχίμ Ναήμ, Π. Πάνου, Θ. Ριζόπουλος, Αγ. Τζελέτης, Σ. Πρίσκου, Χαμίζ Ρουτζέϊ Μουσταφά, κ.ά.

31. Το πρακτορείο της Οθωμανικής Τράπεζας βρισκόταν στην οδό Ορτά Τσαρσί, στη σημερινή διασταύρωση των οδών Τσιμισκή και Ιακ. Ορεινού, πίσω από το Δημαρχείο. Διευθυντή το πρακτορείο είχε τον Αλέξανδρο Χαραλαμπίδη, υποδότη το Γεώργιο Καρρέρ, λογιστή το Δημήτρη Κοντό και ταμία τον Παύλο Οικονομίδη.

32. Στο μακεδονικό χώρο μόνο τα 2/5 της γης καλλιεργούνταν και από αυτά το 40% περίπου κάλυπτε η μικρή ιδιοκτησία κυρίως σε ημιορεινές και ορεινές περιοχές, ενώ στο υπόλοιπο της γης η παραγωγή βασιζόταν στην επίμορτη καλλιέργεια και σε εξαρτημένες ή δεσμευμένες χωρικά μορφές εργασίας, βλ. Ι. Κολιόπουλου, «Διοικητικές κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», στον τόμο *Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 484. Στην περιοχή των Σερρών σε σύνολο 286 χωριών τα 99 ήταν τσιφλίκια. Στα τέλη του 19ου αιώνα η διόγκωση του προβλήματος των χρεών, των υποθηκείσεων και της τοκογλυφίας είχε πάρει τεράστιες διαστάσεις στους γαιοκτήμονες από τους πιστωτές και τους δουλοπάροικους από τους γαιοκτήμονες δανειστές. Πρόσφορο έδαφος έβρισκε η βουλγαρική προπαγάνδα που υπόσχονταν διάλυση των τσιφλικιών και ανακατανομή της γης, βλ. Γ. Παλαμιώτου, ό.π., σ. 152 και Β. Γούναρη, ό.π., σ. 59.

126 παραγωγούς. Σε μερικές περιπτώσεις η χορήγηση γινόταν ομαδικά (βλ. Πίνακα 2).

Κατά το πρώτο εξάμηνο τα κέρδη του πρακτορείου ήταν 450 Λ.Τ., ελάχιστα μειωμένα των όσων είχαν υπολογιστεί. Από το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης διατέθηκε μέσο κεφάλαιο 12.600 Λ.Τ., ενώ στα τέλη Ιουνίου το ποσό είχε φθάσει τις 22.500 Λ.Τ. Η δράση και τα θετικά αποτελέσματα του πρακτορείου ενίσχυαν τη γνώμη της Διεύθυνσης του υποκαταστήματος στη Θεσσαλονίκη για επέκταση της Τράπεζας και σε άλλα οικονομικά κέντρα της Μακεδονίας.

Τον Αύγουστο όμως, όταν επιθεωρήθηκε το πρακτορείο από τον υποδιευθυντή Λ. Κωνσταντουλάκη, διαπιστώθηκαν πολλές πιστωτικές υπερβάσεις, χορηγήσεις χωρίς έγκριση, παρατυπίες στις συναλλαγματικές διαδικασίες και γενικά λογιστική αταξία. Η χρονοβόρα γραφειοκρατική διαδικασία, η πίεση των πελατών για άμεση εξυπηρέτηση και ο σκληρός τραπεζικός ανταγωνισμός ανάγκαζαν τη Διεύθυνση του πρακτορείου να χορηγεί πιστώσεις χωρίς έγκριση ή πιστώσεις με υψηλότερα ποσά από αυτά που τελικά εγκρίνονταν από την Αθήνα. Η Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης σύστησε τακτοποίηση και συμμόρφωση με τις αρχικές εντολές. Ζήτησε να μην αυξηθούν οι προκαταβολές οποιουδήποτε τύπου στους καπνοπαραγωγούς και αρνήθηκε να διαθέσει ποσό 5.000 Λ.Τ. που ζήτησε το πρακτορείο για τις χορηγήσεις του³³. Στις αιτιάσεις του πρακτορείου για τη βραδυπορία της συγκοινωνίας με την Αθήνα, το υποκατάστημα δέχτηκε να γίνει η χορήγηση των πιστώσεων μετά από δική του προσωρινή έγκριση. Στο Σταμούλη, που εξακολουθούσε να λειτουργεί το τραπεζικό του κατάστημα, υπενθύμισε να συμμορφωθεί με τον όρο της συμφωνίας πρόσληψης και να διαλύσει την επιχείρησή του. Ο Σταμούλης αναγκάστηκε να συμμορφωθεί.

Στα τέλη του καλοκαιριού η διάθεση του κεφαλαίου από το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης σε ανοικτό λογαριασμό έφθασε το ποσό των 41.000 Λ.Τ., πράγμα που δημιούργησε σε αυτό έλλειψη ρευστότητας. Η εξέλιξη ανάγκασε τη Διεύθυνση αρχικά να δώσει εντολές να σταματήσει από το πρακτορείο η χορήγηση νέων πιστώσεων, το ύψος των οποίων είχε φτάσει τις 60.000 Λ.Τ. Αργότερα όμως περιορίστηκε να συστήσει την ελάττωση τους αποκλειστικά με την έγκρισή της. Η αύξηση των χορηγήσεων φόβισε το υποκατάστημα που προσπάθησε μέσα από την αλληλογραφία του να τροχοπεδήσει τις γεωργικές πιστοδοτικές προθέσεις και ενέργειες του πρακτορείου, ενώ ταυτόχρο-

33. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1735, επιστολή της 9-9-1910, σ. 466.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

**Δανειοδοτηθέντες το 1910 καπνοπαραγωγοί
από το Πρακτορείο της Τράπεζας της Ανατολής στις Σέρρες**
(ονοματεπώνυμο, ποσό που χορηγήθηκε σε λίρες και σε παρένθεση ποσό μη εγκριθέντος απήγατος)

1. **Από το χωριό Σουμπάσκιοϊ (Ν. Σούλι):** Στέργ. Κύρκου 25, Γεωρ. Ζάχαρης - Ζαμπάκης 20 (25), Δημ. Παράσχου 40, Μιχ. Βενέτης 250, Στερ. Γρηγορίου 50, Δημ. Αγγέλου 25, Πασχ. Καρίδας 35, Γεωρ. Νάσκου Φεσιόλας 50, Διαβ. Γραμμένος 15, Κώστα Αβραάμ 15, Στ. Παπαθεοδώρου 60, Νικ. Μιχαλάκης 50, Θ. Αγγέλου 25, Γεωρ. Μιχαλάκης 50, Στ. Γεωργίου 35, Γεωρ. Αυγερινός 80, Στ. Β. Βαγενά 100, Γεωρ. Κωνσταντίνου 70, Σωτ. Χρ. Οράκης 45, Παγώνα Πολυχ. Κ. Στεργίου 20 (25), Αθ. Μπάρμπας 30, Γεωργ. Απ. Παπάς 35, Γεωργ. Π. Κίναλης 60, Γεωρ. Χρ. Αγγούρας 30 (40), Γεωργ. Τριανταφύλλου 25, Γραμ. Τριανταφύλλου 20 (25), Χρ. Κωνσταντίνου 30 (40), Χρ. Αθ. Κούντιος 30, Δημ. Στ. Ζιώγας 25, Αθ. Χρ. Τζιμερτζίκας 60, Βαγ. Χρ. Κώστας 30 (40), Α. Χρ. Καραγιάννης 30 (40), Κ. Χρ. Ουστριάς 60, Ιωάν. Ν. Βακάλης 60, Βασ. Κ. Μανασσής 60, Αυγ. Πασχάλης 60, Κων. Σταμάτης 50, Δημ. Χριστοδούλου 40, Αθ. Θεοδώρου 35, Σωτ. Κωνσταντίνου και Μάρθα Κων/νου 55, Χριστοδούλου 40, Στ. Κωστούσης 100, Βελίκης Ιωάννου 50 συν 50, Γεωρ. Νικολάου 50, Θεολ. Αναστασίου 50 (60), Ευαγ. Γρ. Κώστας 35.
2. **Τοπόλιανη (Χρυσό):** Αθ. Μαργαρίτης 35, Δ. Καρνοφύλης 25, Αθ. Μόσχου - Ν. Α. Μόσχου 120, Στ. Γραμμένος 30, Κων. Χαριστός 60, Γεωρ. Νότας 15, Κων. Ταξ. Μάλου 40 (50), Στ. Θ. Αγγος 60, Δ. Χ" Παπίρας 45, Γεωρ. Σ. Μπαρμπέρης 40, Βαγ. Γ. Λιούρα 25, Χρ. Δημητρίου (Μήτρακας) 40, Κων. Δημητρίου 25, Ζήσης Αναστασίου 40, Νικ. Καρνοφύλης 100, Φωτ. Στ. Σουκλετάρης 50, Δημ. Κων/νου 20, Χρ. Μάλαμας 20, Αθ. Παπαποστόλου 150, Απ. Κοκαρίδας 250, Αθ. Ντίνας 100, Θεοχ. Κοκαρίδας 60, Παν. Χρυσοστόμου 35, Χρ. Μάγειρας 50, Θεοχ. Αθανασίου 40, Δημ. Π" Αθανασίου 70, Κ. Τσιούνταλης - Α. Χουχούλης 30.
3. **Δοβίστα (Εμμ. Παπάς):** Χρ. Ματάκος 80, Αναστ. Αλευράς 1000(1500), Νικ. Χ" Ελευθερίου 50(60), Αθ. Ν. Χ" Ελευθερίου 100, Απ. Πάνου 250, Γεωρ. Πάνου 60 (100), Αν. Πεχλεβάν 60, Ιων. Σίσκου 300 (500) συν 1000 δια τρίτους, Αθ. Α. Σκόρδας 100, Ν. Κιοσσές 100.
4. **Σαρμουσακλή (Πεντάπολη):** Βαγ. Κ. Φυλακτός 25, Κ. Αποστόλου 60, Δημ. Κ. Νανούσης 500, Αθ. Τακούδας & υιός Δημήτριος 200.
5. **Τούμπα:** Κώστος Νικολάου, Γεωρ. Βασιλείου, Χρισ. Αθανασίου, Στερ. Βασιλείου, Πασχ. Μιχαήλ, Δημ. Στάουρου και Κων. Μ. Εζόβαλης από κοινού 100, Αγγελάκης Γεωργίου 100, Νικ. Αντωνίου 100, Κων. Ευαγγέλου 50.
6. **Βεζνίκο (Αγ. Πνεύμα):** Ευαγ. Αθανασίου 40, Κων. Τασ. Βαγενάς 80 (120), Παπαθωμάς Οικονόμου 200 (300).
7. **Ροδολείβος:** Δημ. Στάνκου 100, Γρηγ. Στρατής 70, Μαργ. Χ" Δημητρίου 200, Χρισ. Βάσιου 200.
8. **Κιούπ-κιοϊ (Πρώτη):** Δημ. Π. Τσιώτας 30 (40), Μιχ. Γ. Δόνσιου 30 (50), Χρ. Παγιόπουλος 60.
9. **Προβίστα (Παλαιοκώμη):** Δ. Τριανταφύλλου 30, Γ. Κ. Καραγιάννης 40, Χρ. Αποστόλου 40 συν 50, Β. Π. Λιόντας 80.
10. **Σέμαλτο (Μ. Σούλι):** Κων. Οικονόμου 60.
11. **Λακκοβήκια (Μεσολακκιά):** Πασχ. Γεωργίου 40.
12. **Χούμκος (Χουμνικό):** Μάλαμας Κωνσταντίνου 40.
13. **Βολτσίστα (Δόμιρος):** Νικ. Χ" Δημητρίου 100 συν 200 (300).
14. **Χοροβίστα (Αγ. Χριστόφορος):** Κων. Παράσχου 60, Ευαγ. Χρίστου 50.
15. **Σέρρες:** Κ. Μαρούλης 80.

να ζητούσε συνεχώς πληροφορίες και εκτιμήσεις για τη αναμενόμενη γεωργική παραγωγή. Οι καλές καιρικές συνθήκες ευνόησαν την ποιοτική και αυξημένη παραγωγή καπνού, με αποτέλεσμα να εισπραχθούν οι απαιτήσεις του πρακτορείου και να μην υπάρξουν ζημιές. Από σύνολο των δανειοδοτηθέντων καπνοπαραγωγών μόνο τέσσερις δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στην εξόφληση τον επόμενο χρόνο και ανανέωσαν τη λήξη του δανείου τους για λίγους μήνες ακόμη (τον Ιούλιο του 1911)³⁴.

Οι περιορισμοί που επέβαλε η Διεύθυνση έφεραν τη μείωση των τραπεζικών εργασιών, ελάχιστες νέες προεξοφλήσεις και πτώση των κερδών. Το μήνα Νοέμβριο για παράδειγμα τα κέρδη ήταν λιγότερα κατά 165 λίρες από τον Οκτώβριο.

Το φθινόπωρο το πρακτορείο ασχολήθηκε με διαμεσολαβητικές εμπορευματικές εργασίες αγοραπωλησίας βαμβακιού για λογαριασμό του νηματουργείου των αδελφών Χατζηνικολάκη στη Βέροια. Για το σκοπό αυτό συμφώνησε με τον καλύτερο επεξεργαστή βαμβακιού στην περιφέρεια των Σερρών το Γ. Παπανικολάου να αγοράζει αυτός το βαμβάκι από τους παραγωγούς και αφού το επεξεργάζεται στις δικές του εγκαταστάσεις, να το πουλά στο πρακτορείο. Το πρακτορείο δέσμευσε τον Παπανικολάου με υπεύθυνη δήλωση να μην πουλήσει σε τρίτους, χωρίς τη συγκατάθεσή του. Ο επιστάτης του Σταμούλη στο Πρόσνικ επέβλεπε την εργασία αυτή και παρελάμβανε για λογαριασμό της Τράπεζας το επεξεργασμένο βαμβάκι. Ο Παπανικολάου, κατά τη συνήθεια που επικρατούσε, πλήρωνε τους παραγωγούς με βάση την τιμή που αργότερα, μετά την επεξεργασία, καθόριζε η αγορά των Σερρών. Το πρακτορείο του έκανε προκαταβολές 300-400 Λ.Τ., τριμήνων χρεωστικών, με τόκο 9% και προμήθεια 1%. Οι πιστώσεις διαρκούσαν μέχρι το τέλος της επεξεργασίας όλης της παραγωγής³⁵.

Η πολιτική κατάσταση, που όλο το χρόνο είχε καταντήσει ενδημι-

34. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1737*, επιστολή της 21-6-1911, σ. 106.

35. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1736*, επιστολή της 7-10-1910, σ. 38. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας είχε μειωθεί η καλλιέργεια βαμβακιού στο χώρο της Μακεδονίας. Η ολική παραγωγή, που ανέρχονταν σε 3 εκατ. χιλ/μα, δεν επαρκούσε να καλύψει τις ανάγκες των Μακεδονικών νηματουργείων. Γι' αυτό εισάγονταν εμπόρευμα από τη Μ. Ασία. Η μέση τιμή του κυμαίνονταν μεταξύ 7 και 9 γρόσια την οκά. Στην πεδιάδα των Σερρών το βαμβάκι καλλιεργούνταν κυρίως στην περιοχή της Κ. Τζουμαγιάς και στη Νιγρίτα. Η ποιότητα του βαμβακιού της Κ. Τζουμαγιάς ήταν εξαιρετική. Υπήρχαν τρία εργοστάσια εκκοκκισμού βαμβακιού από τα οποία το ένα διέθετε εκκοκκιστική μηχανή ισχύος 16 ίππων. Το εκκοκκιστήριο του Παπανικολάου βρίσκονταν στο Σιδηροδρομικό Σταθμό Σκοτούσας. Διέθετε εκκοκκιστική μηχανή 16 ίππων με δυνατότητα εκκόκκισης 3 με 4 χιλιάδες τόνους βαμβακιού, βλ. Δ. Χατζόπουλου, «Μελέτη περί της παραγωγής και βιομηχανίας Μακεδονίας», *Δελτίον του Γραφείου Εργασίας Μακεδονίας*, έτους 1914, σ. 94 και Γ. Κοφινά, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Αθήνα 1914, σ. 174.

κά έκρυθμη, ελάχιστα επηρέασε την εμπορική κίνηση της αγοράς που βρισκόταν από χρηματικής άποψης σε σχετική ευρωστία³⁶. Το οικονομικό μποϊκοτάζ του Νεοτουρκικού κομπίτατου κατά των ελληνικών εμπορικών και άλλων καταστημάτων στη πόλη των Σερρών δε συμπεριλάμβανε το πρακτορείο της Τράπεζας της Ανατολής. Στρεφόταν εναντίον μόνο οκτώ συντεχνιακών καταστημάτων, σύμφωνα με τις προκηρύξεις που είχαν διανεμηθεί³⁷.

Στο τέλος του έτους τα οικονομικά αποτελέσματα που παρουσίασε η λειτουργία του πρακτορείου για ολόκληρη τη χρονιά ήταν κέρδη 2.100 Λ.Τ., ποσό μειωμένο κατά 8% των υπολογισμών του Γεωργιάδη. Τα κέρδη αυτά προστέθηκαν στα κέρδη του υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης.

Το κεφάλαιο που χρησιμοποίησε κατά μέσο όρο όλη τη χρονιά ήταν 27.000 Λ.Τ., ποσό μεγαλύτερο του αρχικά υπολογισθέντος.

Την ίδια χρονική περίοδο τα γενικά έξοδα του πρακτορείου ανήλθαν στις 1.256 Λ.Τ., αυξημένα κατά 11%. Στα έξοδα συμπεριλαμβάνονταν και η δωρεά 25 Λ.Τ., που έκανε ο Κ. Χατζηλάζαρος εκ μέρους της Τράπεζας (το μήνα Νοέμβριο) κατά την επίσκεψή του στη πόλη, προς την Ελληνική Κοινότητα των Σερρών δια του Μητροπολίτη και ίδιου ποσού στην τουρκική Κοινότητα δια μέσου του Διοικητή της για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε εξαιρετικά καλή εντύπωση και ευμενή σχόλια για το πρακτορείο και την Τράπεζα της Ανατολής γενικότερα³⁸.

Το δάνειο του Δήμου Σερρών

Από τα μέσα του 1909 ο Δήμος Σερρών είχε αρχίσει να πραγματοποιεί διάφορα έργα εξωραϊσμού της πόλης και βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της³⁹. Ανάμεσα στα έργα που προ-

36. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1736, επιστολή της 1-2-1911, σ. 245.

37. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1735, επιστολή της 3-7-1910, σ. 306. Για τον οικονομικό πόλεμο των Νεότουρκων κατά των Ελλήνων στην περιοχή των Σερρών, βλ. Κ. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 266 και γενικότερα για την υποκίνηση του, βλ. D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 404.

38. Όμοια δωρεά ο Χατζηλάζαρος είχε κάνει τον προηγούμενο χρόνο προς τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα των Κυριών «Η Εμμέλεια», βλ. Γ. Αψηλίδη, «Αδελφότητες και αδελφάτα στις Σέρρες κατά τα τέλη του 19ου - αρχές του 20ου αιώνα», *Σίρις* 4 (1993-1994) 122. Για την προσωπικότητα του Κ. Χατζηλάζαρου, επίτιμου προξένου των ΗΠΑ στη Θεσσαλονίκη, βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Το έργο ενός λησμονημένου προκρίτου της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονική Ζωή*, τεύχ. 211 (Οκτ. 1990) 23, 212 (Νοεμ. 1990) 44 και 213 (Δεκ. 1990) 42. Τα οικονομικά αποτελέσματα του πρώτου χρόνου λειτουργίας του πρακτορείου Σερρών είναι τα μοναδικά που διασώθηκαν στο Αρχείο της Τράπεζας της Ανατολής για την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

39. Μετά το κίνημα των Νεότουρκων και την αλλαγή της τουρκικής διοίκησης, δημιουργήθηκαν ευνοϊκές συνθήκες συνεργασίας μεταξύ Διοικητηρίου και Δήμου, με αποτέλεσμα να σταματήσει η απραξία της δημοτικής αρχής και να αρχίσει η πραγματοποίηση έργων που είχε ανά-

γραμμάτισε ήταν και η ανέγερση νέας δημοτικής αγοράς⁴⁰. Η δαπάνη ανέγερσης, περίπου 2.500-3.000 Λ.Τ., θα καλύπτονταν με δανεισμό και η αποπληρωμή με τα έσοδα που θα είχε από τους φόρους και τα ενοίκια. Ο Δήμος, συζητώντας με το τραπεζικό κατάστημα Σιμαντών και Αζαρία, πήρε προσφορά για χορήγηση δανείου έναντι επιτοκίου 7%, χωρίς όμως να καταλήξει σε συμφωνία. Το κατάστημα αυτό μάλιστα εκδήλωσε την πρόθεση του να κατεβάσει τον τόκο, αν το ποσό του δανείου υπερéβαινε τις 5.000 Λ.Τ. Το γεγονός αυτό έκανε το πρακτορείο να υποψιασθεί ότι ενεργούσε για λογαριασμό της Οθωμανικής Τράπεζας.

Η γνωστοποίηση της πρόθεσης δανεισμού του Δήμου προς την Τράπεζα της Ανατολής έγινε κατά τη διάρκεια της εθιμοτυπικής επίσκεψης που πραγματοποίησε στο Δημοτικό Συμβούλιο ο Γεωργιάδης, με την ίδρυση του πρακτορείου το (Μάρτιο 1910) και θεωρήθηκε ως μια καλή ευκαιρία αποκατάστασης των σχέσεων με τις τουρκικές αρχές. Τη συμφωνία ανέλαβε το πρακτορείο να την επεξεργασθεί με το Δημαρχείο. Δύο ήταν τα σχέδια που ετοίμασε. Σύμφωνα με το πρώτο στο ποσό του δανείου των 2.500 Λ.Τ. θα πρόσθεταν τους προεξοφλητικούς τόκους με το επιτόκιο που θα συμφωνούσαν 6,5% ή 6,75% και στη συνέχεια θα το χώριζαν σε δέκα εξάμηνα γραμμάτια των 300 Λ.Τ. (το τελευταίο 291,5 περίπου). Σύμφωνα πάλι με το δεύτερο θα συντασσόταν μόνο ένα γραμμάτιο των 2.500 Λ.Τ. και με το ίδιο ποσό θα χρεωνόταν ο Δήμος σε τρεχούμενο λογαριασμό με επιτόκιο που θα συμφωνούσαν. Η απόσβεση του κεφαλαίου θα γινόταν με εξάμηνες καταβολές 300 Λ.Τ., με τις οποίες ο Δήμος θα χρεωνόταν κάθε φορά σε ιδιαίτερο τρεχούμενο λογαριασμό, με επιτόκιο κατώτερο του χρεωστικού, το πολύ 5%⁴¹.

Η πρόταση του πρακτορείου για τη σύναψη του δανείου εγκρίθηκε αμέσως και αποφασίστηκε να υπογραφεί η οποιαδήποτε συμφωνία τον επόμενο μήνα (Σεπτέμβριο του 1910). Στην πόλη προσήλθε ο νομικός σύμβουλος της Τράπεζας Ραφαήλ Μοδιάνο, αλλά η σύμβαση δεν υπογράφηκε, γιατί συνέπεσε με την αλλαγή του Τούρκου Διοικητή και τις γιορτές του ραμαζανιού.

Το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών, που φαίνεται μέχρι τότε αγνοούσε τη συμφωνία, θέλησε να συμμετάσχει στη δανειοδότηση.

γκη η πόλη, όπως η βελτίωση της καθαριότητας, ο ηλεκτροφωτισμός, η επιδιόρθωση της αγοράς του Μπιζεστενίου, η ανέγερση δημαρχιακού νοσοκομείου και η κατασκευή κήπου ευρωπαϊκών προδιαγραφών.

40. Προγραμματίστηκε επίσης η κατασκευή υπονόμων, η απομάκρυνση των αποξηρανημένων δερμάτων και η ρυμοτόμηση της πόλης. Στη νέα δημοτική αγορά θα λειτουργούσαν 40-50 μικρά καταστήματα κυρίως ιχθυοπωλεία κρεοπωλεία και λαχανοπωλεία.

41. I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1735, επιστολή της 16-9-1910, σ. 493.

Η Τράπεζα της Ανατολής δέχθηκε.

Η συμφωνία τελικά υπογράφηκε τον επόμενο χρόνο (τέλη Μαρτίου 1911) από το Δήμαρχο και τα δύο πρακτορεία και επικυρώθηκε από το Διοικητή Σερρών. Περιείχε τους εξής όρους: οι δύο τράπεζες από κοινού δάνειζαν ποσό 2.500 Λ.Τ. στο Δήμο για μία πενταετία από 1-4-1911 με τόκο 6%. Ο Δήμος θα αποπλήρωνε το δάνειο με εξάμηνες δόσεις των 125 Λ.Τ. σε κάθε τράπεζα, εκτός από την πρώτη δόση που ήταν ετήσια των 500 Λ.Τ., γιατί συμπεριλάμβανε την εξόφληση των τόκων. Εγγύηση για το δάνειο δόθηκαν τα έσοδα των φόρων από τις αποθήκες πετρελαίου και τα ενοίκια των καταστημάτων που θα χιζίζονταν⁴².

Ο δεύτερος χρόνος λειτουργίας (1911)

Από την αρχή του χρόνου το πρακτορείο λειτούργησε με δικά του κεφάλαια που ανέρχονταν στα 500 χιλιάδες φράγκα (22.500 Λ.Τ.).

Το Μάρτιο ο Κωνσταντουλάκης επιθεώρησε και πάλι το πρακτορείο και διαπίστωσε εκ νέου «λογιστικές ανωμαλίες» και υπερβάσεις στις χορηγήσεις. Η Διεύθυνση του πρακτορείου δε συμμορφώθηκε, παρά τις έξι συνολικά επιστολές που της έστειλε η Διεύθυνση του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης με συστάσεις και υποδείξεις χειρισμού των συγκεκριμένων θεμάτων. Είναι φανερό ότι οι παρατυπίες οφείλονταν στη δυσπροσαρμοστικότητα του ιδιώτη τραπεζίτη Σταμούλη προς τους τύπους και τη γραφειοκρατία του τραπεζικού συστήματος.

Στις αρχές Απριλίου οι ευοίωνες προοπτικές που είχαν διαμορφωθεί από τις πωλήσεις των καπνών, τον εκμηδενισμό των ζημιών και την εξόφληση των χορηγηθέντων την προηγούμενη χρονιά αγροτικών δανείων δημιούργησαν ευφορία στη Διεύθυνση του πρακτορείου που θέλησε να επαναλάβει την ίδια παροχή πιστώσεων, αναπαυκρινόμενη προφανώς και στις προθέσεις των παραγωγών. Το αίτημα που υπέβαλλε για άμεση προκαταβολή 10.000 Λ.Τ. και διάθεση συνολικού ποσού 70.000 Λ.Τ. δεν εγκρίθηκε. Το πρακτορείο όφειλε στο υποκατάστημα Θεσσαλονίκης 15.000 Λ.Τ. σε τρεχούμενο λογαριασμό από τις διαθέσεις της προηγούμενης χρονιάς.

Η Τράπεζα της Ανατολής, διαπιστώνοντας την τάση αύξησης της καπνοκαλλιέργειας στην περιοχή με αναπόφευκτη συνέπεια την υπερπαραγωγή του προϊόντος, επέμεινε στην αυστηρότερη επιλογή πελατών για διασφάλισή της και αποφάσισε οι χρηματοδοτήσεις να γίνονται μόνο σε καπνοπαραγωγούς «πάσης ασφαλείας», δηλαδή

42. I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1736, επιστολή της 30-3-1911, σ. 357.

τέτοιας οικονομικής κατάστασης που σε περίπτωση αποτυχίας της σοδειάς ή υποτίμησης των τιμών να μπορούν να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους προς την Τράπεζα. Όρισε επίσης ότι οι προκαταβολές για αγροτικής φύσης πιστώσεις δεν μπορούσαν να υπερβούν τη χρονιά αυτή το ποσό των 4.000 Λ.Τ.⁴³.

Την άνοιξη όμως έρχεται στο προσκήνιο η αποτυχημένη χρηματοδότηση του Τούρκου καπνέμπορα Αβδουραχίμ Ναήμ, που θα ταλανίσει για μεγάλο χρονικό διάστημα τη Διεύθυνση του πρακτορείου. Για την υπόθεση αυτή θα μιλήσουμε ξεχωριστά παρακάτω.

Η σφιχτή επιλεκτική πιστοδοτική πολιτική, που ακολούθησε το πρακτορείο όλο το καλοκαίρι, βοήθησε να προσπεράσει χωρίς επιπτώσεις την κρίση, που πρόβλεψε η Τράπεζα και ήλθε τον επόμενο χρόνο, συνέπεια της πτώσης της τιμής και της ζήτησης των καπνών.

Το φθινόπωρο συνεχίστηκε η περσινή συνεργασία αγοραπωλησίας βαμβακιών με το Γ. Παπανικολάου, κάτω από τους ίδιους όρους. Στις φετινές προκαταβολές, δίπλα στον Παπανικολάου, υπέγραψε και ο συνεργάτης του Θ. Ριζόπουλος ως αλληλέγγυος εγγυητής. Παράλληλα χρηματοδότησε και το εμπόριο νωπών κουκουλιών με γενικές προκαταβολές, όπως στο βαμβάκι⁴⁴.

Ο μέσος όρος κεφαλαίων που απασχόλησε κατά το πρώτο εξάμηνο το πρακτορείο ήταν αυξημένος σε σύγκριση με τη περσινή ίδια περίοδο κατά 42%. Προς τα τέλη του χρόνου αυξήθηκαν τα διαθέσιμα κεφάλαια του πρακτορείου, εξαιτίας της συντηρητικής χρηματοδοτικής πολιτικής που εφάρμοσε, της άσχημης εξέλιξης που πήρε η υπόθεση καπνών Αβδουραχίμ Ναήμ και των περιορισμών στις εμπορικές εργασίες που προκάλεσε ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος⁴⁵.

Κατά το μήνα Οκτώβριο η επιδημία της χολέρας που ξαπλώθηκε στην πόλη των Σερρών πάγωσε την τοπική αγορά και παρέλυσε τις εμπορικές και τραπεζικές εργασίες⁴⁶. Η πόλη αποκλείστηκε με στρα-

43. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1737*, επιστολή της 21-6-1911, σ. 106.

44. Στην περιοχή των Σερρών η συνολική παραγωγή των νωπών κουκουλιών (η παραγωγή ξηρών αντιστοιχούσε στο 1/3 των νωπών) το 1910 ήταν μειωμένη κατά 19% σε σύγκριση με το 1909 και αυξήθηκε κατά 20,5% το 1911 σε σύγκριση με το 1910. Αναλυτικά η παραγωγή κατά περιφέρεια και χρονιά ήταν σε κιλά:

Περιφέρεια	1909	1910	1911
Σερρών	36.700	31.500	35.000
Σιδηροκάστρου	47.700	38.600	45.000
Νιγρίτας	110.600	87.600	110.000
Σύνολο	195.000	157.700	190.000

Πηγή: Γ. Κοφινάς, ό.π., σ. 76.

45. Η Τράπεζα της Ανατολής είχε συντηρητική φυσιογνωμία σαν ίδρυμα, ακολουθώντας τα πρότυπα λειτουργίας της Εθνικής Τράπεζας, βλ. Κ. Κωστή, ό.π., σ. 54.

46. Από την πρώτη ημέρα που παρουσιάστηκε η νόσος μέχρι στις 7-11-1911 σημειώθηκαν 139 κρούσματα, από τα οποία τα 100 ήταν θανατηφόρα, *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1737*, επι-

τιωτική ζώνη, η συγκοινωνία με τη Θεσσαλονίκη διακόπηκε και η επιθεώρηση του πρακτορείου το Νοέμβριο αναβλήθηκε. Για οικογενειακούς λόγους ο Σταμούλης έλαβε 7ήμερη άδεια απουσίας. Ο ρυθμός της οικονομικής ζωής επανήλθε μετά από ένα μήνα με την ύφεση της επιδημίας.

Η υπόθεση Αβδουραχίμ Ναήμ

Ο καπνέμπορος Αβδουραχίμ Ναήμ αγόραζε καπνά για λογαριασμό της επιχείρησης Δουλκαρίδη στο Κάιρο. Η περιουσία του ανέρχόταν στις 15.000 Λ.Τ. Η αδυναμία εξόφλησης ενός γραμματίου 550 Λ.Τ. τον Απρίλιο του 1911 προς το πρακτορείο της Τράπεζας Ανατολής και αντίστοιχου γραμματίου ποσού 1.900 Λ.Τ. προς το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών ήταν η αρχή της αποκάλυψης του προβλήματος που δημιούργησαν οι παράτολμες καπναγορές του.

Η χρηματοδότησή του, ύψους 18.000 Λ.Τ., με ενέχυρο τα αγορασθέντα καπνά έγινε από κοινού με το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών. Εκτός όμως από τα γραμμάτια, ο Ναήμ όφειλε σημαντικά ποσά και προς τρίτους: 3.000 Λ.Τ. σε καπνοπαραγωγούς, 1.000 Λ.Τ. σε τραπεζίτες και 400 λίρες στην Οθωμανική Τράπεζα. Τα αγορασθέντα και εναποθηκευμένα καπνά του εκτιμήθηκαν πρόχειρα από την καπνική εταιρεία Ν. Τσανακλή ότι άξιζαν 14.500 με 15.000 Λ.Τ., αξία αρκετά χαμηλότερη των χορηγηθέντων πιστώσεων.

Η ακάλυπτη χρηματοδότηση και οι οφειλές που εκκρεμούσαν ανάγκασαν το πρακτορείο να σταματήσει τις προκαταβολές που συνέχιζε να κάνει για την επεξεργασία των καπνών, σε αντίθεση με το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών που εξακολουθούσε την καταβολή των εργατικών ημερομισθίων της επεξεργασίας. Η απόφαση δημιούργησε παρενέργειες σε βάρος του πρακτορείου, αφού η κοινή γνώμη στράφηκε εναντίον του ως αποκλειστικά υπεύθυνο της μη πληρωμής των εργατών. Μετά μάλιστα από την απειλή των καπνεργατών να διαδηλώσουν εναντίον του, υπαναχώρησε και επανέλαβε τις προκαταβολές, θέτοντας προϋπόθεση τη μείωση του αριθμού των εργαζομένων⁴⁷. Απέρριψε επίσης αίτημα νέας χρηματοδότησης του Ναήμ για την πληρωμή των καπνοπαραγωγών της Νιγρίτας.

Το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών, σε συνεννόηση με το

στολή της 9-11-1911, σ. 413. Άλλες μαρτυρίες για την επιδημία βλ. Ν. Πέτροβιτς, «Λαογραφικά σύμμεικτα Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1953) 150 και Μ. Μηνά «Εθελοντές νεκροθάφτες στην επιδημία χολέρας το 1911», *Πανσερραϊκό ημερολόγιο* 2 (1976) 124.

47. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1737 επιστολή της 26-4-1911, σ. 403.

Ναήμ, πούλησε από τις αποθήκες 10.000 οκάδες καπνών, ρουφούζια (καπνά τελευταίας ποιότητας με σπασμένα φύλλα) και έλαβε γυρω στις 600 Λ.Τ. Το πρακτορείο της Τράπεζας της Ανατολής επικρίθηκε από τη Διεύθυνση της Τράπεζας για την επιπολαιότητα του να αφήσει να πραγματοποιηθεί η πώληση αυτή, ενώ είχε γνώση του προβλήματος της ακάλυπτης χρηματοδότησης.

Η υπόθεση έλαβε διαστάσεις τον Ιούνιο, όταν διαπιστώθηκε ότι στις αποθήκες υπήρχε έλλειμμα 300 δεμάτων ενεχυριασμένου καπνού, αξίας 3.000 Λ.Τ. Η Τράπεζα της Ανατολής εσπευσμένα έστειλε στην πόλη το Χατζηλάζαρο, μαζί με το νομικό της σύμβουλο, για να πιστοποιήσουν το έλλειμμα και να ξεκινήσουν δικαστικό αγώνα, αν χρειαζόταν. Ο Ναήμ αρνήθηκε τη ζύγιση των καπνών, επικαλούμενος τη φθορά που θα προέκυπτε και τη βλάβη που θα προξενούσαν οι έλεγχοι και οι εκτιμήσεις στη φήμη της ποιότητας των καπνών. Σε προσωπική συζήτηση με το Χατζηλάζαρο κατηγορήσε τις τράπεζες (Ανατολής και Αθηνών) για προσωπική εξόντωση, πρόκληση βλάβης και εξέφρασε την πεποίθηση ότι το θέμα έχει πολιτικές προεκτάσεις, επειδή Έλληνες προσπαθούσαν να καταστρέψουν μια παλιά οθωμανική οικογένεια⁴⁸. Η εξέλιξη που μπορούσε να πάρει η υπόθεση με την εμπλοκή των οθωμανικών πολιτικών αρχών προβλημάτισε το Χατζηλάζαρο και τον ανάγκασε να δεχτεί τον υπολογισμό της ποσότητας με απλή καταμέτρηση των δεμάτων. Συνεργαζόμενος με τον Παπαβασιλείου, άνθρωπο του Ναήμ, υπολόγισε, σε σύνολο 72.000 οκάδων επίσημα εισαχθέντων καπνών, το έλλειμμα στις 7.500 οκάδες⁴⁹. Έκρινε επίσης ότι η αξία των καπνών που υπήρχαν στις αποθήκες, με τις τρέχουσες τιμές, κάλυπτε τις απαιτήσεις των τραπεζών. Οι τιμές όμως ήταν κατώτερες των περσινών.

Ο Χατζηλάζαρος επισκέφθηκε στη συνέχεια διαδοχικά τις αρχές της πόλης. Πρώτα το Μουτασερίφη από τον οποίο ζήτησε να απευθύ-

48. I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1733, επιστολή της 20-6-1911, σ. 350 και Ε. Χεκίμογλου - Αικ. Καριζώνη, ό.π., σ. 113.

49. Το έλλειμμα προκλήθηκε ως εξής: ο Ναήμ βρισκόμενος σε δεινή οικονομική θέση, επειδή τα τραπεζικά πρακτορεία ζήτησαν να συμπληφθούν την εξόφληση των πιστώσεων των ανοικτών λογαριασμών (2.500 Λ.Τ. η «Ανατολής» και 4.500 Λ.Τ. η «Αθηνών») με τις προκαταβολές των ενεχυριασμένων καπνών, εκμεταλλεύθηκε την αδράνεια τους να ορίσουν δικό τους φύλακα ελέγχου των ποσοτήτων που έρχονταν προς εναποθήκευση και κατόρθωσε με τέχνασμα να εμφανίσει αποθήκευση μεγαλύτερης ποσότητας από την πραγματική. Συγκεκριμένα οι άνθρωποι του παρουσιάζαν σερετναμέδες (δηλωτικά καλλιέργειας καπνού) με ανύπαρκτες ποσότητες από διάφορα χωριά της περιοχής στο Μονοπώλιο καπνού για ζύγιση, μεταβίβαση στο όνομα των τραπεζών και πληρωμή της δεκάτης. Στη συνέχεια προσκόμιζαν δέματα καπνών που είχαν ήδη ζυγισθεί, αφού άλλαζαν τα σήματα και τους αριθμούς από τις προηγούμενες καταγραφές. Γινόταν έτσι πλασματική εγγραφή ζυγισθέντων καπνών και βάση αυτών των ποσοτήτων, οι τράπεζες χρηματοδοτούσαν το 60% της αξίας στον Ναήμ και πλήρωναν το φόρο της δεκάτης 11% στο Μονοπώλιο.

νει συστάσεις τιμιότητας και ειλικρίνειας στο Ναήμ. Ακολούθως το Δήμαρχο από τον οποίο ζήτησε να γνωστοποιήσει στο Κομιτάτο την κακή πίστη του καπνεμπόρου. Ο Μουτασερίφης, που γνώριζε τα γεγονότα, υποσχέθηκε να ασκήσει όλη την επιρροή του, ώστε να μη ζημιωθούν οι δύο τράπεζες και από την άλλη να μη δυσφημιστεί το όνομα των Οθωμανών εμπόρων. Το Κομιτάτο που ενημερώθηκε από το δήμαρχο Ακήλ Βέη, δήλωσε ότι δε θα στηρίξει το Ναήμ και δε θα εμπλακεί στην υπόθεση.

Ο Χατζηλάζαρος απέδωσε ευθύνη στο πρακτορείο για ανυπακοή στην εντολή της Διεύθυνσης προς διορισμό έμπιστου υπαλλήλου στη ζύγιση των καπνών. Το πρακτορείο μετέθεσε την ευθύνη στο πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών, επειδή αυτό ανέλαβε να διορίσει το συγκεκριμένο πρόσωπο.

Η διαδικασία δικαστικής κατάσχεσης της ακίνητης περιουσίας του Ναήμ που κίνησε η Τράπεζα δεν καρποφόρησε, γιατί αυτός πρόλαβε και τη μεταβίβασε σε τρίτο πρόσωπο. Το πρακτορείο θεωρήθηκε πά-λι υπεύθυνο για καθυστέρηση και παράλειψη ενεργειών⁵⁰.

Εξετάστηκε η κατάθεση ποινικής μήνυσης από κοινού με το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών, αλλά διαπιστώθηκε ότι όχι μόνο δε διέθεταν αποδείξεις για τη στοιχειοθέτηση των αδικημάτων, αλλά υπήρχε κίνδυνος δυσάρεστων επιπτώσεων σε περίπτωση επισημοποίησης του ελλείμματος και αθώωσης του Ναήμ, επειδή: α) το Μονοπώλιο καπνού θα απαιτούσε την πληρωμή προστίμου 3.550 Λ.Τ. για το αδικαιολόγητο έλλειμμα (2 μεζίτια Χ 9.600 οκάδες καπνών) και β) θα δικαιούνταν ο Ναήμ να ζητήσει την αξία της ελλειμματικής ποσότητας καπνού. Αποφάσισαν έτσι να εξαφανίσουν την επίσημη ύπαρξη του ελλείμματος. Με συνεργασία τρίτων προσώπων τα πρακτορεία προσπάθησαν να καλύψουν το έλλειμμα. Τη δύσκολη θέση τους εκμεταλλεύθηκε ο Παπαβασιλείου που χρηματοδοτήθηκε με 125 Λ.Τ. από κάθε πρακτορείο, για να αγοράσει τελευταίας ποιότητας καπνά (ρουφούζια) και να τα εισαγάγει στο Μονοπώλιο στη θέση του ελλείμματος. Αντί για ρουφούζια ο Παπαβασιλείου αγόρασε καπνά καλής ποιότητας (μαζούλι) συνολικά 1.000 οκάδες προς 11 γρόσια την οκά. Όταν ξαναζήτησε νέα προκαταβολή 1000 Λ.Τ. για ίδιο σκοπό, τα πρακτορεία δεν ενέκριναν το αίτημά του, λόγω έλλειψης εμπιστοσύνης.

Προβλήματα συνέχιζε να δημιουργεί ο Ναήμ, που ευρισκόμενος σε αδυναμία καταβολής των οφειλομένων σε παραγωγούς, κατηγορούσε τις τράπεζες ως υπεύθυνες της μη πληρωμής, επειδή ενεχυρί-

50. I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1737, επιστολή της 5-7-1911, σ. 147.

ασε τα αγορασθέντα καπνά στο όνομά τους. Ο παραγωγός Πλιάντης από τη Νιγρίτα πίστεψε στις δικαιολογίες του και κατέθεσε αγωγή εναντίον του πρακτορείου. Αργότερα όμως, όταν πληροφορήθηκε τα πραγματικά περιστατικά, μετάνιωσε και απέσυρε την αγωγή κατά της Τράπεζας, διατηρώντας μόνο την αγωγή κατά του Ναήμ.

Τελικά η Τράπεζα των Αθηνών βρήκε τον κατάλληλο άνθρωπο που θα βοηθούσε. Ήταν ο υπάλληλος του Μονοπωλίου καπνού Κ. Μαρούλης που είχε σκοπό να αποχωρήσει από την υπηρεσία, για να ασχοληθεί με το εμπόριο⁵¹. Ο Μαρούλης προσφέρθηκε να αγοράσει για δική του εμπορία 1.000 οκάδες καπνά κιριτιά (επεξεργασμένα τρίτης ποιότητας) από τα ενεχειριασμένα και να φροντίσει να αναγραφεί στα βιβλία του Μονοπωλίου τριπλάσια ποσότητα. Το έλλειμμα θα καλυπτόταν και με την καύση υπολειμμάτων της επεξεργασίας των καπνών και τη διαγραφή τριπλάσιας πάλι ποσότητας. Έμεινε μόνο η υπογραφή του Ναήμ για ανάληψη της ευθύνης του ελλείμματος και της σχετικής αίτησης προς το Μονοπώλιο για την καύση. Ο Ναήμ, χωρίς την πολιτική στήριξη των τοπικών αρχών και βλέποντας το αδιέξοδο του πράγματος, πείσθηκε με τη βοήθεια του Παπαβασιλείου να υπογράψει.

Με την πώληση στο Μαρούλη 1.200 οκάδων καπνών και τη διαγραφή από τα βιβλία 2.885 οκάδων και με το κάψιμο 1.000 οκάδων υπολειμμάτων και την αντίστοιχη διαγραφή 4.000 οκάδων τα πρακτορεία πέτυχαν κατ' αυτόν τον τρόπο συνολικό διακανονισμό 4.685 οκάδων ελλείμματος. Μαζί και με τη φυσική και κανονική ελάττωση του βάρους των καπνών, που την υπολόγισαν σε 7.000 οκάδες, δηλαδή 10% στο σύνολο των ενέχυρων, καλύφθηκε και έκλεισε το θέμα του ελλείμματος.

Η πώληση των υπόλοιπων καπνών του Ναήμ, ύστερα από σχετική εξουσιοδότηση που έδωσε τον Ιανουάριο του 1912, συμφωνήθηκε με την Αμερικανική Εταιρεία καπνών Καβάλας, με τη μεσολάβηση του εκεί ανταποκριτή της Τράπεζας της Ανατολής Μ. Κολοκύθα, έναντι 35 γρ. την οκά. Πωλήθηκαν 55 χιλιάδες περίπου οκάδες καπνών και το ποσό που εισέπραξε κάθε πρακτορείο ήταν 9.622,74 Λ.Τ. Το πρακτορείο της Τράπεζας της Ανατολής εισέπραξε παραπάνω 533,75 Λ.Τ. από το ποσό της χρηματοδότησης που είχε κάνει προς τον Ναήμ. Από το ποσό αυτό, αφού κράτησε την προμήθειά του από την πώληση, την προμήθεια του ανταποκριτή Κολοκύθα (τη

51. Ο Κωνσταντίνος Μαρούλης κατείχε τη γερμανική υπηκοότητα την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Υπάλληλος (ταμίας) για ένα χρονικό διάστημα του Μονοπωλίου καπνού στις Σέρρες έγινε αργότερα καπνέμπορος, με μεγάλη κτηματική περιουσία. Διετέλεσε πρόεδρος του ομίλου «Ορφέα» και μετά την απελευθέρωση εκλέχθηκε δύο φορές βουλευτής Σερρών (1915 και 1920).

χάρισε στη συνέχεια στο πρακτορείο), τα ασφάλιστρα των καπνών, τους τόκους του λογαριασμού του Ναήμ και τα έξοδα της Αμερικανικής Εταιρείας το υπόλοιπο 184,84 Λ.Τ. θα το παραχωρούσε βάση συμφωνίας στο Ναήμ. Επειδή όμως αυτός κατέθεσε εναντίον του πρακτορείου αγωγή και χρεωστούσε ένα γραμμάτιο 600 λιρών που έληγε στις 2-2-1912, κατακράτησε τελικά το υπόλοιπο ποσό έναντι αυτής της οφειλής⁵².

Μία τελευταία εμπλοκή εμφάνισε η υπόθεση, όταν ο Ναήμ, θεωρώντας τον εαυτό του αδικημένο από τη συμφωνία πώλησης (ισχυριζόταν ότι η τιμή πώλησης των καπνών που είχε επιτευχθεί ήταν ασύμφορη και επιζήμια γι' αυτόν), για να εκβιάσει την κατάσταση αποσπώντας περισσότερα ποσοστά, ξαφνικά μια νύχτα, κλείδωσε και σφράγισε τις αποθήκες των καπνών και κατέθεσε αγωγές κατά των πρακτορείων. Επειδή η κινητοποίηση των τραπεζών προς τις τοπικές τουρκικές αρχές δεν απέδωσε, ο Γκίνης ταξίδεψε διαδοχικά στην Καβάλα, όπου έπεισε την Αμερικανική Εταιρεία, που ήταν πια ιδιοκτήτρια του προϊόντος να ασκήσει τα δικαιώματά της και στη συνέχεια με την παρέμβαση του υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης συνόδεψε τον Υποπρόξενο των Η.Π.Α. στην πόλη των Σερρών, όπου με παρουσία χωροφυλάκων έσπασε τις κλειδαριές και παρέδωσε το εμπόρευμα για φόρτωση⁵³.

Στα μέσα Φεβρουαρίου 1912 έληξε η ατυχής, όπως τη χαρακτήρισαν, υπόθεση χρηματοδότησης του καπνεμπορίου Αβδουραχίμ Ναήμ. Η επίλυση σειράς προβλημάτων που δημιούργησε η αποτυχημένη χρηματοδότηση έδειξε τον τρόπο που ενεργούσαν και τις συνθήκες λειτουργίας των ελληνικών τραπεζών στην περίοδο της Τουρκοκρατίας⁵⁴. Η εθνικιστικά φορτισμένη πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής, επηρέαζε καθοριστικά τις επιλογές και τις κινήσεις των ανθρώπων που τις διεύθυναν. Το πολιτικά ασφικτικό πλαίσιο λειτουργίας έδινε ευκαιρίες στους Οθωμανούς να εκμεταλλεύονται θρασύτατα τη δεινή θέση των τραπεζών. Οι περιορισμένες δυνατότητες που είχαν, συνέπεια της ανεπίσημης λειτουργίας, αναγκαστικά τις οδηγούσε σε υιοθέτηση διαλλακτικών θέσεων και πολλές φορές παράτυπων μεθόδων επίλυσης των προβλημάτων.

Η Διεύθυνση του πρακτορείου της «Ανατολής» επικρίθηκε ιδιαίτερα σε τρεις περιπτώσεις για επιπολαιότητα και ολιγωρία στη διασφάλιση των συμφερόντων της Τράπεζας (στη μη τοποθέτηση υπαλλήλου κατά την αρχική παράδοση των καπνών, στη μη παρεμπόδιση

52. I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1739, επιστολή της 25-8-1912, σ. 262.

53. I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1739, επιστολή της 16-2-1912, σ. 236.

54. Βλ. Ε. Χεκίμογλου - Αικ. Καριζώνη, ό.π., σ. 112.

πώλησης ποσότητας καπνών από το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών και στην καθυστέρηση κατάσχεσης της ακίνητης περιουσίας του Ναήμ). Το τελικό οικονομικό αποτέλεσμα της υπόθεσης, ελάχιστα ζημιογόνο (περίπου 160 Λ.Τ.) σύμφωνα με τη Τράπεζα⁵⁵, ανέστειλε οποιαδήποτε διοικητική παρενέργεια που μπορούσε να έχει. Αν και από την αλληλογραφία της Τράπεζας δεν αναφέρεται ρητά κάτι σχετικό, φαίνεται από μια σειρά ενδείξεων ότι η δυσαρέσκεια για τους χειρισμούς του πρακτορείου εκφράστηκε από τη Διεύθυνση της Τράπεζας με παραγκωνισμό, από ένα σημείο και μετά του Σταμούλη, την ανάθεση του χειρισμού της υπόθεσης στο Γκίνη και την επιβράβευση και αναβάθμιση του ρόλου του τελευταίου⁵⁶.

Ειδικά λοιπόν στο συνδεδευσμένη Δ. Γκίνη για την ενεργητικότητα που έδειξε και τη συμβολή που είχε στην αίσια κατάληξη της υπόθεσης εκφράστηκε η ευαρέσκεια της Γενικής Διεύθυνσης. Θεωρήθηκε μάλιστα ο καταλληλότερος υπάλληλος λίγο αργότερα να αναλάβει το διακανονισμό μιας άλλης υπόθεσης που απασχολούσε την τράπεζα, της πτώχευσης της νηματουργικής επιχείρησης των αδελφών Χατζηνικολάκη στη Βέροια⁵⁷.

Ο τρίτος χρόνος λειτουργίας (1912) - Το δάνειο του ομίλου «Ορφέα»

Η οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε τον προηγούμενο χρόνο παγιώθηκε στις αρχές του 1912. Τα αποτελέσματα των εργασιών του πρακτορείου κατά το μήνα Ιανουάριο υπολείπονταν του αντίστοιχου περσινού μήνα.

Η υπερπαραγωγή του καπνού⁵⁸ και μια σειρά άλλες αιτίες προκάλεσαν τον εκπεσμό του είδους και της τιμής του⁵⁹. Υπήρχαν σημαντι-

55. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1738, επιστολή της 16-1-1912, σ. 155.

56. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1737, επιστολή της 2-8-1911, σ. 219 και Φ. 1738, επιστολή της 17-1-1912, σ. 177.

57. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1738, επιστολή της 26-2-1912, σ. 314.

58. Στην περιοχή των Σερρών η παραγωγή του καπνού το 1911 ήταν στα ίδια επίπεδα (ελάχιστα μειωμένη κατά 3,7%) με τη σοδειά του 1910, ενώ το 1912 μειώθηκε θεαματικά κατά 37,3% σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονιά (1911). Αναλυτικά η παραγωγή κατά περιοχή και χρονιά ήταν σε κιλά:

Διαμέρισμα	1910	1911	1912
Σερρών	1.840.000	2.000.000	1.180.000
Ζίχνης	1.850.000	1.500.000	1.150.000
Σιδηροκάστρου	700.000	727.000	320.000
Σύνολο	4.390.000	4.227.000	2.650.000

Πηγή: Δ. Χατζοπούλου, ό.π., σ. 86.

59. Η κρίση στο εμπόριο των καπνών οφειλόταν, σύμφωνα με το Γ. Κοφινά, διευθυντή των Οικονομικών Μακεδονίας: α) στην υπερπαραγωγή της σοδειάς, β) στην υποδιέστερη ποιότητα, γ) στην αποχώρηση από την αγορά των αυστρο-ουγγρικών μονοπωλίων καπνού, δ) στην αύξηση των δαπανών παραγωγής και επεξεργασίας, ε) στην επιφυλακτικότητα των εμπόρων

κά αποθέματα περσινής και προπερσινής σοδειάς καπνών. Οι έμποροι ήταν επιφυλακτικοί στις αγορές τους. Πολλοί είχαν ζημιώσει, επειδή πούλησαν τα καπνά που αγόρασαν σε κατώτερες τιμές. Άλλοι προτιμούσαν να έχουν τα κεφάλαιά τους ακινητοποιημένα και τα ενέχυρα καπνά κατατεθημένα σε διάφορες τράπεζες. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε στη Δράμα, Καβάλα και Ξάνθη, όπου πολλά τραπεζικά καταστήματα είχαν υποστεί ζημιές.

Εικ. 2. Πρωτομαγιά του 1912. Στη μέση ο Κ. Σταμούλης με φίλους και συγγενείς, πίσω όρθιος με το καπέλο, ο Κ. Μαρούλης (Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από την Άννα Παπαβασιλείου ανιψιά Κ. Σταμούλη).

Το πρακτορείο δεν είχε αξιόλογες ζημιές και μετά τη διευθέτηση της υπόθεσης των καπνών Ναήμ προχώρησε στην αναθεώρηση του καταλόγου των πιστωτών του, επειδή πολλοί πελάτες δε διέθεταν πλέον τα προηγούμενα εχέγγυα ασφαλείας. Οι οδηγίες που δόθηκαν αυτή τη χρονιά από τη Διεύθυνση της Τράπεζας ήταν: μείωση του ύψους των διαφόρων πιστώσεων, περιορισμός των γενικών εξόδων του και επαναπροσδιορισμός των στόχων και των δυνατοτήτων του, επιμένοντας σε ασφαλείς αποδόσεις. Ελάχιστα ήταν τα περιθώρια

και στ) στις αντίρροπες πιέσεις που ασκούσαν για τις τιμές τα νεοϊδρυθέντα συνδικάτα καπνεργατών και καπνεμπόρων, βλ. Σ. Σκληρού, *Η νέα Ελλάδα, υπό ιστορικήν, εθνογραφικήν, γεωγραφικήν ... άποψιν*, Εν Αλεξανδρεία 1913, σ. 236 και Γ. Χριστοδούλου, ό.π., σ. 65.

επέκτασης των εργασιών με την περιστολή της κυριότερης γεωργικής καλλιέργειας και συνακόλουθα των κερδοφόρων προκαταβολών που ενεργούσε σε καπνοπαραγωγούς. Η έξαρση πτωχεύσεων των καπνοπαραγωγών που σημειώθηκε δεν άφηνε καμιά αμφιβολία γι' αυτό⁶⁰. Χαρακτηριστική περίπτωση ο Γ. Αναστασίου από το Σουμπάσκιο⁶⁰ που έπαθε ζημιές 1.500 Λ.Τ. από τη μείωση της τιμής των καπνών και αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα, ζητώντας να κηρυχθεί σε κατάσταση πτώχευσης. Στο πρακτορείο χρεωστούσε 195 λίρες.

Άλλοι, όπως ο τοκιστής Δ. Ζαγκαρόλας, για να εξασφαλιστούν, υποθήκευαν τα κτήματα των δανειζομένων καπνοπαραγωγών.

Σε άσχημη οικονομική κατάσταση περιήλθε και ο ανταποκριτής του πρακτορείου στο Νευροκόπι Ευρ. Ψάλτης, γεγονός που τον έκανε να διαφύγει σε άγνωστη κατεύθυνση. Το δικαστήριο τον κήρυξε σε πτώχευση και οι συγγενείς του προσπάθησαν να ξοφλήσουν τα χρέη με εξώδικο συμβιβασμό. Στο πρακτορείο άφησε απλήρωτο γραμμάτιο 79,34 Λ.Τ. Αντικαταστάτης του ορίστηκε ο Ν. Κωνσταντίνου.

Στην πόλη κυκλοφορούσαν πληροφορίες για μεγάλες ζημιές που είχε η Τράπεζα των Αθηνών και για σκέψεις που γινόταν να αποσυρθεί από διάφορες περιοχές μεταξύ αυτών και της αγοράς των Σερρών. Το Ελληνικό Προξενείο φρόντισε να μεταφέρει το λογαριασμό του, που μέχρι τότε διατηρούσε στο πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών, στο πρακτορείο της Τράπεζας της Ανατολής⁶¹.

Οι δανειοδοτήσεις του πρακτορείου συνεχίστηκαν με σταθερούς ρυθμούς και στις αρχές Σεπτεμβρίου οι πιστούχοι (ομογενείς, Οθωμανοί και Εβραίοι) έφθασαν τους 245. Και αυτή τη χρονιά ασχολήθηκε με τη χρηματοδότηση του εμπορίου κουκουλιών. Με την πτώχευση του νηματουργείου Χατζηνικολάκη στη Βέροια σταμάτησε η συμμετοχή του σε εμπορικές δραστηριότητες αγοράς-πώλησης βαμβακιών.

Το καλοκαίρι η Ελληνική Κοινότητα της πόλης ζήτησε τη χορήγηση δανείου για την ανέγερση του οικοτροφείου του ομίλου «Ορφέα». Ο σκοπός της ανέγερσης και λειτουργίας του οικοτροφείου ήταν η παραμονή των ελληνοπαίδων μαθητών από την επαρχία και η περίθαλψη ορφανών παιδιών, κυρίως των θυμάτων του Μακεδονικού

60. I.A.M., Αρχ. Τρ. Α., Φ. 1738, επιστολή της 18-3-1912, σ. 360.

61. I.A.M., Αρχ. Τρ. Α., Φ. 1738, επιστολή της 18-3-1912, σ. 360. Στα πρόθυρα χρεοκοπίας είχε οδηγηθεί η Τράπεζα των Αθηνών από τις επισωρευμένες κρίσεις που έπληξαν από το 1907 τις δραστηριότητές της (διεθνής κρίση του 1907 με ιδιαίτερη επίπτωση στην Αίγυπτο, ιταλοτουρκικός πόλεμος, νέα αιγυπτιακή κρίση του 1911-1912, βαλκανικοί πόλεμοι) περιορίζοντας δραστικά τις εργασίες της και πανικοβάλλοντας ταυτόχρονα τους πελάτες της. Οι προσπάθειες συγχώνευσης των δύο τραπεζών που έγιναν αυτή την εποχή από την Εθνική Τράπεζα δεν ευδοκίμησαν, βλ. Κ. Κωστή, ό.π., σ. 150.

Αγώνα⁶². Το πρακτορείο υπέβαλε το αίτημα στη Θεσσαλονίκη και από εκεί στην Αθήνα. Η έγκριση καθυστέρησε να έλθει και τότε η Κοινότητα, απευθυνόμενη στην Οθωμανική Τράπεζα, έλαβε το δάνειο. Το ποσό του δανείου όμως δεν έφθασε για την αποπεράτωση του κτιρίου. Ο Μητροπολίτης Απόστολος σκέφθηκε να καλέσει τα δύο τραπεζικά πρακτορεία να χορηγήσουν δάνειο 250 Λ.Τ. το καθένα στον όμιλο, έναντι συμβολαίου που θα έφερε εγγύηση τις υπογραφές των γνωστών τραπεζιτών Σιμαντώβ και Αζαρία⁶³. Ο όμιλος βρισκόταν σε πολύ καλή οικονομική κατάσταση γι' αυτό το δάνειο δόθηκε αμέσως από το πρακτορείο⁶⁴.

Τον Οκτώβριο η κήρυξη του Βαλκανικού πολέμου (5-10-1912) και οι εχθροπραξίες που άρχισαν μεταξύ των αντιμαχόμενων αναστάτωσαν την αγορά και το εμπόριο και περιόρισαν τις τραπεζικές δραστηριότητες. Απαγορεύτηκαν οι μεταβιβάσεις και οι πωλήσεις ακινήτων.

Το πρακτορείο, ακολουθώντας την τακτική που επέλεξε η Γεν. Διεύθυνση της Τράπεζας, σε αντίθεση με το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών, δεν επωφελήθηκε από το σχετικό νόμο⁶⁵ που ανέστειλε τις πληρωμές και την επιστροφή των καταθέσεων, αλλά συνέχισε κανονικά τη λειτουργία του. Μάλιστα προκειμένου να διαφυλαχθεί το κύρος και το γόητρο της Τράπεζας διατήρησε υψηλά ταμειακά αποθέματα, λαμβάνοντας μέτρα περιφρούρησης της περιουσίας του⁶⁶.

Στην πόλη των Σερρών στις 25-10/7-11-1912 μπήκε ο συμμαχικός βουλγαρικός στρατός και μετά από λίγες ημέρες (στις 31-10/13-11-1912), ο ελληνικός στρατός υπό τον Π. Μαυρομιχάλη.

Ο τέταρτος χρόνος λειτουργίας (1913)

Ο Βαλκανικός πόλεμος έφερε ανατιμήσεις όλων των αγαθών και ειδών πρώτης ανάγκης, γι' αυτό στο προσωπικό του πρακτορείου χορηγήθηκε ένας επιπλέον μηνιαίος μισθός. Στο Μακεδονικό χώρο η Εθνική Τράπεζα Βουλγαρίας ίδρυσε και λειτούργησε υποκαταστήμα-

62. Βλ. Σ. Αναστασίου - Π. Κεχαγιά - Ι. Κούλα, «Ο Μακεδονικός Αγών και η δράση του Ορφέως» (Χρονικό), *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992) 77-79. Η θέση ανέγερσης του οικοτροφείου ήταν στην περιοχή του σημερινού 3ου Γυμνασίου.

63. Με σκοπό την εξεύρεση χρημάτων προς ανέγερση του οικοτροφείου ο όμιλος νοίκιασε την αίθουσα του για τη λειτουργία κινηματογράφου στον τραπεζίτη Οβαδία Αζαρία παίρνοντας προκαταβολή 200 λιρών, βλ. Σ. Αναστασίου, ό.π., σ. 77.

64. Στην Τράπεζα της Ανατολής ο όμιλος διατηρούσε λογαριασμό καταθέσεων. Για τα οικονομικά και τις δραστηριότητες του ομίλου, βλ. Σ. Αναστασίου, ό.π., σ. 26-76.

65. Νόμος ΔΞΗ της 6-10-1912. Όμοια τακτική τήρησαν, εκτός από την Τράπεζα της Ανατολής, η Εθνική και η Λαϊκή. Η Τράπεζα των Αθηνών δικαιολόγησε τη χρήση του δικαιώματος που τις έδωσε ο νόμος στην έκταση των εργασιών της και στη διατήρηση πολλών υποκαταστημάτων στην Τουρκία, βλ. εφημ. *Εμπρός*, φ. 5736, της 6-10-1912, σ. 3.

66. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν.*, Φ. 1740, επιστολή της 7-2-1913, σ. 15.

τα σε διάφορες πόλεις, μεταξύ των οποίων και στις Σέρρες⁶⁷. Η βουλγαρική κατοχή ανάγκασε πολλούς Έλληνες να φύγουν σε περιοχές που είχε απελευθερώσει ο ελληνικός στρατός.

Στην τραπεζική αγορά επικράτησε μεγάλη χρηματική κρίση. Οι τράπεζες αποφάσισαν σειρά προστατευτικών μέτρων. Αύξησαν τα επιτόκια χορηγήσεων και συμφώνησαν να μην πωλούν συνάλλαγμα σε τραπεζίτες σε τιμές κατώτερες των τιμών που καθόρισε η Οθωμανική Τράπεζα. Χαρακτηριστικό της εποχής ήταν η πολυνομισματική αναρχία που δημιούργησε ευρύ περιθώριο κερδοσκοπίας με τις διακυμάνσεις των ισοτιμιών. Σε αυτό βοήθησε και η αργοπορημένη πληροφόρηση της διαμόρφωσης των ισοτιμιών του χρηματιστηρίου της Κωνσταντινούπολης, από έλλειψη τηλεγραφικής επικοινωνίας. Η τιμή του χρυσού παρουσίασε άνοδο, λόγω μεγάλης ζήτησης. Η Τράπεζα της Ανατολής αποφάσισε οι συναλλαγές να γίνονται με βάση τη δραχμή.

Στις αρχές του χρόνου οι εργασίες του πρακτορείου βελτιώθηκαν και αυξήθηκαν οι διαθέσεις του κατά 4.000 με 5.000 Λ.Τ. σε προεξοφλήσεις με υπογραφές «πάσης» ασφαλείας⁶⁸.

Τον Απρίλιο η πολιτική κατάσταση χειροτέρευσε. Οι Βούλγαροι εμπόδιζαν τη συγκοινωνία της πόλης με τη Θεσσαλονίκη. Ο Γκίνης, που ταξίδευσε μεταφέροντας χρήματα, δεν μπόρεσε να επιστρέψει. Το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης με πολύ κόπο κατόρθωσε να στείλει χρήματα στις Σέρρες, μέσω της βουλγαρικής τράπεζας. Ο Γκίνης, βλέποντας την κατάσταση, ζήτησε άδεια. Η αλληλογραφία μεταξύ Θεσσαλονίκης και Σερρών λογοκρίνονταν συστηματικά από τους Βουλγάρους και η επικοινωνία του πρακτορείου έγινε προβληματική. Το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης βρήκε τρόπο να στείλει επιστολή με οδηγίες στο πρακτορείο με Έλληνα αξιωματικό της ύλης Ιππικού, που αναχώρησε για την πόλη. Στην επιστολή συνιστούσε να προνοήσουν με περίσκεψη και αθόρυβα, χωρίς να γίνουν οι ενέργειες τους αντιληπτές από τον κόσμο, για αποφυγή πρόκλησης πανικού, έτσι ώστε να εξασφαλίσουν το ταμείο και την περιουσία της Τράπεζας. Στο πρακτορείο σκέφθηκαν να αποστείλουν το «ταμείο» στη Θεσσαλονίκη με τη σύζυγο του Γκίνη που θα ταξίδευε, αλλά φοβήθηκαν την επισφαλή συγκοινωνία.

67. Η βουλγαρική τράπεζα στεγάσθηκε σε κτίριο που βρισκόταν απέναντι από το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών. Για τους σκοπούς που εξυπηρετούσαν τα υποκαταστήματα της βουλγαρικής τράπεζας στο Μακεδονικό χώρο, βλ. Α. Σφήκα - Θεοδοσίου, «Η ίδρυση υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη και η ελληνοβουλγαρικές σχέσεις (1912-1913)», *Μακεδονικά* 27 (1990) 71.

68. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Αν., Φ. 1740, επιστολή της 4-2-1913, σ. 8.*

Οι πολεμικές συμπλοκές μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων γίνονταν καθημερινές στην περιοχή του Παγγαίου και η αγωνία της Διεύθυνσης του πρακτορείου για την τύχη της περιουσίας της Τράπεζας κορυφώνονταν. Τελικά στις 24 Μαΐου τοποθέτησαν το χρηματικό απόθεμα των 17.000 Λ.Τ. στην Οθωμανική Τράπεζα στο όνομα του διευθυντή Χατζηλάζαρου. Η Οθωμανική Τράπεζα που δέχτηκε την κατάθεση δήλωσε ότι δεν αναλάμβανε ευθύνη αποζημίωσης για περίπτωση ανωτέρας βίας.

Το χαρτοφυλάκιο και τα λογιστικά βιβλία μεταφέρθηκαν στο Αυστριακό Προξενείο και παραδόθηκαν για φύλαξη στον πρόξενο Γ. Ζλάτκο. Σταμάτησε ουσιαστικά η λειτουργία του πρακτορείου, δεν υποβλήθηκαν οι μηνιαίες καταστάσεις κίνησης Μαΐου και απέκλεισαν την έγκαιρη σύνταξη του εξαμηνιαίου απολογισμού.

Με τις πρώτες νίκες του ελληνικού στρατού οι Βούλγαροι συνέλαβαν και φυλάκισαν σημαντικά πρόσωπα της πόλης, μεταξύ αυτών και το διευθυντή του πρακτορείου Κ. Σταμούλη. Όταν κατάλαβαν ότι έχασαν το παιχνίδι εκδήλωσαν το λυσσαλέο τους μίσος κατά των Ελλήνων. Ληλάτησαν, κατέστρεψαν και πυρπόλησαν το ελληνικό τμήμα της πόλης. Έκαψαν τα κτίρια των τραπεζικών πρακτορείων Ανατολής και Αθηνών.

Κατά την αποχώρησή τους μετέφεραν μαζί και τους φυλακισμένους προκρίτους⁶⁹. Καθ' οδόν τους φόνευσαν. Τα πτώματα τους βρέθηκαν κοντά στο Λιβούννοβο, μετά από μέρες⁷⁰.

...αι Σέρραι πυρπολούνται από Πέμπτη, Τράπεζα Ανατολής και Αθηνών κήσαν, μετά λοιπής αγοράς κατόπιν ληλασίας, λέγεται Οθωμανική Τράπεζα ούτε ληλατήθη, ούτε εκάη. Γκίνης αναχωρήσας Παρασκευή εισέτι δεν έφθασε Σέρρας. Στοπ. Νομίζω πρέπει μεταβώ αυτοπροσώπως... ..μαθαίνω Βούλγαροι εφόνευσαν εν Σέρραις μεταξύ άλλων προκρίτων Διευθυντή μας Σταμούλη... τηλεγραφεί στην Αθήνα ο Χατζηλάζαρος.

Αυτόπτης μάρτυρας των καταστροφών, ο μετέπειτα υποδιευθυντής του πρακτορείου Σωτήρης Πηχεών κατέγραψε σε λεπτομερή εκ-

69. Η σύλληψη των Ελλήνων προκρίτων διατάχθηκε από το Βούλγαρο στρατηγό Βουλκώφ, εξαιτίας της δράσης τους υπέρ των εθνικών ζητημάτων, βλ. Αν. Γαλδέμη, *Σκόρπια Φύλλα*, Σέρραι 1914, σ. 67 και Ν. Βουζούκα, Απελευθέρωση των Σερρών και η σφαγή των προκρίτων την 29ην Ιουνίου 1913, Σέρραι 1959, σ.9.

70. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το πεζό λογοτεχνικό κείμενο του φίλου του καθηγητή Αν. Γαλδέμη που φέρει τον τίτλο «Στη σκιά του αγαπημένου μου Κ. Β. Σταμούλη» και περιλαμβάνεται στο βιβλίο του *Σκόρπια Φύλλα*: «...Τέσσερα φώτα λαμπερά εφώτιζαν τη νύχτα μ' ένα φως θαμβωτικό την ερημιά εκείνη, κοντά εις το Λιβούννοβο.. Τέσσαρες μάρτυρες εκεί, το άνηθος, το αφρόγαλα της πόλης μας ευρήκαν αχ! ένα θάνατο σκληρό, μα και γλυκό συνάμα, χωρίς κανένα βογγητό να βγη από τα στήθια τους τ' ανδρειωμένα. Απέθαναν σαν γνήσιοι Έλληνες που ήσαν!...»

Εικ. 3. Τα ερείπια του πρακτορείου της Τράπεζας της Ανατολής (Βουλγαρικές ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1912-1913, Αθήνα 1914, σ. 135).

θεση τα γεγονότα⁷¹. Στα ερείπια του πρακτορείου (εικ. 3, 4) βρέθηκαν τα δύο καμένα χρηματοκιβώτια. Το περιεχόμενό τους, λογιστικά βιβλία και ποσό χαρτονομισμάτων του ταμείου σε λίρες και δραχμές συνολικής αξίας 312 Λ.Τ. είχε απανθρακωθεί. Καταστράφηκαν και τα βιβλία τρεχούμενων λογαριασμών, προεξοφλήσεων, ημερολογίου και αλληλογραφίας που είχαν μεταφερθεί για φύλαξη στο Αυστριακό Προξενείο. Η Οθωμανική Τράπεζα παρέμεινε ανέπαφη.

Κατά την πρώτη εκτίμηση, που πραγματοποίησε επιτόπια ο Χατζηλάζαρος, υπολόγισε τις ζημιές των εγκαταστάσεων σε 1.000 Λ.Τ. (485 Λ.Τ. προπληρωμένα ενοίκια, 323 Λ.Τ. υπόλοιπο μερίδας επίπλων και 192 Λ.Τ. βιβλία, έντυπα γραφικές ύλες) και διαπίστωσε ότι θα απαιτούνταν 700 με 800 Λ.Τ. για τον εξοπλισμό των νέων γραφείων.

Από το σύνολο των χορηγήσεων που είχε διαθέσει το πρακτορείο σε πιστούχους (ποσό πάνω από 15.000 Λ.Τ.) άλλοι λογαριασμοί θεωρούνταν άμεσα ή μετά από λίγο διάστημα εισπράξιμοι και άλλοι ύψους 6.557 Λ.Τ. θεωρούνταν επισφαλείς, επειδή οι δανεισθέντες εί-

71. Βλ. Βουλγαρικές ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1912-1913, Αθήνα 1914, σ. 198, επίσημη βίβλος.

Εικ. 4. Ο δρόμος μπροστά από τα ερείπια του πρακτορείου της Τράπεζας της Ανατολής (δεξιά) με κατεύθυνση τη σημερινή πλατεία Εμπορίου. Το κατεστραμμένο σπίτι μετά το πρακτορείο ήταν του ιατρού Ιωάν. Παπακωστίδη (*Βουλγαρικές ωμότητες*, ό.π., σ. 182).

χαν οικονομικά καταστραφεί⁷².

Καταστράφηκαν επίσης και τα σπίτια, όπου διέμεινε το προσωπικό του πρακτορείου. Οι ζημιές των οικοσκευών υπολογίστηκαν στο ποσό των 1.280 Λ.Τ. συνολικά για όλους. Στο προσωπικό, τις πρώτες ημέρες μετά την καταστροφή, έστειλαν από την Θεσσαλονίκη τρόφιμα για την επιβίωσή του.

Μετά την καταστροφή

Με κυβερνητική άδεια το πρακτορείο εγκαταστάθηκε προσωρινά στο κτίριο του εγκαταλειμμένου καταστήματος της βουλγαρικής τράπεζας, όπου άρχισε προσπάθεια επαναλειτουργίας του. Καταστρώθηκαν καταστάσεις των πιστούχων του από τις ενδείξεις των απανθρακωμένων λογιστικών βιβλίων. Εφοδιάστηκε με νέο υλικό, έντυπα, βιβλιάρια επιταγών και μετατέθηκε προσωρινά από το Μοναστήρι και αργότερα μόνιμα για να βοηθήσει ο Ν. Λιόντας.

Μόνος, μετά τον τραγικό θάνατο του Σταμούλη, διευθυντής ο Γκί-

72. Βλ. Πόρισμα επιτοπίων παρατηρήσεων διευθυντή Κ. Χατζηλάζαρου στο παράρτημα 2.

νης επισκέφθηκε περιοχές των Σερρών και Δράμας που επλήγησαν από τη μανία των Βουλγάρων και συνέλεξε πληροφορίες για τις καταστροφές που υπέστησαν οι δανεισθέντες πελάτες προς διακανονισμό των υποθέσεων και εξασφάλιση των απαιτήσεων της Τράπεζας⁷³. Οι τραπεζικές εργασίες είχαν αισθητά μειωθεί, εξαιτίας του πολέμου. Η δραχμή κατακτούσε συνέχεια έδαφος στις συναλλαγές έναντι των τουρκικών λιρών.

Στην πόλη των Σερρών ο εμπορικός κόσμος αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα από την έλλειψη στέγης, την υπέρμετρη αύξηση των ενοικίων και την αδυναμία καταβολής των χρεών του προς τράπεζες και εμπόρους της Θεσσαλονίκης⁷⁴. Οι ελλείψεις αγαθών είχαν εκτινάξει τις τιμές στα ύψη και γι' αυτό δόθηκε διπλός μισθός για τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο σε όλο το προσωπικό του πρακτορείου.

Τον Οκτώβριο το πρακτορείο νοίκιασε άλλο οίκημα για στέγαση και μεταφέρθηκε οριστικά εκεί. Το κτίριο ήταν ιδιοκτησία του Χατζή-Αβδού και βρισκόταν στην οδό Διοικητηρίου, στην ανατολική πλευρά της σημερινής οδού Μεραρχίας (παραδίπλα σημερινής Κτηματικής Τράπεζας). Αποτελούνταν από ισόγειο και δύο ορόφους. Το βόρειο μισό του κτιρίου ήταν η έδρα και η κατοικία του Αντιστράτηγου Καλλάρη, ενώ στο άλλο μισό, πρώην κατοικία του Φερήτ Μπέη, στεγάστηκε το πρακτορείο. Στο ισόγειο λειτούργησε το λογιστήριο και το ταμείο και στον πρώτο όροφο η διεύθυνση⁷⁵. Στο δεύτερο όροφο διέμεινε ο Γκίνης. Η διάρκεια της ενοικίασης συμφωνήθηκε μέχρι τέλους του 1915 έναντι 235 Λ.Τ. το χρόνο.

Από τη νέα θέση το πρακτορείο συνέχισε τη λειτουργία του κατά τα επόμενα χρόνια και συνέβαλλε στις προσπάθειες που έγιναν για ανάκαμψη και ανόρθωση της οικονομικής ζωής της πόλης και της περιοχής. Η νέα όμως βουλγαρική κατοχή, που ήλθε μετά από τρία χρόνια (1916-1917), ολοκλήρωσε την καταστροφή του 1913.

Στις αρχές της δεκαετίας του '20 όταν η πόλη άρχισε νέο ξεκίνημα το πρακτορείο αναβαθμίστηκε σε υποκατάστημα. Μαζί με το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας ήταν τα σημαντικότερα τραπεζικά καταστήματα την εποχή εκείνη στην πόλη.

73. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Av., Φ. 1740*, επιστολή της 19-11-1913, σ. 445.

74. Οι έμποροι με επιστολή στον τότε πρωθυπουργό Βενιζέλο και στο Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ζητούσαν τη λήψη μέτρων όπως την ανατολή των εξώσεων, αυξήσεις ενοικίων μέχρι 10% της αξίας των οικοδομών, αναστολή πληρωμής των χρεών, απαγόρευση αναγκαστικής είσπραξης και αποπληρωμή εντός πενταετίας χωρίς τόκους, βλ. *I.A.M., Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Φ. 40*. Την περιοχή των Σερρών επισκέφθηκε στις αρχές Μαΐου του 1914 ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος και άκουσε τα αιτήματα των εμπορικών και παραγωγικών τάξεων. Στα τέλη του 1914 δημοσιεύθηκε ο Νόμος 455 «Περί ανοικοδομήσεως του εμπρησθέντος τμήματος της πόλεως των Σερρών» (Φ.Ε.Κ. 372/11-12-1914).

75. *I.A.M., Αρχ. Τρ. Av., Φ. 1740*, επιστολή της 31-10-1913, σ. 424.

Διαφήμιση της Τράπεζας της Ανατολής στο σερραϊκό περιοδικό
 «Νέον Πνεύμα» (τεύχ. Γ, 15-4-1914, σ. 20).

Η δραστηριότητα της Τράπεζας της Ανατολής στην πόλη των Σερρών σταμάτησε το Φεβρουάριο 1932, λόγω της συγχώνευσής της με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

Επιλογικά

Η παρουσία του πρακτορείου στην οικονομία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, που συμπίπτει με την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως διαπιστώσαμε ήταν σημαντική, μαζί με την αντίστοιχη λειτουργία του πρακτορείου της Τράπεζας των Αθηνών για τη βελτίωση της θέσης του ελληνικού πληθυσμού και για την ενίσχυση και τη στήριξη του αγώνα που έκανε για την επιβίωσή του.

Αν και η εγκατάσταση - επέκτασή του στην πόλη των Σερρών έγινε με επιχειρηματικά κριτήρια και υπαγορεύτηκε ως ένας τρόπος άμυνας στον ανταγωνισμό που προκάλεσε ο επεκτατισμός των άλλων τραπεζικών ιδρυμάτων, η λειτουργία του διεκπεραίωσε εθνικούς σκοπούς σε μία πολιτικά ευαίσθητη περίοδο. Εξυπηρέτησε οικονομικές ανάγκες υπόδουλων ομογενών, ειδικά των μικροϊδιοκτητών γης που υπέφεραν από τις τοκογλυφικές διαθέσεις των επιτηδείων, τα στεγανά του εθνικισμού (Τούρκων και Εβραίων) και την έλλειψη εμπορικής πίστης.

Κατόρθωσε, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα τραπεζικά καταστήματα, να αποκτήσει σπουδαία φήμη, αναμφισβήτητο κύρος και γόητρο σε όλη την περιοχή των Σερρών. Οι σχέσεις του με το πρακτορείο της Τράπεζας των Αθηνών, αν και ανταγωνιστικές, σε πολλές περιπτώσεις ήταν συμπόρευσης και συνεργασίας, όπως στην από κοινού χρηματοδότηση του Δήμου, του ομίλου Ορφέα ή την αντιμετώπιση της υπόθεσης του Ναήμ. Στην επιτυχή οικονομική πορεία που είχε

ιδιαίτερο ρόλο έπαιξε ο έμπειρος και αγαπητός σε όλους τους Σερραίους διευθυντής του ο Κωνσταντίνος Σταμούλης.

Η συμβολή του πρακτορείου στην ανάπτυξη της γεωργίας, στον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής της σερραϊκής γης υπήρξε καθοριστική, τόσο κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας του, όσο και μετά την απελευθέρωση μέχρι την ίδρυση του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στην πόλη το 1918.

Αν όμως έμεινε στη μνήμη των Σερραίων το όνομα της Τράπεζας της Ανατολής δεν ήταν τόσο για την εξειδίκευση και τη δραστηριότητα που επέδειξε στις γεωργικές χρηματοδοτήσεις, τον αναπτυξιακό της ρόλο και την τραπεζική πίστη που καθιέρωσε, αλλά για το βαρύ τίμημα που πλήρωσε στο βωμό της ελευθερίας τον Ιούνιο του 1913 με τον τραγικό θάνατο του διευθυντή της Κωνσταντίνου Σταμούλη και την πυρπόληση του καταστήματός της.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1

Μελέτη ιδρύσεως Πρακτορείου εν Σέρραις

(απόσπασμα της από 23.6.1909 επιστολής του υποκαταστήματος
Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση στην Αθήνα,
I.A.M., Αρχ.Τρ.Αν., Φ. 1733, σ. 45)

...Αί πληροφορίαί, ἃς ὁ ἡμέτερος κ. Γεωργιάδης ἠρύσθη ἐν Σέρραις παρά προσώπων, δυναμένων νά ἔχωσι γνώμη βαρύνουσαν ἐπί τοῦ ζητήματος, συνοψίζονται εἰς τ' ἀκόλουθα:

Εἰσαγωγικόν ἐμπόριον. Πρό τῆς κατασκευῆς τοῦ σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης - Δεδεαγάτς ἡ ἀγορά Σερρῶν ἐχρησίμευεν ὡς διακομιστικόν κέντρον ὅλης τῆς Ἐπαρχίας καί τῶν περίξ σημανόντων κέντρων Δράμας, Νευροκοπίου, Ἄνω Τζουμαγιάς, Μελενίκου, Πετρισιού κλπ. Ἀπό τῆς κατασκευῆς ὁμως τοῦ σιδηροδρόμου ὅλα τά κέντρα ἤρξαντο συναλλασόμενα μέ τήν ἀγοράν Θεσσαλονίκης παρεχούσης μείζονας εὐκολίας. Οὕτω ἐπί τοῦ κλάδου τούτου ὑπέστη τραῦμα ἡ ἀγορά Σερρῶν, περιορισθέντος κατά πολύ ἐπί τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου κύκλου τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς.

Ἐξαγωγικόν ἐμπόριον. Καί ἐπί τοῦ κλάδου τούτου μεγάλως ἐπέδρασεν ἡ κατασκευή τοῦ Σιδηροδρόμου, ἀποξενώσασα τῆς ἀγορᾶς Σερρῶν μέγα μέρος τῶν πρότερον μέσω αὐτῆς συναλλασομένων παραγωγικῶν κέντρων. Ἐπί τοῦ κλάδου τούτου ὁμως εἶνε δυνατή ἀνάπτυξις σπουδαίων κατά τό μᾶλλον καί ἦττον ἐργασιῶν διά τῆς ιδρύσεως Γενικῶν Ἀποθηκῶν ἐν Σέρραις, ὡς θέλομεν πραγματευθῆ κατατέρω.

Τραπεζιτική ἐργασία. Κυρίως εἰπεῖν τραπεζιτική ἐργασία ἀγορᾶς καί πωλήσεως συναλλάγματος ἐπί Εὐρώπης, ἐπισυναλλαγῆς, προεξοφλήσεων, ἀγοραπωλησίας μετσηδιέδων ἐλαχίστη διενεργεῖται ἰδίως ἐπί τοῦ συναλλάγματος ε/ Εὐρώπης. Ἡ ἐργασία τῶν Μετσηδιέδων καί αὐτή περιορίσθη κατά πολύ ἀφ' ἧς τελευταῖον τά διάφορα Κυβερνητικά Ταμεῖα ἐνετάλησαν νά δέχονται πληρωμάς φόρου εἰς χρεώστας, λογιζομένης τῆς χρ. Ὁθ. λίρας πρὸς 1021/2 ἀντί 100 ὡς πρότερον. Τήν ὀλίγην ἐργασίαν ἐπί μετσηδιέδων διενεργεῖ σήμερον τό μόνον σοβαρόν Τραπεζιτικόν Κατάστημα Σερρῶν, πρῶην Γιουδᾶ Ἀρδίττη, νῦν δέ Simantow & Azaria.

Τόσον τό ἄνω Τραπεζιτ. Κατάστημα ὅσον καί τά λοιπά ὁμοίας φύσεως καί ἦττον σπουδαῖα, περιορίζονται εἰς προεξοφλητικά δάνεια καί τρεχουμένους λ/σμούς ἐπί τόκῳ ποικίλοντι ἀπό 8-15% ὡς

καί εἰς δάνεια πρὸς χωρικούς ἰδίως καπνοπαραγωγούς ἐπὶ τόκῳ ποικίλοντι μεταξὺ 15-25%. Τὰ τελευταῖα ταῦτα θεωροῦνται ἐπίσης ἀσφαλῆ, ἀρκεῖ νὰ γείνη ἡ δέουσα διαλογία προσώπων.

Ἐκ τῶν ἐτῶν τὸ κατάστημα Ἄρδιττη ἐνεργεῖ καί δάνεια ἐπὶ ὑποθήκῃ ἐμπορευμάτων, ἀλλ' εἰς μικρὰν κλίμακα.

Βιομηχανία. Σήμερον οὐδεμία, δύναται εἰπεῖν, ὑπάρχει ἐν τῷ τόπῳ βιομηχανία. Ἐν τούτοις ἀπὸ ἐνός ἢ δύο ἐτῶν ἤρξαντο τινὲς ἐπιχειρηματῆαι νὰ κατεργάζωνται εἰς σχετικῶς μικρὰ ποσὰ τὰ καπνά, ἀντὶ ν' ἀποστέλλωσι ταῦτα εἰς Καβάλλαν. Ἐλλείπει ὁμως κεφαλαίων ἰδίως, καί κατὰ δεύτερον λόγον καταλλήλων ἀποθηκῶν, ἐλαχίστας μέχρι τοῦδε ἐπετέλεσαν προόδους.

Γεωργία. Ὡς γνωστόν ἡ πεδιάς τῶν Σερρῶν τυγχάνει μία τῶν εὐφορωτέρων καί ποικίλης καλλιεργείας πεδιάδων τῆς Μακεδονίας, παράγουσα ἅπαντας τοὺς Δημητριακοὺς καρπούς, ἐπὶ πλεον ὄπιον, σησάμι, βάμβακα, καπνά καί ἄλλα. Ἡ καλλιέργεια ἰδίως τῶν καπνῶν, κατὰ τὰς διαβεβαιώσεις τοῦ Διευθυντοῦ τῶν Μονοπωλίων Καπνῶν, ἀλματικῶς ἐπεκτείνεται, τῶν καπνῶν διαμερισμάτων τινῶν τῆς Ἐπαρχίας κατατασομένων εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν μετὰ τὰ καπνά Ξάνθης καί Μαχαλά. Αἱ τιμαὶ ἀκαταργάστων καπνῶν Σερρῶν ποικίλουσι ἀπὸ 15-25 γρόσια κατ' ὄκῳ. Πρὸ ὀκταετίας ἡ παραγωγή τῆς περιφερείας Σερρῶν δὲν ὑπερέβαινε τὰ 300/400.000 χιλιόγραμμα, ἐν ᾧ σήμερον ὑπερβαίνει 1.500.000 χιλιόγραμμα, ταχέως δὲ θέλει ὑπερβῆ καί τὰ 2.000.000. Μέγα μέρος τῶν Δημητριακῶν καρπῶν τῆς περιφερείας καταναλίσκονται εἰς τὴν ἐπαρχίαν Δράμας, ἥτις ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους τῆς ἐλαχίστην ἔχει παραγωγήν.

Δὲν ἠδυνήθημεν νὰ λάβωμεν ἀκριβῆ σημείωσι τῶν ἐνεργουμένων φορτώσεων ἐκ τοῦ Σταθμοῦ Σερρῶν, πάντως ὁμως, καθ' ἃ μᾶς διεβεβαίωσαν, ἡ ἐτήσια ἐξαγωγή ἐν μέσῳ ἐσοδείᾳ ὑπερβαίνει τὰ 2000 βαγόνια, ἐάν δε λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καί τὰς ἐκ τῶν πλησίον αὐτοῦ Σταθμῶν ἐνεργουμένας φορτώσεις ἢ ὀλικὴ ἐξαγωγή ὑπερβαίνει τὰ 4000 βαγόνια. Τὴν πληροφορίαν ταύτην θέλομεν προσπαθῆσαι νὰ ἐξακριβώσωμεν ἐκ τῶν στατιστικῶν τῶν Σιδηροδρόμων.

Ἔργασια Πρακτορείου. Κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν αἱ ἐργασίαι, εἰς ἃς τὸ ὑπὸ μελέτην Πρακτορεῖον δύναται ν' ἀσχοληθῆ ἐπιφελῶς, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

1ον. Εὐάριθμοι τρεχούμενοι λ/σμοὶ ἀνοικτοὶ ἐν τῇ πόλει τῶν Σερρῶν καί τοῖς περίξ Κέντροις, εἰς τὰ ὅποια σήμερον δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπεκταθῶμεν ἐντεῦθεν, μὴ οὔσης ἐφικτῆς τῆς αὐστηρᾶς ἐπιβλέψεως τῶν πελατῶν. Σημειωτέον ὅτι οἱ λ/σμοὶ τῶν περίξ Κέντρων συνεπάγονται καί προμήθειαν κινήσεως, ἐλάχιστον ἐπιτόκιον 8%, πλὴν μιᾶς ἢ δύο ἐξαίρεσεων.

2ον. Προεξοφλήσεις ἐν τῇ πόλει, εἴτε μέ μίαν ὑπογραφήν, εἴτε μέ δύο. Ἐλάχιστος τόκος 8%.

3ον. Δάνεια εἰς εὐπόρους χωρικούς τῶν περίξ καπνοπαραγωγῶν μερῶν ἐν εἶδει προεξοφλήσεων, εἴτε μέ μίαν, εἴτε μέ δύο, εἴτε καί μέ περισσοτέρας ἀλληλεγγύους ὑπογραφάς. Ἐλάχιστος τόκος 12% (9% τόκος καί 3% προμήθεια).

Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὰ περίξ τῶν Σερρῶν καπνοπαραγωγῶν κέντρα ὑπάρχουσι πλεῖστοι χωρικοί λίαν εὐποροί, κάτοχοι περιουσίας κινητῆς καί κτηματικῆς ἄνω τῶν 2000 λιρῶν. Ὅλοι αὐτοί οἱ χωρικοί ἀπό τῆς ἐποχῆς τῆς φυτεύσεως τῶν καπνῶν μέχρι τῆς συλλογῆς καί πωλήσεως αὐτῶν λαμβάνουσιν ἀνάγκη μικροδανείων ἀπό 20-100 λιρῶν, ἅτινα ἐξοφλῶσιν ἐκ τοῦ προϊόντος τῆς πωλήσεως τῶν καπνῶν τῶν. Κατά γενικόν κανόνα τὰ δάνεια ταῦτα θεωροῦνται λίαν ἀσφαλῆ, ἀρκεῖ, ὡς προείπομεν, νά γείνη ἡ κατάλληλος διαλογία τῶν προσώπων.

4ον. Δάνεια ἐπί νωπῶν κουκουλίων, ἐν Σέρραις καί τοῖς περίξ παραγωγοῖς κέντροις κατά τό ἐγκαινιασθέν ἀπό τοῦ παρελθόντος ἔτους ὑφ' ἡμῶν σύστημα, καί οὐτινος τᾶς λεπτομερείας ἐξεθέσαμεν ἤδη ὑμῖν κατά παρελθόν ἔτος. Τὰ δάνεια ταῦτα εἶνε τρίμηνα καί εἰσπράττεται τόκος 9% πλέον 1-2% προμηθείας διά τρεῖς μῆνας, ἦτοι ἐν ὅλῳ 13-17% ἐτησίως.

5ον. Δάνεια εἰς καπνοπαραγωγούς ἐ/ ἐνεχύρω ἀκατεργάστων καπνῶν ἐν ταῖς ἀποθήκαις τῶν χωρίων καί μεταγραφομένων παρὰ τῷ Μονοπωλίῳ καπνά ἐπ' ὀνόματι τῆς Τραπεζῆς. Ἐπί τῶν δανείων τούτων τό περιθώριον τάσσεται 50% πιθανῶς καί ἀνώτερον, οὕτως ὥστε νά ἐξασφαλίσῃ τήν Τράπεζαν κατά πάσης ἐκπτώσεως τιμῶν. Τὰ δάνεια ταῦτα θεωροῦνται ἐπίσης ἀσφαλῆ, διότι ἄνευ τῆς ἀδείας τοῦ ἀνεγνωρισμένου ὑπό τοῦ Μονοπωλίου, κατόχου τῶν καπνῶν δέν εἶνε δυνατή ἡ μεταφορά, ἢ ἡ εἰς τοῦτον πώλησις αὐτῶν. Πάντως ὁμως, τόσον διά τὰ ἐ/ νωπῶν κουκουλίων ὅσον καί διά τὰ ἐ/ καπνῶν ἐν τοῖς χωρίοις δάνεια θά λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν πρό παντός ἡ ἠθική καί ὑλική κατάστασις τοῦ δανειζομένου τήν ὁποίαν οἱ διευθύνοντες τό Πρακτορεῖον θά εἶνε εἰς θέσιν νά ἐξελέγξωσι πρό τῆς συνάψεως τοῦ δανείου. Ἐπί τοῦ πραγματοποιηθησομένου ἐπιτοκίου καί προμηθείας δέν δυνάμεθα ἀπό τοῦδε ν' ἀποκριθῶμεν, δέν πιστεύομεν ὁμως ταῦτα νά ὄσι κατώτερα τῶν 15%.

6ον. Δάνεια ἐπί ἐμπορευμάτων. Ἐπί τοῦ κλάδου τούτου φρονῶμεν ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ σπουδαία δύναται νά ἐπιτευχθῇ ἐργασία. Πράγματι οἱ κάτοχοι σιτηρῶν καί ἄλλων προϊόντων, ἀντί ὡς μέχρι τοῦδε ἐλλεῖπει κεφαλαίου ν' ἀποστέλλωσι τὰ ἐμπορεύματά των εἰς Θεσσαλονίκην, ἢ ἄλλας ἀγοράς καταναλώσεως ἐν Μακεδο-

νία, θά προτιμήσωσι νά κρατῶσι μέγα μέρος αὐτῶν εἰς Σέρρας, ὅπως τά διευθύνωσι βραδύτερον τμηματικῶς ὅπου ἡ ἀνάγκη καί τό συμφέρον ἤθελε τό καλέσει. Ἰδίως ἐπί τῶν καπνῶν ἐλπίζομεν νά ἐπιτευχθῆ σύν τῷ χρόνῳ μεγάλη ἐργασία, ἀναπτυσσομένης τῆς ἐπεξεργάσεως τῶν καπνῶν, ἅτινα σήμερον ἀποστέλλονται πρὸς τόν σκοπὸν αὐτόν εἰς Καβάλλαν, ἥτις μέγα μέρος τῶν καπνεργατῶν τῆς προμηθεύεται ἐκ Σερρῶν. Γενικευομένης τῆς ἐπεξεργασίας τῶν καπνῶν ἐν Σέρραις τῇ βοήθειά τῶν κεφάλαιων τῆς Τραπεζῆς, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι σύν τῷ χρόνῳ αἱ Σέρραι θέλουσι καταστῆ ἀγορά καπνῶν ἐπεξεργασμένων ...

2

**Πόρισμα τῶν ἐπὶ τόπου γενομένων παρατηρήσεων Διευθυντοῦ
ὑποκαταστήματος Θεσσαλονίκης Κλ. Χατζηλάζαρου**
(*Απόσπασμα τῆς ἀπὸ 9-8-1913 ἐπιστολῆς του, πρὸς τὴ Γενικὴ
Διεύθυνση στὴν Ἀθήνα, I.A.M., Αρχ.Τρ.Αν., Φ. 1740, σ. 315*)

... Ἡ θέα τῆς πόλεως κατόπιν τῶν ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς γενομένων καταστροφῶν παρουσιάζεται νῦν οἰκτρά, σχεδόν δέ τά τρίτα/τέταρτα αὐτῆς ἔχουσι κατασταφεῖ τελείως ὑπὸ τοῦ πυρός. Ἰδιαίτερος κατεστράφησαν αἱ Ἑλληνικαὶ συνοικίαι καί ἐν τῇ ἀγορᾷ τά Ἑλληνικά καταστήματα, παρατηρεῖ δέ τίς ἰδίᾳ ἐν τῇ ἀγορᾷ νά διατηρῶνται ἀνέπαφα ἐβραϊκὰ καταστήματα περιστοιχιζόμενα ἀπὸ τά ἐρείπια τῶν ἀμέσως πέραν αὐτῶν εὑρισκομένων ἄλλοτε Ἑλληνικῶν καταστημάτων. Ἐπίσης τόσον αἱ συνοικίαι καθὼς καί ἡ ἀγορά ὑπέστησαν τελείαν λεηλασίαν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς εἰς τρόπον ὥστε ἡ καταστροφή ὑπῆρξε παντελής. Ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ζημιῶν αἰτινες εἶνε γνωσταὶ εἶνε αἱ προελθοῦσαι ἐκ τοῦ ἐμπρησμοῦ τῶν Ἀποθηκῶν καπνῶν τῶν καταστημάτων «Ἑρζοκ καί Σας καί Ἀμερικανικῆς Ἐταιρείας τῶν καπνῶν», ἀνέρχονται Δε αἱ ζημίαι αὗται κατὰ τοὺς γενομένους ὑπολογισμούς εἰς φρ. 2.500.000 διὰ τό πρῶτον καί 5.000.000 διὰ τό δεύτερον.

Το οἶκημα τῆς ἡμετέρας τραπέζης κατεστράφη τελείως ὑπὸ τοῦ πυρός, ὑπολογίζομεν δε τὰς γενομένας ἀμέσους ζημίας εἰς τὴν ἡμετέραν Τράπεζαν εἰς Λίρας Τρ. 1000 περίπου ἀναλυομένης ὡς ἑξῆς:

Λ.Τ. 485: προεξόφλησις ἐνοικίων τοῦ καταστήματος τῆς τραπέζης, ποσὸν ὅπερ θεωροῦμεν ἀδύνατον νά εἰσπράξωμεν τοῦ

ιδιοκτητήτου καταστάματος νῦν ἀπολύτως ἀναξιοχρέου κατόπιν τῶν ἐπισυμβασῶν αὐτῶ ζημιῶν ἄλλως τε καί αὐτῆ ἡ οἰκία του ἦτο βεβαρυμένη δι' ὑποθήκης.

Λ.Τ. 323: ὑπόλοιπον μερίδος ἐπίπλων, ἐγκαταστάσεως συμφώνως πρὸς τὰς καταστάσεις παρελθόντος, Ἀπριλίου.

Λ.Τ. 192: διάφορα χρεώδη βιβλία, ἐντυπα, γραφικαὶ ὕλαι κλπ, τὰ ὁποῖα δὲν δυνάμεθα νά ἐκτιμήσωμεν παρὰ κατὰ προσέγγισιν.

Ὅσον ἀφορὰ εἰς τὰ δύο τελευταῖα ποσὰ φρονοῦμεν ὅτι ταῦτα δὲν θά ἐπῆρκον διὰ τὴν αντικατάστασιν τῆς ἐπιπλώσεως καὶ τῶν ἄλλων προαναφερθέντων ἀντικειμένων καθὼς καὶ τὴν ἐγκατάστασιν νέων γραφείων διὰ τὴν ἡμετέραν τράπεζαν, θ' ἀπητεῖτο δὲ πρὸς τοῦτο ποσὸν κυμαινόμενον μεταξὺ 7-800 ληρῶν.

Ὅσον ἀφορὰ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ χρηματοκιβωτίου τὸ ὁποῖον ὡς καὶ προηγουμένως ἐγράψαμεν ὑμῖν, περιεῖχεν ἐκτὸς τῶν ληρῶν τουρκίας περίπου 5.000 δραχμὰς εἰς χαρτονομίσματα, φέρομεν εἰς γνῶσιν ὑμῶν ὅτι δὲν ἠδυνήθημεν ν' ἀνοίξωμεν αὐτὸ ἀκόμη, ὅτι ἐργάζονται πρὸς τοῦτο εἰδικοί τεχνῖται, ἐλπίζωμεν δὲ νά εὐρωμεν τὰ χαρτονομίσματα σῶα ἢ τουλάχιστον ἐν τοιαύτῃ καταστάσει ὥστε νὰ εἶνε δυνατὴ ἡ ανταλλαγή αὐτῶν.

Μικρὸν τι χρηματοκιβώτιον περιέχον βιβλία τινὰ ἐν οἷς καὶ τὸ Ταμεῖον, ἠδυνήθημεν ν' ἀνοίξωμεν, εὐρομεν δὲ τὰ ἐν αὐτῶ βιβλία ἀπληθρακωμένα. Ἐν τούτοις ἐξεταζομένου ἐπιμελῶς καὶ μετὰ μεγίστης προσοχῆς τοῦ βιβλίου τοῦ Ταμεῖου ἐλπίζωμεν ὅτι θά καταστή ἴσως δυνατόν νά συνάγωμεν ἐξ' αὐτοῦ τ' ἀπαιτούμενα στοιχεῖα διὰ τὴν κατάστρωσιν τῆς καταστάσεως τοῦ Πρακτορείου μας. Πρὸς τὸ παρὸν βασισθέντες εἰς τὰς καταστάσεις τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου κι' ἐξετάσαντες καθ' ἕκαστον τὰ διάφορα κονδύλια τοῦ Ἐνεργητικοῦ κατεστρώσαμεν πίνακα τῶν διαφόρων ἀπαιτήσεων μας, τὰς ὁποίας διαιρέσαμεν εἰς τρεῖς διαφόρους κατηγορίας ὡς ἑξῆς:

Λ.Τ. 5612: Κατὰ τὸ ἐγκλειστον πίνακα, ποσὸν ἀποτελούμενον κατὰ τὴν γνώμην τῆς ἐν Σέρρας Διευθύνσεως ἐξ' ἀπαιτήσεων ἐπισφαλῶν διαφόρων λογαριασμῶν, ἀνοικτῶν λογαριασμῶν, δανείων ἐ/ ἐνεχύρῳ ἐμπορευμάτων καὶ καθυστερήσεων προεξοφλήσεων. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην δέον νὰ προστεθῶσιν ἐνδεχομένως καὶ

Λ.Τ. 945: προερχόμενα ἐξ' ἀπαιτήσεων «Προεξοφλήσεις Ἀνταποκριτῶν» συμφώνως πρὸς τὸν ἐγκλειστον πίνακα, περὶ τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν γνώμην πρὶν γνωσθῶσι αἱ ἐν ταῖς σχετικαῖς πόλεσι γινόμενα ζημίαι

καί τάς ὁποίας θεωροῦμε ἐπισφαλεῖς μέχρις οὗ πεισθῶμεν περί τοῦ ἐναντίου.

Α.Τ. 8523: ἀπαρτίζουσι τήν δευτέραν κατηγορίαν ἀποτελούνται δε ἐξ' ἀπαιτήσεων τάς ὁποίας ἡ ἐκεῖ Διεύθυνσις θεωρεῖ μὲν εἰσπραξιμους ἀλλά πάντως βραδέως. Οἱ πλεῖστοι τῶν πιστούχων τῶν ὑπαγομένων εἰς τήν κατηγορίαν ταύτην, αὐτοί μὲν δὲν κατεστάφησαν ὑλικῶς τελείως, ἀλλ' εἶνε ἔκτε-θειμένοι εἰς ἀπαιτήσεις παρ' ἄλλων, εἴτε ἔχουσιν κτήματα καί περιουσίαν μὴ δυνάμενην νά ρευστοποιηθῇ. Ἐχομεν πολλάς ἐλπίδας ὅτι εἰς τήν κατηγορίαν ταύτην ὑπαγόμενοι πιστούχοι θέλουσι δυνηθεῖ νά ἀνταποκριθῶσι εἰς τάς πρὸς τήν τράπεζα ὑποχρεώσεις τῶν.

Α.Τ. Ποσόν ἀποτελούμενον ἀπὸ ὑπόλοιπον τῶν ἀπαιτήσεων τό ὁποῖον θεωροῦμεν ὑγιές καί ἀμέσως εἰσπράξιμον (ἀναγκασθέντες νά ἀφήσωμεν ἐν Σέρραις τό μόνον ἀντίγραφον καταστάσεων Ἀπριλίου ὅπερ κατέχομεν, παρακαλοῦμεν νά συμπληρώσητε ὑμεῖς ἐκ τῶν παρ' ὑμῶν εὐρισκομένων τοιούτων τό ὑπόλοιπον τῶν διαθέσεων μας, ὅπερ δυνάμεθα νά θεωρήσωμεν ὡς ὑγιές).

Ἡ ἀνωτέρω μελέτη ἐγένετο ἐπισταμένως, ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπον τοῦτο τα, εἰς χεῖρας μας εὐρισκόμενα στοιχεῖα, πάντως ὁμως ἐγένετο ὑπό πνεῦμα αὐστηρόν καί ἀπαισιόδοξον οὕτως ὥστε φρονοῦμεν ὅτι αἱ μὲν ἐξ' ἐπισφαλῶν ἀπαιτήσεων ζημίαι, αἱ ὑπαγόμεναι εἰς τήν πρώτην κατηγορίαν ἔσονται μικρότεραι τοῦ ἐν τῇ οἰκείᾳ στήλῃ ἀναγραφομένου ποσοῦ, ἐάν δέ γίνῃ ἡ δέουσα ἐνέργεια θά δυνηθῶμεν ἐν διαστήματι ἐνός ἔτους νά εἰσπράξωμεν σχεδόν ὀλόκληρον τό ποσόν τῶν ἀπαιτήσεων μας τῆς δευτέρας κατηγορίας.

Εἰς τάς ἀνωτέρω ζημίας θεωροῦμεν καθήκον μας νά προσθέσωμεν καί τάς πρὸς τό προσωπικόν τοῦ πρακτορείου μας Σερρῶν γενομένας τοιαύτας, ἵνα καί αὐταί συμπεριληφθῶσι εἰς ἐνδεχόμενη περί ἀποζημιώσεως αἴτησιν.

Ἄπασαι οἱ ὑπό τοῦ προσωπικοῦ μας κατοικούμεναι οἰκίαι κατεστράφησαν τελείως μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς ἐπίπλων, αἱ δέ ζημίαι εἰς ἐπιπλα καί ἱματισμούς συμποσοῦνται εἰς: Α.Τ. 1000 διὰ Δ. Γκίνη,

« 120 διὰ Σωτ. Πηχέωνα,

« 80 διὰ Α. Αγγέλου,

« 80 διὰ Ξ. Πέντσον,

ἤτοι ἐν ὅλω « 1280

ΕΞΕΤΑΣΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΩΝ ΣΕ ΚΩΜΩΔΙΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

1) Ο 19ος αιώνας, τόσο για τις χώρες της Ευρώπης όσο και για την Ελλάδα, που αποκτά κρατική υπόσταση το 1832, είναι μια περίοδος σημαντικών ιστορικών εξελίξεων και ριζικών ιδεολογικών ανακατατάξεων. Η θέση της γυναίκας στο ελληνικό κοινωνικό μωσαϊκό τίθεται ως σημείο ιδεολογικού προβληματισμού κυρίως στο τέλος του αιώνα. Από το 1887 αρχίζει να εκδίδεται από την Καλλιρρόη Παρρέν (1861-1940) η *Εφημερίς των Κυριών*, που θέτει μαχητικά το “γυναικείο ζήτημα” στην ελληνική πραγματικότητα και θα αποτελέσει αξιόλογη, μαχητική παρουσία για μία περίπου τριακονταετία.

Διαφωτιστική, όσον αφορά στην κυρίαρχη ιδεολογία για τη θέση της γυναίκας κατά τον 19ο αιώνα, αποβαίνει η ενασχόληση με τη διαμάχη¹, που ξέσπασε το 1896 ανάμεσα στην Καλλιρρόη Παρρέν (και τις κυρίες που την περιστοιχίζαν) και στον Εμμανουήλ Ροΐδη. Στις 28 Απριλίου 1896 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Ακρόπολις*² το άρθρο του Εμμ. Ροΐδη “Αι γράφουσαι Ελληνίδες-Αρσινόη Παπαδοπούλου”. Ο Ροΐδης εκκινεί από τη συλλογή διηγημάτων *Αθηναϊκά Ανθύλλια* της Αρσ. Παπαδοπούλου και αφού καταθέτει τη θετική κρίση του για το βιβλίο, επεκτείνεται και στις απόψεις του για τις Ελληνίδες, που ασχολούνται με τη συγγραφή: “Τας γράφουσας γυναίκας αγαπώμεν υπό τον όρον να μη μετενδύονται γράφουσαι εις άνδρας, αρκούμεναι εις μόνα του φύλου των χαρίσματα, την λεπτότητα, την χάριν, την φιλοκαλίαν, την ευαισθησίαν ή και την πονηρίαν”³.

1. Όπως πληροφορεί η Αγγελική Ψαρρά, «Η διαμάχη Ροΐδη - γραφουσών», *Σκούπα* τεύχ. 3 (Δεκ. 1979) 4, στη διαμάχη και τη σχετική συζήτηση συμμετείχαν επίσης οι: Γαβριηλίδης, Γρ. Ξενόπουλος, Ν. Επισκοπόπουλος, Δ. Καλογερόπουλος, Δ. Χατζόπουλος, Ευγ. Ζωγράφου, Ελ. Κανελλίδου, Σωτ. Αλιμπέρτη, Αρσ. Παπαδοπούλου.

2. Βλ. και *Άπαντα* (επιμ. Αλκης Αγγέλου), τόμ. Ε', Ερμής, Αθήνα 1978, σσ. 121-131.

3. Εμμ. Ροΐδη, *Άπαντα*, ό.π., σελ. 121. Γενικά για το ύφος και την κριτική στάση του Ροΐδη, βλ. τα όσα παρατηρεί ο Παν. Μουλλάς, Για το ήθος και το ύφος του Ροΐδη, “Τρία σημειώματα”, *Διαβάζω* τεύχ. 96 (13.6.84) 17-20.

Ο Ροΐδης φαίνεται να συμμερίζεται την άποψη ότι οι γυναίκες και άνδρες διαφέρουν εκ φύσεως και πως από αυτή τη διαφορά απορρέουν οι τομείς δραστηριότητας και απασχόλησης του κάθε φύλου, που είναι καθορισμένοι και μεταξύ τους διάφοροι. Το σαρκαστικό πνεύμα του Ροΐδη μεταφέρεται και στο συγκεκριμένο άρθρο. Η παράθεση της ρήσης του Proudhon - "δύο μόνο υπάρχουν γυναικεία επαγγέλματα, το της οικοκυράς και της εταίρας"- και μίας σχετικής κινέζικης παροιμίας ("άμα η όρνιθα αρχίσει να λαλή ως πτερινός, σφάξε την αμέσως") ενισχύουν την προκλητικότητα του άρθρου και ωθούν τις "γράφουσες" σε μαχητικές απαντήσεις⁴. Η Καλλιρρόη Παρρέν δηλώνει ότι σκοπό τους έχουν να ανατάμουν "το μορμολύκειον, με το οποίο ο συγγραφεύς της *Πατίσης Ιωάννας* ηθέλησε να αφομοιώση την γυναίκα, ήτις, χωρίς την άδειαν του ετόλμησε να παρουσιασθή εις το κοινόν ως συγγραφεύς ή δημοσιογράφος"⁵.

Πάντως οι ιδέες και οι θέσεις της Καλλιρρόης Παρρέν δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ακραίες ή ιδιαίτερα ριζοσπαστικές. Επικεντρώνονται κυρίως σε αιτήματα ισότητας στον τομέα της έκφρασης και της εργασίας και δεν θίγουν τα "ειωθότα" ως προς τα πολιτικά δικαιώματα και τη διοίκηση: "Ημείς ούτε πολιτικήν ψήφον διεξεδίκησαμεν ούτε προνόμια επίσημα [...] ούτε θέσεις καν επιφανείς και αξιώματα. Ημείς εν επιδιώκομεν: την δια της εντίμου και αξιοπρεπούς εργασίας εξασφάλισιν του άρτου των γυναικών"⁶.

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης με το άρθρο του εξέφρασε την προσωπική του άποψη για τις "γράφουσες", μεταφέροντας ταυτόχρονα και την κύρια άποψη της ελληνικής κοινωνίας ως προς την κοινωνική θέση της γυναίκας. Η προοδευτική τάση, που αναδύθηκε από τον κύκλο της *Εφημερίδος των Κυριών*, δεν βρισκόταν επί της ουσίας σε ακραία αντίθεση με τη γνώμη του Ροΐδη. Η διαφωνία ήταν υπαρκτή και υπολογίσιμη⁷, δεν πρέπει όμως να ολισθησει κανείς προς μία θεώρηση, που αποκαλύπτει πολωμένη κατάσταση των πραγμάτων. Άλλωστε, καθώς διαφαίνεται και από της πηγές, και ο Ροΐδης πίστευε στην αξία

4. Βλ. ενδεικτικά: Καλλιρρόη Παρρέν, "Ο Ροΐδης, ο Μάιφαρτ και αι γυναίκες", *Ολύμπια* αρ. 26 (5 Μαΐου 1896).

5. Καλλιρρόη Παρρέν, "Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες", *Εφημερίς των Κυριών* αρ. 442 (5-5-1896). Βλ. σχετικά και Δέσποινα (χωρίς επώνυμο), "Αι ιδέαι του Κ. Ροΐδου και οι γυναικίζοντες άνδρες", *Εφημερίς των Κυριών* αρ. 446 (2-6-1896).

6. Παρρέν, *Εφημερίς των Κυριών*, ό.π.

7. Το 1898 ο Ροΐδης έγραψε το άρθρο: Αι απόστολοι της γυναικείας χειραφετήσεως, ό.π. σσ. 258-262, και κατέληγε σε ορθά συμπεράσματα, αποφεύγοντας προσεκτικά να αναζωπυρρώσει την προηγούμενη διαμάχη. Αξιοσημείωτη είναι η δημοσίευση ενός άρθρου στην *Εφημερίδα των Κυριών* Ο Ροΐδης και η γλώσσα, αρ. 778 (18 Ιανουαρίου 1904), όταν πέθανε ο Ροΐδης. Αναγνωρίζεται ως υπέρμαχος του δημοτικισμού και δεν υπάρχουν αιχμές για παλιότερες απόψεις του για τις "γράφουσες".

των γυναικών⁸, παρόλη την πίστη του στις “απαρασάλευτες” διαφορές των δύο φύλων, και οι προοδευτικές γυναίκες του τέλους του 19ου αιώνα ούτε καν είχαν διανοηθεί να κρίνουν κοινωνικές αξίες, όπως ο γάμος και η οικογένεια⁹.

II) Αναδιφώντας τη θεατρική παραγωγή του 19ου αιώνα, μπορούμε ενδεικτικά να επισημάνουμε ορισμένες κωμωδίες, στις οποίες διαγράφεται αδρά ένας ορισμένος τύπος γυναίκας, η οποία σύμφωνα με τους συγγραφείς έχει κατά περίπτωση επηρεασθεί είτε από το συρμό είτε από τα διαβάσματά της (*Η κόρη του παντοπώλου. Οι κόραι του πολιτισμού*).

Ανατρέχοντας επιγραμματικά στην ιστορική κατάσταση της εποχής που γράφτηκαν τα προς εξέταση έργα, με ασφάλεια μπορούμε να μιλήσουμε για ιδιαίτερα παραγμένη ιστορικά εποχή. Λαϊκή δυσάρεσκεια και κλιμάκωση της πίεσης στον Όθωνα για παραχώρηση Συντάγματος την εποχή που εκδόθηκε η *Γυναικοκρατία* (1841), πολιτική αποσταθεροποίηση και ωξυμμένα κοινωνικά και εθνικά προβλήματα στη δεκαετία του 1860, οπότε εκδίδεται το *Μαλακώφ* (1865) και ανεβάζεται *Η κόρη του παντοπώλου*, που θα εκδοθεί λίγο αργότερα (1871), αυγή της ανόρθωσης της αστικής τάξης στην Ελλάδα και ανέλπιδη προσπάθεια των ολιγαρχικών καστών να κρατηθούν στα κέντρα εξουσίας την εποχή που εκδίδεται η κωμωδία *Οι κόραι του πολιτισμού* (1876).

Η διαφορά φύσεως και κοινωνικής θέσης ανάμεσα στη γυναίκα και τον άνδρα ενυπήρχε, βέβαια, στη συνείδηση και των Ελλήνων του 19ου αιώνα, εφόσον πρόκειται για ένα θέμα που εγγίζει τη διαχρονικότητα και εμφανίζεται στη θεατρική παραγωγή πολλών χωρών σε διάφορες εποχές. Η θέση όμως της γυναίκας στο κοινωνικό κορpus, η τάση για ισότιμη μεταχείριση, τίθεται ως κοινωνικό ζήτησιμο στην Ελλάδα οπωσδήποτε μετά το 1880, που είναι το συμβατικό όριο μετάβασης προς τον εξαστισμό του ελληνικού κράτους, όταν πια οι δομές διακυβέρνησης δυτικού (ευρωπαϊκού) τύπου τείνουν να επικρατήσουν των ανατολικών δομών, που ήδη παραπαίουν. Από τα έργα, με τα οποία θα ασχοληθούν, μόνον η *Χειραφέτησις* του Γεωργίου Σουρή (ανεβάστηκε το 1901), και βέβαια οι Αθηναϊκές Επι-

8. Εμμ. Ροΐδη, *Οι γράφουσαι Ελληνίδες*, ό.π., σελ. 124: “Το μόνον δυσάρεστον είναι ότι τα παρατράγουδα ταύτα ψυχραίνουσι και απελπίζουσι τους εξ όλης καρδίας ευχομένους να ίδωσι τας νεωτέρας Ελληνίδας μετεχούσας του πνευματικού βίου του έθνους ουχί επί θυσία των γυναικείων αυτών προσόντων αλλά δια της καλλιεργείας και αναδείξεως τούτων”.

9. Καθώς σημειώνει η Καλλιρρόη Παρρέν, *Εφημερίς των Κυριών*, ό.π., έπαινος και τιμή για τις γράφουσες Ελληνίδες είναι “να συνδυάσουν αρετάς καλής οικοδέσποινας και συζύγου (...) με τας της καλλιεργούσης τα γράμματα”.

θεωρήσεις, γράφτηκαν με προϊούσα την επίδραση του γυναικείου ζητήματος ως κοινωνικής οντότητας, με εκπροσώπους, με θέσεις, με διαμάχες. Τα παλαιότερα έργα κωμωδούσαν βέβαια ορισμένους τύπους γυναίκας, που ανιχνεύονταν όμως με αοριστολογικά κριτήρια και δεν εντάσσονταν σε ένα νέο κοινωνικό πρότυπο (“νέα γυναίκα”) έστω και ως παρέκκλισή του. Απλώς, εκφράζονταν ως γενική αντίθεση προς τον παραδοσιακό τύπο της Ελληνίδας, που συνδύαζε φρονιμάδα και υπακοή με σεβασμό στις παραδοσιακές αξίες.

Η *Γυναικοκρατία*¹⁰ χαρακτηρίζεται και από το συγγραφέα της “κωμωδία” στον πρόλογο του έργου. Το έργο αναπτύσσεται σε πέντε πράξεις και η υπόθεση εκτυλίσσεται στην Αθήνα. Υπάρχει μία ομάδα γυναικών με προεξάρχουσα τη Φανώ, οι οποίες έχουν ολοκληρωτικά απορροφηθεί από το συρμό, όσον αφορά κυρίως στον καλλωπισμό και στην ενδυμασία, ξοδεύοντας τεράστια ποσά για τα παραπάνω. Ήδη στην ΙΒ΄ σκηνή της Α΄ πράξης η Φανώ προτείνει στην αδελφή της Μυρσίνη: “να συμφωνήσουμε όλες οι γυναίκες όσες έχουμε τους άνδρες μας σε οφθίκια, να τους κλειδώσουμε στα σπίτια απόψη τη νύχτα, και να πιάσουμε το πουρνό εμείς τις θέσεις τους [...] έπειτα να προκηρύξουμε τους νόμους μας έξω, και όταν εμείς θα εξουσιάσουμε σε όλα, τελειώνει το παστόψαρο”.

Τελικά, αποκτούν οι γυναίκες την εξουσία με διάφορα τεχνάσματα, αποδεικνύεται ότι δεν μπορούν να τη διαχειριστούν και ξαναγουρίζουν μετανιωμένες στις συζυγικές εστίες. Ο Μαζέτος (σύζυγος της Φανώς) διαγράφεται ως μεγαλοαστός με παραδοσιακές ιδέες, όσον αφορά στις σχέσεις των δύο φύλων. Ωστόσο, διακρίνεται από αδιαφορία, αφήνει πολλές ελευθερίες στη σύζυγό του και δείχνει να ενδιαφέρεται κυρίως για τα δώρα που δέχεται από πελάτες του και για τα (όχι λίγα) χρήματα που αποκομίζει από κάπως ύποπτες και νεφελώδεις εργασίες (βλ. π.χ. πράξη Β΄, σκηνή Β΄). Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν οι μη παραδοσιακά ανδρικοί χαρακτήρες του γραμματικού και του δάσκαλου, που χρησιμεύουν στις γυναίκες για την ευόδωση του σχεδίου τους. Η λύση του έργου βρίσκει τα πράγματα στην “κανονική” -πάντα κατά το συγγραφέα- θέση τους, και τις γυναίκες να έχουν στην πράξη δοκιμαστεί και να έχουν αποτύχει σε χώρους ανδρικούς. Αξιοπρόσεκτη, τέλος, είναι η μορφή της ηλικιωμένης Μπίτιζως, που αγωνίζεται να αναθρέψει τα ορφανά εγγόνια της και οριοθετεί μία κραυγαλέα αντίθεση σε σχέση με τις μορφές της Φανώς, της Μυρσίνης και των άλλων, που ξοδεύουν αλόγιστα για πράγματα μη σημαντικά.

10. Το έργο δημοσιεύεται και στον τόμο *Βαβυλωνία - Γυναικοκρατία*, Αθήνα, Πάπυρος, χ.χ., σσ. 111-192.

Περίπου στην ίδια ιδεολογική συνισταμένη βρίσκεται και το έργο *Μαλακώφ*¹¹ του Μιχαήλ Χουρμούζη. Πλαίσιο είναι μία οικογένεια και στοιχεία σωφροσύνης -τουλάχιστον αρχικά- διαθέτει μόνον ο πατέρας. Η μητέρα και η κόρη ενδιαφέρονται σχεδόν αποκλειστικά για ρούχα, μόδα και στολίδια, ενώ ο γιος αναλώνει τον περισσότερο χρόνο του στο καζίνο. Τελικά, από την αλόγιστη πολυτεία, κυρίως της μητέρας, κινδυνεύουν να καταστραφούν οικονομικά, αλλά η οικονομική καταστροφή ενός συγγενούς της οικογένειας για παρόμοιους λόγους ωθεί τις ηρωίδες στο δρόμο της λογικής και η οικογενειακή γαλήνη αποκαθίσταται. Όπως στη *Γυναικοκρατία* του Δημητρίου Βυζάντιου, έτσι και στις πέντε πράξεις του *Μαλακώφ* υπάρχει ηθογραφικό υπόβαθρο και επίσης τοπικές διάλεκτοι (ντοπιολαλιές), κάτι που συνήθιζε στα έργα του ο Μιχαήλ Χουρμούζης. Πάντως το έργο *Μαλακώφ* έχει ως θεατρούργημα μεγάλες αδυναμίες, κυριαρχείται από υπέρμετρο πλατειασμό και χαλαρότητα, που καθιστούν πολύ δύσκολο το “ανέβασμά” του στη θεατρική σκηνή¹².

*Η Κόρη του παντοπώλου*¹³ του Αγγέλου Βλάχου εκδόθηκε το 1871 και εκτός από το σημαντικό θεωρητικό υπόβαθρο, στο οποίο στηρίζεται (βλ. “Πρόλογο” του Αγγ. Βλάχου στην έκδοση των *Κωμωδιών*¹⁴), παρουσιάζει και ενδιαφέρον για το θέμα μας. Πρόκειται για μία μονόπρακτη κωμωδία, στην οποία η ηρωίδα Μαριγώ αντιμετωπίζει την οργή του συντηρητικού πατέρα της, επειδή διαβάζει ρομαντικά μυθιστορήματα (η αιχμή κυρίως αφορά στην τάση της γυναίκας για μελέτη και όχι στην ποιότητα των αναγνωσμάτων), “πετά στα σύννεφα” και αποκρούει το γαμπρό που ο πατέρας της, της προξενεύει. Γοητεύεται από έναν νεαρό, που κατά την εμφάνιση προσωποποιεί το ρομαντικό της είδωλο, αλλά κατ’ ουσίαν την εξαπατά. Μετά την αποκάλυψη της αλήθειας η Μαριγώ αποκρούει κάθε ιδέα γάμου και διαφαίνεται ότι ενατίθεται στο πέρασμα του χρόνου να της ενσταλάξει τις πατρικές ιδέες.

Το έργο *Αι κόραι του πολιτισμού*¹⁵ του ηθοποιού Πέτρου Λαζαρίδη είναι μία μονόπρακτη κωμωδία, που αναπτύσσεται σε δεκατρείς σκηνές και παρουσιάζει θεματολογική συγγένεια με την *Κόρη του παντοπώλου*. Η νεαρή ηρωίδα λέγεται Αθηνά, είναι δασκάλα, δηλαδή ιδιαίτερα μορφωμένη σύμφωνα με τα μέτρα της εποχής, αλλά φαίνεται

11. Εκδόθηκε το 1865 στην Κωνσταντινούπολη.

12. Το *Μαλακώφ* “ανέβηκε” από το θίασο “Παρουσία” το καλοκαίρι του 1980 στο Αιγάλεω. Το κείμενο περικόπηκε γενναία, για να είναι το έργο παραστάσιμο.

13. Βλ. Βασική Βιβλιοθήκη, *Νεοελληνικό Θέατρο* (επιμέλ. Γ. Σιδέρης), τ. 40, Αθήνα 1958, σσ. 234-253.

14. Αγγέλου Βλάχου, *Κωμωδία*, Αθήναι 1871.

15. Αθήναι 1878.

απορροφημένη τόσο από τη μόδα όσο και από μαχητικές φεμινιστικές ιδέες, που καλλιεργούνται στον κύκλο των φιλενάδων της. Εξαπατάται από έναν τυχοδιώκτη, μοντέρνο νέο της εποχής, αλλά τελικά η αποκάλυψη της αλήθειας την ωθεί προς την πατρική ιδεολογία και με χαρά συγκατανεύει στο γάμο της με το ράφτη, που θα της προσφέρει μία “ευτυχισμένη” ζωή, σύμφωνη με τα καθιερωμένα.

Τέλος, η *Χειραφέτησις*¹⁶ του Γεωργίου Σουρή είναι “σκηνική σάτιρα εις πράξεις τρεις” και παραστάθηκε “από σκηνής του Δημοτικού Θεάτρου εν Αθήναις τη 18η Οκτωβρίου 1901”. Αξιοσημείωτο είναι ότι το κείμενο του έργου είναι έμμετρο και έχει και ομοιοκαταληξία. Θεματολογικά παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με τη *Γυναικοκρατία* του Δημ. Χατζηασλάνη - Βυζάντιου. Στη *Χειραφέτησι* οι γυναίκες ήδη κατέχουν την εξουσία και οι άνδρες παρουσιάζονται ως υποχείριά τους. Η γυναικεία εξουσία, όπως ο Σουρή την παρουσιάζει, δεν διαθέτει καμμία ποιοτική διαφοροποίηση από την ασκούμενη από άνδρες εξουσία. Ο χορός των γυναικών στην Α΄ πράξη, σκηνή ΣΤ΄, αναφωνεί:

*“δεν θα τρώνε πλέον άνδρες τα Δημόσια Ταμεία
τώρα θα τα τρώμ’ εμείς”*

Οι γυναίκες του έργου διαγράφονται με ανδρικές συνήθειες, που αν παρουσιάζονταν σοβαροφανώς και όχι με τρόπο σατιρικό, αναμφισβήτητα θα διέγειραν τις ηθικές αντιστάσεις μιας Ελλάδας, που παρέπαιε ανάμεσα στην απομυθοποίηση του γκρεμισμένου ονείρου της Μεγάλης Ιδέας και στην τάση προσαρμογής στον αστισμό. Για παράδειγμα, η Γλυκερίνη πίνει, καπνίζει, παίζει μπιλιάρδο και όταν διαφωνεί με τον τρόπο παιγνιδιού του μνηστήρα της Κουτσουράκη, τον χτυπά στην πλάτη με τη στέκα (Α΄ πράξη, σκηνή Γ΄). Τελικώς, οι άντρες φεύγουν και ιδρύουν αλλού δική τους επικράτεια, αλλά ο έρωτας δίνει τη λύση, καθώς μεταστρέφει τη σκέψη και των δύο στρατοπέδων, που ξανασιμίζουν και ανακτούν τις συνηθισμένες κοινωνικές τους θέσεις.

Ολοκληρώνοντας τη συνοπτική περιγραφή της υπόθεσης των έργων, οφείλουμε αρχικά να σχολιάσουμε τους γυναικείους χαρακτήρες που εμπεριέχουν. Με ασφάλεια μπορούμε να θέσουμε ως βασική διαπίστωση ότι οι προεξέχοντες γυναικείοι τύποι αυτών των κωμωδίων προσπαθούν γενικώς να ενσαρκώσουν μία καινούρια, μοντέρνα, τάση - πάντα κατά τους συγγραφείς - σαφώς αντίθετη με την “καθεστηκυία” τάξη πραγμάτων. Σε αυτή τη θέση ανταποκρίνονται η Φανώ της *Γυναικοκρατίας*, η μητέρα και η κόρη στο Μαλακώφ, η Μα-

16. *Άπαντα* (επιμέλ. Γ. Βαλέτας), τ. 2, Βίβλος, Αθήνα χ.χ., σσ. 223-282.

ριγώ στην κωμωδία του Αγγ. Βλάχου, η Αθηνά στο *Αι κόραι του πολιτισμού*, η Γλυκερίνη και η μητέρα της στη *Χειραφέτησι*.

Στα έργα *Αι κόραι του πολιτισμού* και *Χειραφέτησις* παρουσιάζεται το φαινόμενο της προσχώρησης όλων των γυναικών στις νέες ιδέες. Στην κωμωδία του Αγγ. Βλάχου, η μητέρα της Μαριγώς συμμερίζεται τις απόψεις της κόρης της, αλλά οι δυο τους δεν συνιστούν ένα κοινωνικό κύκλο ευρύτερο του οικογενειακού. Η προσέγγιση μητέρας και κόρης απαντά επίσης και στα έργα του Χουρμούζη, Λαζαρίδη, Σουρή, αλλά τουλάχιστον στα δύο πρώτα δεν είναι αντιπροσωπευτική των σχέσεων παλαιάς και νέας γενιάς, μα ανταποκρίνεται στο οικείο πρότυπο που εγκαθιστά τη μητέρα βοηθό των παιδιών (ιδίως των κοριτσιών) στα προβλήματα που αυτά αντιμετωπίζουν. Τόσο στη *Γυναικοκρατία*, όσο και στο *Μαλακώφ*, οι γυναίκες παρασύρονται γενικώς από τις νέες ιδέες, οι συγγραφείς όμως δημιουργούν γυναικίους δευτεραγωνιστικούς τύπους (θεία-Μπίτζω, μαγείρισσα), που συνιστούν-ιδίως στη *Γυναικοκρατία*-κραυγαλέα αντίθεση σε σχέση με τις πρωταγωνίστριες.

Στις κωμωδίες *Γυναικοκρατία*, *Μαλακώφ*, *Χειραφέτησις* οι ηρωίδες παρουσιάζονται έξυπνες και πολυμήχανες· χρησιμοποιούν διάφορα τεχνάσματα και παραπλανούν τους άνδρες για εξυπηρέτηση των σχεδίων τους. Στα έργα *Η κόρη του παντοπώλου* και *Αι κόραι του πολιτισμού* εντοπίζεται το μοτίβο της νεαρής, αθώας κοπέλας, που έχει ενστερνιστεί τις μοντέρνες απόψεις, αλλά δεν είναι αρκετά έμπειρη, ώστε να μην ξεγελαστεί από κάποιον επιτήδειο. Τελικώς, βέβαια, το πάθημα γίνεται μάθημα για τις ηρωίδες, που οδηγούνται είτε σε έναν "ευτυχισμένο" γάμο (Αθηνά) είτε σε περισυλλογή και τάση για επιστροφή στα παλιά (Μαριγώ).

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει ο τρόπος σκιαγράφησης των μη παραδοσιακών ανδρικών ρόλων στα έργα που εξετάζουμε. Στη *Γυναικοκρατία* έχουμε το γραμματικό και το δάσκαλο, στο *Μαλακώφ* το νεαρό γυιο, στα έργα των Βλάχου και Λαζαρίδη τους δύο νεαρούς, που παραπλανούν τη Μαριγώ και την Αθηνά αντίστοιχα. Στην κατηγορία των μη παραδοσιακών ανδρών μπορεί να υπαχθεί και ο Κουτσουράκης της *Χειραφετήσεως*, ο οποίος από την αρχή του έργου δείχνεται αδύναμος και υποταγμένος στη μνηστή του Γλυκερίνη. Ο γραμματικός και ο δάσκαλος παρουσιάζονται από τον Βυζάντιο άσχημοι εξωτερικά, γλοιώδεις και αποκρουστικοί, να βρίσκουν την ευκαιρία να αναδειχθούν διαμέσου της εξουσίας των γυναικών. Ο νεαρός γιος στο *Μαλακώφ* είναι απορροφημένος από τα τυχερά παιγνίδια και δεν δείχνει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα ολισθήματα της μητέρας και της αδελφής του. Ο Κωνσταντής και ο Μένανδρος ανταποκρίνονται

λίγο-πολύ στην εικόνα του “μοντέρνου” νέου, αλλά σκιαγραφούνται αναξιόπιστοι, με ταπεινά ελατήρια. Διακρίνεται ευκρινώς η εχθρότητα των συγγραφέων προς άνδρες που δεν διαθέτουν βασικά “ανδρικά” χαρακτηριστικά (σοβαρότητα, τιμιότητα, ειλικρίνεια).

Οι πέντε κωμωδίες, που εξετάζουμε, εκτός από γενική ιδεολογική συγγένεια παρουσιάζουν και κάποιες διαφορές ως προς τους στόχους κυρίως των συγγραφέων. Στη *Γυναικοκρατία*, στο *Μαλακώφ* και στο *Αι κόραι του πολιτισμού*, στο τελευταίο σε μικρότερο βαθμό, διαφαίνεται μία διδακτική τάση από τη μεριά των συγγραφέων, πράγμα που ίσως συνιστά και μια αιτία της δραματουργικής αποτυχίας των έργων.

Στη *Χειραφέτησι* υπερισχύουν η σάτιρα και ο σαρκασμός. Έτσι το έργο ωθείται στην παρουσίαση μη ρεαλιστικών καταστάσεων, ενώ σηματοδεύεται έντονα από το σατιρικό ύφος του Σουρή, που αναπτυσσόταν σε καθορισμένα πλαίσια (έμμετρος λόγος, ομοιοκαταληξία).

Μια κάποια ιδιαιτερότητα παρουσιάζει *Η κόρη του παντοπώλου* που διαφέρει και για το ιδεολογικό-δραματουργικό πλαίσιο, στο οποίο συνειδητά είναι ενταγμένη από τον Άγγελο Βλάχο (“ρετουσαρι-σμένη πραγματικότητα”)¹⁷, και για τη λύση που δίνεται από το συγγραφέα, η οποία διαφέρει αρκετά από το “ευτυχισμένο τέλος” των άλλων κωμωδιών. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι οι μοντέρνες ιδέες περίπου ταυτίζονται με την τάση της γυναίκας για μελέτη στο έργο του Βλάχου. Ένας συγκεκρισμός μόδας, ιδεών για γυναικεία απελευθέρωση και μόρφωσης λειτουργεί στο ρόλο της Αθηνάς στην κωμωδία του Λαζαρίδη, ενώ στα άλλα έργα οι μοντέρνες ιδέες, που “αλ-λοιώνουν” το χαρακτήρα των ηρωίδων, περιορίζονται σε θέματα μόδας, καλλωπισμού και τάσης για κατάληψη και κατοχή της εξουσίας.

Ως απόρροια των παραπάνω μπορεί να οριοθετηθεί η ιδεολογία που αναδύεται από τις συγκεκριμένες κωμωδίες, η οποία λίγο-πολύ συγκροτεί και την κυρίαρχη άποψη της εποχής για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία. Η γυναίκα μπορεί να κινηθεί μόνο μέσα σε ορισμένα πλαίσια (όπως βέβαια και ο άνδρας), τα οποία καθορίζονται από τις κοινωνικές επιταγές. Είναι δικαιωματικά ο ηθικός στύλος του σπιτιού και της οικογένειας, γι’ αυτό, όταν παρεκτρέπεται, αυτά καταρρέουν. Οφείλει να ενστερνίζεται παραδοσιακές ιδέες και αποτυγχάνει παταγωδώς, όταν αναλαμβάνει ανδρικές ασχολίες, όπως η διοίκηση. Στον πρόλογο της πρωιμότερης κωμωδίας από αυτές που μας απασχόλησαν, ο Δημ. Βυζάντιος είναι βέβαιος ότι οι γυναίκες που θα κωμωδήσει είναι μειοψηφία, αλλά πρόθεσή του είναι να διδάξει τις πολλές μυαλωμένες γυναίκες: “Η έννοια, και ο σκοπός του

17. Ο όρος ανήκει στο συγγραφέα. Βλ. Πρόλογο στον τόμο *Κωμωδία*, ό.π.

συγγράμματος τούτου δεν αποβλέπει προς κατηγορίαν των γυναικών εν γένει [...] αλλ' αποβλέπει προς έλεγχον εκείνων μόνον, [...] όσαι μεταδίδουσι και εις άλλας αθώας εκ των κακών των πράξεων ολέθρια παραδείγματα"¹⁸.

Ο Γ. Σουρής κλείνει το σατιρικό έργο του, βάζοντας το "Χορό" να εκφράζει την κυρίαρχη άποψη της εποχής:

*"Αλλά κι αν φθάση τ' άφθαστα της επιστήμης βάθη
τα φυσικά της ένστικτα καμμιά δεν θα ξεμάθει
και πάντοτε θα προτιμά και θα θηρεύει φήμην,
μάλλον δι' ωραιότητα, παρά δι' επιστήμην"*¹⁹.

III) Σε μια πιο σφαιρική αντιμετώπιση του θέματος που μας απασχολεί, συντελεί η εξέταση ορισμένων Αθηναϊκών Επιθεωρήσεων, ει-δικότερα εκείνων που ανεβάστηκαν στα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα. Ανατρέχοντας στις επιθεωρήσεις, που έχουν ήδη εκδοθεί²⁰, ενδιαφέρει να ασχοληθούμε κυρίως με τον *Κινηματογράφο* 1906 και με τα *Παναθήναια* 1911, γιατί το *Λίγο από όλα* καλύπτει μία περίοδο στην οποία έχουμε αναφερθεί (1894), ενώ το *Ξιφίρ Φαλέρ* ανεβάζεται το 1914, χρονολογία που ξεπερνά αρκετά τα όρια αυτού του άρθρου.

Η επιθεώρηση είναι θεατρικό είδος με μεγάλη ιδιαιτερότητα, η οποία κυρίως συνίσταται στη διαφορά δομής που εντοπίζεται ανάμεσα στην επιθεώρηση και στα κλασικού τύπου θεατρουργήματα. Στις επιθεωρήσεις κυριαρχεί το σατιρικό στοιχείο. Προφανής σκοπός των συγγραφέων ήταν και είναι το γέλιο και η διασκέδαση του κοινού, που απορρέουν από την κριτική και τη διακωμώδηση της επικαιρότητας. Πάντως δεν αποπέμπονταν από τους επιθεωρησιογράφους και εκείνα τα στοιχεία, που οδηγούσαν το κοινό σε προβληματισμούς για τα τότε τεκταινόμενα στον κοινωνικό χώρο.

Η τάση για κριτική γυναικείων τύπων, που ακολουθούν το συρμό ή διαφέρουν από τα παραδοσιακά και καθιερωμένα γυναικεία πρότυπα, υπάρχει και στα επιθεωρησιακά κείμενα. Έτσι στον *Κινηματογράφο* 1908 έχουμε: Σατιρικές αναφορές στις γυναίκες (αλλά και τους άντρες) της κλειστής αριστοκρατικής λέσχης των "φίφτυ του"²¹ σύμβολο του σνομπισμού για τους Αθηναίους της εποχής. Επίσης, νού-

18. Δημ. Βυζάντιου, Προς τους αναγιγνώσκοντας, *Βαβυλωνία - Γυναικοκρατία*, ό.π., σσ. 115-116.

19. Σουρή, ό.π., (σημ.16), σελ. 282.

20. Βλ. Θ. Χατζηπανταζή - Λίλα Μαράκα, *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, τ. Α1, Α2, Α3, Ερμής, Αθήνα 1977.

21. Πολύβιου Δημητρακόπουλου, *Κινηματογράφος 1908, Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση* (επιμ. Θ. Χατζηπανταζής - Λ. Μαράκα), τ. Α2, ό.π., σσ. 183 κ. εξ.

μερο που σατιρίζει την πρόσληψη γυναικών για πρώτη φορά στο τηλεφωνικό κέντρο της πρωτεύουσας²² και νούμερα όπου κωμωδούνται οι δραστηριότητες του Συλλόγου Αγάμων, του οποίου προϊστάται γυναίκα²³, ή η κυρία που κάνει "σκαίητικ"²⁴. Δεν λείπουν επιπροσθέτως οι αιχμές που αφορούν στη μόδα που ακολουθούν οι γυ-ναίκες²⁵. Τέτοιες αιχμές, σχετικές με την ενδυμασία των γυναικών που ακολουθούσαν τη μόδα και ξεσήκωσαν την αντίδραση των παραδοσιακών, αφθονούν και στα *Παναθήναια* 1911²⁶. Η σχετική με τη θέση της γυναίκας ιδεολογία της εποχής ανιχνεύεται πιο αδρά στο νούμερο με τις "Βιεννέζες φοιτήτριες"²⁷ ή στη φευγαλέα αναφορά που γίνεται στα έκτροπα, που συμβαίνουν στην ελληνική επαρχία κατά τη διάρκεια των επισκέψεων των ξένων καλλιτέχνιδων του "καφαί σαντάν"²⁸.

Οι παραπάνω αναφορές είναι μόνον ενδεικτικές και δεν εξαντλούν το σύνολο των αναφορών, που σχετίζονται με το θέμα μας, αρκούν όμως για να προωθήσουν την εξαγωγή ενός συμπεράσματος. Μια πρώτη ματιά δεν θα φανέρωνε αισθητή αλλαγή των ιδεών από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι τα πρώτα χρόνια του εικοστού. Αλλαγή όμως υπάρχει και μπορεί να επισημανθεί: Οι κωμωδίες του 19ου αιώνα, στις οποίες αναφερθήκαμε, καταπιάνονταν υποθετικά με μία κατηγορία γυναικών, που ήταν βέβαιο ότι αντιμετώπιζε τον ψόγο του κοινού. Οι γυναικείοι αυτοί τύποι δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, ενώ η διδακτική και σατιρική τάση των συγγραφέων οδηγούσαν τη στήριξη των έργων σε καταστάσεις που εξωθούνταν στα άκρα - και κατά κανόνα- δεν ανταποκρίνονταν σε μορφές της πραγματικότητας. Στις επιθεωρήσεις αυτή η αίσθηση εκλείπει. Η επικαιρότητα και τα σύγχρονα γεγονότα διαποτίζουν τα επιθεωρησιακά κείμενα. Το κοινό ήταν ελεύθερο να κατακρίνει και να περιγελάσει τα πρόσωπα που σατιρίζονταν στη σκηνή, γνώριζε όμως καλά ότι τα σατιριζόμενα πρόσωπα υπήρχαν και ότι οι σατιριζόμενες καταστάσεις υφίσταντο, όντας μέρος της ζωής του. Έχει -με δυο λόγια- συντελεστεί ένα αισθητό βήμα, όσον αφορά γενικά στις νέες κοινωνικές καταστάσεις και ειδικά στη θέση της γυναίκας στην ελληνική πραγματικότητα, η οποία αντανακλάται στα θεατρικά δημιουργήματα. Και αυτό το βήμα είχε οδηγήσει στην παραδοχή της ύπαρξης νέων γυναικείων τύπων,

22. Δημητρακόπουλου, ό.π., σσ. 186 κ.εξ.

23. Δημητρακόπουλου, ό.π., σσ. 210 κ. εξ.

24. ό.π., σελ. 218. Αξιοσημείωτο ότι το ρόλο έπαιζε άνδρας, για να είναι η σκηνή πιο αστεία.

25. Βλ. αναφορά στα υπερμεγέθη γυναικεία καπέλα, ό.π. σελ. 189.

26. Γ. Τσοκόπουλου - Μπάμπη Αννινου, *Παναθήναια* 1911, *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση* (επιμ. Θ. Χατζηπανταζής - Λ. Μαράκα), τ. Α3, ό.π., σσ. 304 κ. εξ.

27. ό.π., σσ. 277 κ. εξ.

28. ό.π., σελ. 339, Βλ. και σχόλιο 1, σελ. 339.

ενώ όσο κύλαγε ο καιρός και οι εξελίξεις ωθούσαν την ελληνική κοινωνία προς τον ιδιότυπο εξαστισμό της, η παραδοχή γινόταν ανοχή, αν όχι κοινωνική συμφωνία και επιδοκιμασία.

ΤΟ ΗΡΩΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ "Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΜΗΤΡΟΥΣΗΣ" Δύο παραλλαγές

Το Δεκέμβρη του 1995 ο συγγραφέας και εκδότης του περιοδικού *Γιατί* κ. Βασίλης Τζανακάρης είχε την καλοσύνη να μας πληροφορήσει για την ύπαρξη της *Ιστορικής Έκθέσεως υπό Ιωάννου Βαΐου, Διευθυντού Φιλαρμονικής του Ιστορικού Μουσικογυμναστικού Συλλόγου "Όρφεύς" Σερρών από το 1903-1908* *.

Το κείμενο δακτυλογραφήθηκε μεταπολεμικά με κοινή γραφομηχανή, φέρει την υπογραφή του Ι.Β. ως καθηγητού του Γ' Γυμνασίου Θηλέων Θεσσαλονίκης, που υπηρέτησε μέχρι το θάνατό του στις 4.6.1961 και καταλαμβάνει χώρο τεσσάρων σελίδων.

Στην πρώτη σελίδα γίνεται λόγος για τη δράση του ιστορικού ΟΡΦΕΑ, την ένοπλη οργάνωσή του, τη συνεργασία των μελών του με το Ελληνικό Προξενείο και τον Αντώνιο Σαχτούρη, την ύπουλη δολοφονία του προέδρου του Ιωάννου Παπάζογλου την 17.12.1909 από πράκτορες του νεοτουρκικού κομιτάτου και, τέλος, τη φιλαρμονική του ομίλου.

Από το μισό αυτής της σελίδας μέχρι και το μισό της δεύτερης γίνεται λεπτομερής αναφορά στην πασίγνωστη μάχη στο κωδωνοστάσιο της Ευαγγελίστριας της Καμενίκιας, το θάνατο του καπετάν Μητρούση και μια πρώτη καταγραφή του τραγουδιού.

Στις σελίδες 3 και 4, αφού παρουσιάζεται η πρώτη στροφή του τραγουδιού με χειρόγραφη σημειογραφία σε τυποποιημένο πεντάγραμμο, ιστορούνται η δράση του οπλαρχηγού Χατζηπανταζή και οι συναυλίες της φιλαρμονικής του ΟΡΦΕΑ στα χωριά Σκοτούσα, Αμμουδιά, Καρπερή, Πεπονιά και Νέο Σούλι.

Θεωρούμε τη διάσωση και καταγραφή των στίχων του *Καπετάν Μητρούση* από τον Ι.Β. σαν την περισσότερο αυθεντική από την πληθώρα των παραλλαγών που παρουσιάστηκαν κατά καιρούς στη σεραϊκή ιστοριογραφία και τα δικά μας πονήματα.

* Η πρωτότυπη επιστολή βρίσκεται στα Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Σερρών με Α.Β.Ε. 136 και Α.Ε.Ε. Σύλλ. 12-1.

Η λαϊκή μουσα διέσωσε με θαυμαστή ακρίβεια από γενιά σε γενιά τη μελωδία στα καπηλιά, τα γλέντια, τις εκδρομές. Στους χώρους των συναυλιών του ΟΡΦΕΑ ο Σερραϊός Χρήστος Σταματίου καταγράφει τη μελωδία αυτή για πρώτη φορά το 1952 σε παρτιτούρα. Αποτυπώνεται έτσι στο πεντάγραμμο με τον ορθότερο, κατά την προσωπική μας εκτίμηση, τρόπο μέχρι τις μέρες μας, η βούληση του λαϊκού τραγουδιστή του 1907:

Μη - τρού - σος κα - πε - τά - βιος θε -
 όν πα - ρα - κα - λεί - να
 ε - μπει μέσ' τα Σέρ - ρος να σύ - ρει το σπα -
 θί Ωφ α - μόν - να
 σύ - ρει το - σπα θί

Καταγραφή Ιωάννου Βαΐου *

Μην τρούσος καπετάβιος θεόν παρακαλίνα
 εμπει μέσ' τα Σέρρος να σύρει το σπαθί
 Ωφ αμόν να σύρει το σπαθί

* Γλωσσάρι (υπό Ι.Β.)

Μισιούρ πασιιάς - Σωματάρχης

Πασσιάδες Μπινιμασιίδες - Στρατηγοί καί Ταγματάρχαι

Άλλάχ - Θεός

Τεσλίμ όλ - παραδόσου

Φερμάνι - Αυτοκρατορικών διάταγμα

Μητρούσης καπετάνιος Θεόν παρακαλεί
 νά ἔμπη μέσ' στάς Σέρρας νά σύρη τό σπαθί. (δίς)
 Μητρούσης καπετάνιος ἀπάνω στό βουνό
 ὀρκίζει τά παιδιά του στόν Τίμιο Σταυρό.
 Στά Καμενίκια κάτω μέσα στήν ἐκκλησιά
 Μητρούσης πολεμάει μέ τόν Μισιούρ πασσιᾶ.
 Πασσιάδες Μπινμπασίδες καί ὄλη ἡ Τουρκιά
 ἀμάν Ἄλλάχ φωνάζουν τά ἄπιστα σκυλιά.
 Τεσλίμ ὄλ μπρέ Μητρούση, νά σώσης τά παιδιά
 καί ἔνδοξος νά γίνης εἰς ὄλη τήν Τουρκιά.
 Τεσλίμι ὄποιος γίνη σέ σᾶς ἀμπρέ σκυλιά
 θά ἔλθη μιά ἡμέρα, τόν ψήνουν στήν φωτιά.
 Τηλέγραφο στήν πόλι, φερμάν τοῦ Βασιλειᾶ
 νά κάψουνε τάς Σέρρας γιά πέντε ἔξ παιδιά.

Με τη βοήθεια του φίλου Σερραίου μουσικού, μαθητή του Χρ. Σταματίου, Σάκη Ανδρικήκη, σημειώσαμε ορισμένες παρατηρήσεις, που αφορούν στην καταγραφή του τραγουδιού σε νότες από τον Ι.Β.

Ενώ, για παράδειγμα, ο Χρ.Στ. χρησιμοποιεί τονικότητα καταγραφής την Ντο μείζονα, κατά έναν περίεργο τρόπο ο Ι.Β. χρησιμοποιεί για την ίδια μελωδία τη Σολ μείζονα. Μας δίνεται, έτσι, η εντύπωση πως θεωρεί το φα# του ποικίλματος σολ-φα#-σολ σαν προσαγωγή, στοιχείο που δε δικαιολογείται βεβαίως στα επόμενα μέτρα.

Είναι πιθανό, ακόμα, να κατέγραψε λαθεμένα τις πρώτες νότες και κατόπιν να συνέχισε την καταγραφή με διαστήματα (σχετικές συχνότητες και όχι απόλυτες) μέχρις ότου παρατήρησε, και μάλιστα δύο φορές, τη νότα ρε για να ξεκινήσει σωστά αυτή τη φορά και να ταυτιστεί με την καταγραφή Σταματίου.

Πάντως, το αρχικό διάστημα τετάρτης μαζί με το χρωματικό ποίκιμα που ακολουθεί (κατά Ι.Β. είναι νότες κλίμακας) προσιδιάζει περισσότερο σε δυτικότερο φολκλόρ παρά σ' ελληνικό δημοτικό τραγούδι.

Αξιοσημείωτες είναι επίσης οι διαφορετικές καταλήξεις των επαναλήψεων που χρησιμοποιεί σε χρωματικές νότες με μεγάλη χρονική αξία, χωρίς να ακολουθεί μετατροπή ή αλλαγή στο ύψος του τραγουδιού.

Μικρές παραλλαγές, ρυθμικές περισσότερο, έχουμε στα τελευταία μέτρα με παρεσιγμένες νότες και πατριωτικό ύφος με σχεδόν εμβατηριακή μορφή.

Τέλος, οι συλλαβές των στίχων καταγράφονται απόλυτα με μια νότα σ' αντίθεση με την ποικιλματική μορφή του Χρ. Στ. (δύο νότες

στα Σέρρας, το σπαθί).

Το 1909 η περιηγήτρια Μαρία Χατζή Καλού εκδίδει στην Αθήνα τις *Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μακεδονίας καὶ Θράκης** περιλαμβάνοντας στο κεφάλαιο *Σέρραι* μία αρκετά εκτεταμένη και περιεκτική αρχιτεκτονική παρουσίαση της πόλης, των συλλόγων και της ιστορίας της.

Στις σελίδες 37-41 βρίσκουμε το ιστορικό της *Ἐνδόξου μάχης τῶν Σερρῶν* σύμφωνα με μαρτυρίες που συνέλεξε η ίδια όταν "Ἐν συνοδείᾳ πολλῶν ἀξίων λόγου κυριῶν, μετέβη ἐπὶ τόπου, ὅπου ἔλαβε χώραν ἡ ἔνδοξος μάχη (καί) ἠσπάσθη τό ἱερόν ἔδαφος ὅπου ἔπεσεν ὁ ἥρωσ μας Καπετάν Μητρούσης ἀντισταθεὶς ἐπὶ τέσσαρας ὀλοκλήρους ὥρας, ἀπέναντι χιλιάδων στρατοῦ, διασπείρας τόν θάνατον εἰς τὰς τάξεις του".

Ἐνῶ ὁμως πραγματοποιεῖται η διάσωση των στίχων του ἔπους, παραλείπεται, ατυχῶς, η μουσική καταγραφή και η μεταφορά του σε νότες. Η ἄλλειψη αὐτῆς μας στερεῖ τὴ δυνατότητα να ἐξηγήσουμε τὴ δυσαρμονία λόγου και μέλους, ὅπως αὐτὸ καταγράφηκε ἀπὸ τους Γ. Βαΐου και Χρ. Σταματίου και που πολὺ εὐκόλα εντοπίζεται στις δύο τελευταίες στροφές.

Η ΕΝΔΟΞΟΣ ΜΑΧΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ
(ἀφιερῶνται στὸν καπετάν Μητρούση)

*Μητρούσης Καπετάνιος
Θεὸν παρακαλεῖ
Νά ἔμβη μέσ' τὰς Σέρρας
νά σύρη τό σπαθί.*

*Στή κάτω Καμινίκια
Στήν Ἐκκλησιά τραβᾶ
καί τό μικρό μας σῶμα
Προδότης τό τηρᾶ.*

*Στόν Μπάο Κομισέρη τρέχει
Καί προδοσιά τραβᾶ*

*Στρατόν κανόνια φέρουν
Γιά πέντε ἀντάρτικα παιδιᾶ.*

*Ὁ Μπάο Κομισέρης φωνάζει
Τεσλίμ ὄλ βρέ Μητρούση.
Ἐγὼ τεσλίμ δέν γίνωμαι
Καί βόλη σέ φιλοδωρῶ.*

*Ὁ Μπίμπασης φωνάζει
Καί ὁ Μοντεσαρίφης
Τεσλίμ τεσλίμ φωνάζουν
Τεσλίμ ὄλ βρέ Μητρούση.*

* Πρωτότυπο ἀντίτυπο κρατεῖ η Ζωή Δ. Διονυσίου.

Στο τέλος της σελίδας 41 βρίσκουμε ένα ακόμα ποίημα που συνέθεσε η συγγραφέας προφανώς με την ευκαιρία της έκδοσης. Το παραθέτουμε αυτούσιο διατηρώντας την ορθογραφία της εποχής:

*Ὡ Παναγία δέσποινα καί τοῦ Χριστοῦ μητέρα
βοήθησε τ' ἀδέλφια μας ποῦ μάχονται ἐδῶ πέρα,
στή χώρα τήν Ἑλληνική ποῦ ἐσκλάβωσαν οἱ χρόνοι
καί τήν σπαράσσουν σήμερον βούλγαροι δολοφόνοι.*

*Βοήθατα, Παναγία μου, Σέ ἰκετεύομε ὅλοι,
νά μὴν τά βλάβῃ τοῦ ἐχθροῦ φαρμακεμένο βόλι.
Δῶσε τους θάρρος καί ζωή καί δύναμι μεγάλη,
νάναστηλώσουν τό σταυρό τοῦ Γένους μας καί πάλι.*

· ΣΤΑΘΗΣ ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ
Διδάκτωρ Ιστορίας Α.Π.Θ.

ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕ- ΜΟΥΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, 1913-1914

Είναι γνωστό ότι, με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (Αύγ. του 1913), διαμορφώνεται ένας νέος πολιτικός χάρτης στα Βαλκάνια.

Η νέα αυτή πολιτική κατάσταση ανάγκασε χιλιάδες Έλληνες, Μουσουλμάνους, Σέρβους και Βουλγάρους να αναζητήσουν καταφύγιο στα μητροπολιτικά τους κέντρα, μια που, με τη νέα ρύθμιση των συνόρων, βρέθηκαν έξω απ' αυτά, εκτεθειμένοι στην εθνικιστική μα- νία του κυρίαρχου εθνοτικού τους περιβάλλοντος.

Μετακινήσεις μουσουλμανικών πληθυσμών (1913-1914)

Η μαζική φυγή των μουσουλμανικών πληθυσμών της Μακεδονίας προς την Τουρκία, αυτό το διάστημα (1913-1914), συνιστά ένα από τα κύρια θέματα και προβλήματα που απασχολούν τη Γενική Διοίκη- ση Μακεδονίας.

Είναι γεγονός ότι οι μουσουλμανικές πληθυσμιακές μετακινήσεις προς αυτή την κατεύθυνση όχι μόνο δε σχεδιάζονταν, αλλά και απο- τρέπονταν με κάθε τρόπο από την επίσημη ελληνική πολιτεία.

Και αυτό, διότι η εγκατάσταση των μετακινούμενων Μουσουλμά- νων σε χωριά και περιουσίες της Αν. Θράκης και της Μ. Ασίας θα ο- δηγούσε, με μαθηματική ακρίβεια, στον εκτοπισμό των αντίστοιχων ελληνικών πληθυσμών. Αυτό, άλλωστε, μαρτυρείται και από τα μαζι- κά προσφυγικά ρεύματα των Ελλήνων της Αν. Θράκης που κατακλύ- ζουν τη Μακεδονία αυτή την περίοδο, αλλά και από εκθέσεις του ελ- ληνικού Υποπροξενείου Ραιδεστού. Συγκεκριμένα, σε έκθεση της 22 Μαρτ. 1914 αναφέρεται ότι στην Αν. Θράκη είχε προγραμματιστεί να εγκατασταθούν πάνω από 1.000.000 Μουσουλμάνοι της Μακεδονίας, από τους οποίους 100.000 έχουν ήδη εγκατασταθεί στην περιοχή

Ραιδεστού, παρά τις αντιδράσεις των τοπικών μπέηδων. Η εγκατάσταση έγινε σε βουλγαρικά και ελληνικά χωριά¹.

Στο ερώτημα που προβάλλει ως προς τους λόγους που οδήγησαν σ' αυτή τη μαζική μετακίνηση, έχουμε, από τις πηγές, την απάντηση που δίνουν οι δύο πλευρές: η ελληνική και η τουρκική.

Οι τουρκικές θέσεις εκφράζονται σε δημοσιεύματα διαμαρτυρίας στον τουρκικό τύπο της εποχής, ιδιαίτερα σε εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, αλλά και σε διακοινώσεις της τουρκικής πρεσβείας της Αθήνας, καθώς και του Γενικού Προξενείου της Θεσσαλονίκης.

Η τουρκική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης "Γενί-Ασίρ", σε ανταπόκρισή της από την περιοχή Σερρών, δημοσιεύει συγκεκριμένα περιστατικά και στοιχεία για υπαρκτούς κινδύνους που απειλούν τους Μουσουλμάνους των περιοχών Σερρών, Δράμας, Νευροκοπίου, και για τους λόγους που τους αναγκάζουν να φεύγουν από την Ελλάδα στην Τουρκία².

Σύμφωνα, λοιπόν, με το δημοσίευμα της εφημερίδας, παρόλο που οι Μουσουλμάνοι υποδέχτηκαν φιλόξενα τον ελληνικό στρατό το 1913, διότι υπέφεραν τα πάνδεινα από τη βουλγαρική κατοχή (1912-13), ωστόσο δε βρήκαν ανάλογη συμπεριφορά, όταν πέρασαν στην ελληνική διοίκηση: 1) Αναφέρεται ότι Έλληνες της περιοχής πυρπόλησαν ολοσχερώς το τζαμί της Ζίχνης. Οι μουσουλμάνοι αγανάκτησαν και αρκετοί αναγκάστηκαν να φύγουν. Επειδή, όμως, ήταν αρκετοί και αυτοί που παρέμεναν, οι Έλληνες κατέστρεψαν και το μιναρέ, για να μη μείνει ίχνος απ' αυτό το μνημείο. Έπειτα, πέρα από το ότι προσβάλλουν τους χωρικούς που κατέφυγαν στις Σέρρες από τα χωριά Ράβνα, Χατζή Μπαϊρακλή και Σερτεκλή, αναγκάζουν τους Μουσουλμάνους να φέρουν σταυρό στο βραχίονα.

2) Στις Σέρρες: I) Έχει καταστραφεί το νεκροταφείο Γαζιλάρ Κιμπίρ, II) τα τζαμιά Αχμέτ Πασά και Γαζή Εβρενός έγιναν στάβλος και αχυρώνας, αντίστοιχα, IV) τα νεκροταφεία του τζαμιού Μουσταφά Πασά και του Ατ Παζάρ μεταβλήθηκαν σε χώρους στρατ. γυμνασίων και βοσκοτόπων.

3) Οι Μουσουλμάνοι υποχρεώνονται να συνεισφέρουν υπέρογκα ποσά για τον ελληνικό στόλο, πέρα από το 2% που προβλέπεται για

Συνοτομογραφίες:

I.A.M. = Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (Θεσ/νίκη).

Γ.Δ.Μ. = Γενική Διοίκηση Μακεδονίας.

1. I.A.M./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76. το Υπουργ. Εξωτερικών διαβιβάζει στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας την εν λόγω Έκθεση, Αθήνα, 1 Απριλ. 1914.

2. Ο.π., έγγραφο της Ανωτέρας Διοίκησης χωροφυλακής Θεσσαλονίκης προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 21 Μαρτ. 1914: 4/σέλιδο δακτυλογραφημένο κείμενο, με τίτλο: "Οι λόγοι της μεταναστεύσεως".

όλους. Εξάλλου, οι χωρικοί των χωριών Μίλαν, Βέζνε, Γκόστερς αναγκάστηκαν να προσφέρουν με τη βία γι' αυτό το σκοπό.

4) Συχνά καταγγέλλεται ότι Μουσουλμάνοι δέχονται επίθεση στα χωράφια και στα σπίτια τους.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, οι Μουσουλμάνοι αναγκάζονται να μεταναστεύουν και να φεύγουν, όπως "φεύγει κάποιος από πυρκαγιές". Έτσι, αναγκάστηκαν, όπως σημειώνεται στην εφημερίδα, να πουλήσουν τα ζώα και τα εισοδήματά τους, προκειμένου να αναχωρήσουν για την Τουρκία, οι κάτοικοι των χωριών Γκους, Μάλτεκλι, Κερρί, Ομέρ, Ντεντελέρ, Χατζή, Ασελέρ, Μπαγιατ, Σελίλ, Γκοτζάς, Λαχανά, Ράβνα κλπ: άδειασαν τις σιταποθήκες τους και πούλησαν ό,τι είχαν στη λαϊκή αγορά των Σερρών, σε εξευτελιστικές τιμές.

Η ανταπόκριση σημειώνει, ακόμη, ότι οι πληροφορίες προέρχονται από αξιόπιστο πρόσωπο των Σερρών, και καταλήγει στην παρατήρηση ότι, αν η ελληνική κυβέρνηση αποδοκιμάζει, πράγματι, τη μετανάστευση των Μουσουλμάνων, ας εξασφαλίσει σ' αυτούς την ησυχία και το σεβασμό της θρησκευτικής και της εθνικής τους ταυτότητας.

Έμμεσα, επομένως, το δημοσίευμα αυτό της τουρκικής εφημερίδας "Γενί Ασίρ" της Θεσσαλονίκης αφήνει να εννοηθεί ότι όλες οι παραπάνω ακρότητες και αυθαιρεσίες των Ελλήνων εις βάρος των Μουσουλμάνων υπακούουν σε κάποιο προδιαγραφμένο σχέδιο της πολιτείας, που στοχεύει στην πλήρη εκκένωση της Μακεδονίας από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς.

Εξάλλου, σε δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας, της 26 Ιαν. 1914, καταγγέλλεται ότι οι χριστιανοί των χωριών Ράβνα και Λιπός (περιοχής Σιδηροκάστρου), κοντά στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, για να οικειοποιηθούν τα χωράφια των Μουσουλμάνων, εξωθούν Έλληνες στρατιώτες σε βιαιοπραγίες εις βάρος τους, ώστε να αναγκαστούν να φύγουν. Κατά την εφημερίδα, οι βιαιότητες αυτές γίνονται, συνήθως, τη νύχτα μέσα στα σπίτια των Μουσουλμάνων, εν αγνοία των διοικητών των στρατιωτικών μονάδων. Το δημοσίευμα, καταλήγοντας, επικαλείται τη δικαιοσύνη και τη διεξαγωγή ανακρίσεων εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης³.

Πάνω στο ίδιο πνεύμα και στην ίδια γραμμή της "Γενί Ασίρ" Θεσσαλονίκης κινείται και η εφημερίδα Le Jeune - Turk της Κωνσταντι-

3. I.A.M./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76, το γραφείο Τύπου της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας διαβιβάζει μετάφραση της τουρκικής εφημερίδας "Γενί Ασίρ" προς το Διευθυντή του 3ου Σώματος Στρατού, για να εξετάσει το βάσιμο των παραπόνων, Θεσσαλονίκη, 14 Φεβρ. 1914.

νούπολης σε πρωτοσέλιδο άρθρο⁴ της για αυθαιρεσίες Ελλήνων εις βάρος Μουσουλμάνων στη Μακεδονία, με τίτλο "Atrocities Hellenes" (στο υπ' αρ. 70 φύλλο της 11 Μαρτίου 1914).

Όμως αυθαιρεσίες Ελλήνων εις βάρος Τούρκων της Μακεδονίας καταγγέλλονται και από το γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης. Σε Διακοίνωσή⁵ του προς το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, στις 10 Αυγ. 1914, παραθέτει έναν πολυσέλιδο κατάλογο από έκτροπα και βιαιότητες εις βάρος Μουσουλμάνων της Μακεδονίας, και παρακαλεί να ληφθούν μέτρα. Η Διακοίνωση είναι γραμμένη στα γαλλικά και κάνει λόγο για, περίπου, σαράντα (40) περιπτώσεις βίαιων ενεργειών σε χωριά των Σερρών, της Πράβιστας, της Δράμας, του Λαγκαδά, του Αβρέτ Χισάρ, του Καρατζά Αμπότ, του Κιλκίς, της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας. Οι βίαιες αυτές ενέργειες προέρχονται, στο μεγαλύτερό τους ποσοστό, από πρόσφυγες Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στα αναγραφόμενα χωριά και κατέλαβαν, με τη βία, τις περιουσίες, τα σπίτια, ακόμη και σχολεία των σύνοικων Μουσουλμάνων⁶.

Παρόμοιες Ρηματικές Διακοινώσεις έχουμε, στο ίδιο διάστημα, και από την τουρκική πρεσβεία της Αθήνας, η οποία συχνά καταγγέλλει βιαιότητες Ελλήνων εις βάρος Μουσουλμάνων της περιοχής Καβάλας (στις 9 Απριλ. 1914, στις 13 Απριλ. 1914, στις 9 Αυγ. 1914 κ.ά.).

Εξάλλου, από έγγραφο της Γεν. Διοίκησης Μακεδονίας προς τον Υποδ/τή Χωρ/κής Καβάλας, της 21/9/1914, πληροφορούμαστε ότι, σε μια από τις εν λόγω Διακοινώσεις, καταγγέλλεται στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας ότι Κρήτες οπλαρχηγοί συγκεντρώνονται στην περιοχή Καβάλας με προοπτική να διαπεραιωθούν στη Σάμο και από εκεί στην απέναντι ασιατική (τουρκική) ακτή⁷.

4. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ.* 76, η ελληνική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης διαβιβάζει στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας απόκομμα της εν λόγω εφημερίδας, Κωνσταντινούπολη (Πέραν), 26 Φεβρ. 1914.

5. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ.* 76.

6. Τα χωριά που περιλαμβάνονται στον εν λόγω κατάλογο είναι:

α) **Περιοχής Σερρών:** Ρεσούλοβα, Κόπριβα, Τοπανλήχ, Μπούκοβο, Κιλίκοβα.

β) **Περιοχής Πράβιστας (Καβάλα):** Σαμακό, Γκοϊράν, Παλιχώρι, Μπουλού, Μεχτιγιάν.

γ) **Περιοχής Δράμας:** Πινάρ Μπασίν, Λίσσα, Μπόροβα, Δράμα.

δ) **Περιοχής Λαγκαδά:** Λαγκαδάς, Ευρυμπουτζάκι Ουλιτσίκ, Κόκαλου, Άνω Τοπράκ.

ε) **Περιοχής Θεσσαλονίκης - Καλαμαριάς:** Καλαμαριά, Ισκινάτ, Θεσσαλονίκη, Παναρτζά.

στ) **Περιοχής Αβρέτ Χισάρ:** Χασάν Ούμπαση, Κρούσοβαν, Χοτζαμπασκελή, Κοζμπακσιλέ, Τσιφλικ μπασκιλή.

ζ) **Περιοχής Καρατζά Αμπότ:** Σερόμπινον, Φούσταν, Σιβερίν, Μπορτρούν, Νεοχώριον, Γκαπρίχτα.

η) Καρατζόβα.

θ) **Περιοχής Κιλκίς:** Καραούλα.

7. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ.* 76, η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας προς την Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Καβάλας, Θεσσαλονίκη, 21 Σεπτ. 1914: Ερωτά, αν αληθεύει η παραπάνω καταγγελία, και παίρνει αρνητική απάντηση.

Η επόμενη Διακοίνωσή της είναι σαφής και συγκεντρωμένη: Ο οπλαρχηγός Πέτρος Μοσχιάς, με 18 άντρες, πέρασε από την Καβάλα, στην ακτή "Κόρακας" της Μ. Ασίας, στις 23 Σεπτεμβρίου 1914, με το ιστιοφόρο "Ευαγγελίστρια", με σκοπό να αποβιβάσουν στον Άγ. Δημήτριο της Σμύρνης. Ύστερα, όμως, από συμπλοκή με την τοπική τουρκική χωροφυλακή, γύρισαν στη Σάμο.

Η συγκεκριμένη πληροφορία προέρχεται από έγγραφο - ερώτημα της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας προς την Υποδιεύθυνση της Αστυνομίας Καβάλας (Θεσσαλονίκη, 3 Οκτ. 1914), για να εξακριβωθεί η αλήθεια της παραπάνω καταγγελίας. Η απάντηση δεν επιβεβαιώνει τίποτε από τα καταγγελλόμενα⁸.

Αλλά και σε συνέντευξη "εφ' όλης της ύλης" για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, που έφτασαν στην κορύφωση της έντασης, λόγω διωγμών των Ελλήνων της Αν. Θράκης, ο Τούρκος πρεσβευτής Γκαλήπ Βέης δηλώνει στην εφημερίδα "ΝΕΑ ΗΜΕΡΑ" της Αθήνας, της 12 Απριλίου 1914:

α) Αυτά που συμβαίνουν στους Τούρκους της Μακεδονίας είναι πολύ χειρότερα από όσα παθαίνουν οι Έλληνες της Αν. Θράκης. Γι' αυτό, ακριβώς, αναγκάζονται να αναχωρήσουν για την Τουρκία, όπου, αναγκαστικά, δημιουργούν ανάλογες καταστάσεις στους εκεί Έλληνες.

β) Πλήρη κατάλογο με συγκεκριμένα στοιχεία αυθαιρεσιών και βιαιοτήτων (ληστείες, βιασμούς, φόνους, αρπαγές περιουσιών, φυλακίσεις, καταδιώξεις κλπ.) επέδωσε στην ελληνική κυβέρνηση, αλλά δεν πήρε καμιά απάντηση από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας.

γ) Έχει λόγους να πιστεύει ότι η ελληνική κυβέρνηση διαπνέεται από τη διάθεση ανάπτυξης εγκάρδιων σχέσεων με την Τουρκία και ότι, τόσο ο Πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος, όσο και ο Υπουργός Εξωτερικών Στρέιτ, επιθυμούν να είναι ευχαριστημένοι οι Τούρκοι της Μακεδονίας. Όμως, τα κατώτερα όργανα διοίκησης δεν εκτελούν το καθήκον τους με αμεροληψία, και άλλοτε ευνοούν, άλλοτε αφήνουν ατιμώρητα τα καταγγελλόμενα έκτροπα.

ε) Παραθέτει⁹ συγκεκριμένα αριθμητικά στοιχεία για τους Τούρκους που αναγκάστηκαν να αναχωρήσουν:

8. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76.

9. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76, σελ. 9 της εφημερίδας *Νέα Αλήθεια*, 12 Απριλίου 1914: "ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΙΕΣΤΗΡΙΟΥ. ΑΙ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ. ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΕΩΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΓΚΑΛΗΠ ΒΕΗ".

	Περίοδος	Άτομα
1.	Ιαν. 1914	10.192
2.	Φεβρ. 1914	25.060
3.	Μάρτ. 1914	12.346
4.	1913-1914	Περισσότεροι από 220.000

Η θέση και τα μέτρα της ελληνικής κυβέρνησης για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς

Πρώτα-πρώτα, η θέση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στους Μουσουλμάνους της Μακεδονίας δίνεται με σαφήνεια από τον ίδιο τον πρέσβη της Τουρκίας στην Αθήνα στη γνωστή του συνέντευξη (ΝΕΑ ΗΜΕΡΑ, 12 Απριλ. 1914).

Όσο για το θέμα της μαζικής τους μετανάστευσης, η ελληνική ερμηνεία εκφράζεται από δύο φορείς. Ο ένας είναι οι στρατιωτικές μονάδες της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου, και ο άλλος, οι υπηρεσιακοί παράγοντες της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (Διοικητικές αρχές).

Οι πρώτοι εμπλέκονται στο θέμα, όχι μόνο γιατί έχουν την ευθύνη των παραμεθόριων οικισμών, που εκκενώνονται βίαια από τους Μουσουλμάνους κατοίκους τους, αλλά και διότι, όπως είδαμε, υπάρχουν συγκεκριμένες καταγγελίες για ύπουλες ενέργειες και βιαιοπραγίες στρατιωτών εις βάρος Μουσουλμάνων, εν αγνοία των διοικητικών τους.

Έτσι, σε έκθεση¹⁰ του 5ου Λόχου Προκαλύψεως προς το Δ/τή του Τάγματος (Ποροία, 25 Φεβρ. 1914), σχετικά με τα αναγραφόμενα στην τουρκική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης "Γενί-Ασίρ", σημειώνεται ότι, από επιτόπια εξέταση στα χωριά Λιπός και Μισελή, προέκυψαν οι παρακάτω διαπιστώσεις:

1) Η μετανάστευση των Μουσουλμάνων από τα χωριά αυτά δεν οφείλεται σε βιαιοπραγίες στρατιωτών, με απώτερο στόχο να πάρουν την περιουσία τους οι Χριστιανοί της περιοχής, όπως καταγγέλλεται, αλλά σε υποκινήσεις πρακτόρων του Νεοτουρκικού Κομιτάτου. Αυτοί διατρέχουν τα χωριά και διαδίδουν ότι την Άνοιξη (1914) θα γίνει οπωσδήποτε πόλεμος, στον οποίο θα σφαγούν όλοι οι Οθωμανοί.

2) Απόδειξη ότι οι αναχωρήσαντες Μουσουλμάνοι δεν είχαν κανένα παράπονο από τις τοπικές αρχές, είναι η ευχαριστήρια επιστολή των κατοίκων του Μισελή, που απηύθυναν στο Σταθμάρχη Ανθυπασπιστή Σπέντζο. Την επιστολή υπογράφουν ο Χότζας του χωριού και

10. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76.

άλλοι αγράμματοι Μουσουλμάνοι, οι οποίοι εκφράζουν τις ευχαριστίες τους για την καλή διοίκηση και την άψογη διαγωγή των στρατιωτών.

Ίδιες είναι και οι διαπιστώσεις του 2ου Λόγου σε έκθεσή¹¹ του προς το Τάγμα Προκαλύψεως Άνω Ποροΐων (Ποροΐα, 3 Μαρτίου 1914), για τους Μουσουλμάνους του χωριού *Βέρτινα*.

Πέρα από τον κυρίαρχο ρόλο της νεοτουρκικής προπαγάνδας, στη μαζική μετανάστευση των κατοίκων αυτού του χωριού συνέβαλαν, πρώτα-πρώτα, οι φήμες για ομαδική φυγή Μουσουλμάνων και από άλλες περιοχές και, έπειτα, η αναχώρηση του Χότζα και του μουχτάρη (προέδρου) για τη Θεσσαλονίκη, για συνεννόηση με το κέντρο: Αυτά τα δύο προκάλεσαν την αθρόα και βιαστική αναχώρηση και των υπολοίπων, παρά τις επίμονες προσπάθειες του μουφτή.

Στην έκθεση σημειώνεται, ακόμη, ότι, κατά την άποψη ευυπόληπτων Χριστιανών, η μετανάστευση των Μουσουλμάνων οφείλεται στη θρησκευτική δοξασία ότι οι Οθωμανοί πρέπει να άρχουν στις λοιπές εθνότητες, πράγμα που δεν μπορεί να γίνει στο νέο καθεστώς. Άλλωστε, δεν έχουν κανένα παράπονο από τις ελληνικές αρχές.

Δεν είναι διαφορετική η ερμηνεία που δίνουν οι διοικητικές αρχές σ' αυτό το φαινόμενο. Απλά είναι σφαιρικότερη και καλύπτει ένα ευρύ γεωγραφικό εύρος που εκτείνεται στους Καζάδες Σερρών, Δεμίρ Χισάρ, νοτίου Νευροκοπίου, Δράμας, Καβάλας, Ζηλιχόβης, Λαγκαδά, Κιλκίς, Θεσσαλονίκης, Δοϊράνης, Γευγελής, Καρατζόβας, Βοδενών (Έδεσσας), ακόμη και Φλώρινας¹².

Όπως βλέπουμε, οι ελληνικές διοικητικές εκθέσεις καλύπτουν όλη την έκταση της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας και ένα μέρος της Δυτικής (Καζάς Φλώρινας). Άρα, έχουν ευρύτερη εποπτεία του όλου θέματος.

Αλλά και η ερμηνεία που δίνουν στην αθρόα αναχώρηση των Μουσουλμάνων εγγίζει περισσότερες πτυχές αυτού του θέματος και μας επιτρέπει να σχηματίσουμε σαφέστερη εικόνα της γένεσης και εξέλιξής του.

Το γεγονός ότι η αθρόα μετανάστευση οφείλεται σε οργανωμένη νεοτουρκική προπαγάνδα, ακόμη και σε υποδείξεις της ίδιας της τουρκικής κυβέρνησης, μαρτυρείται από πολλές περιπτώσεις. Πρώτα-πρώτα, από επιστολές που κατασχέθηκαν σε Μουσουλμάνους που κατέφθασαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

Σύμφωνα με έκθεση¹³ της Αστυνομικής Δ/σης Θεσ/νίκης προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (Θεσ/νίκη, 30 Μαρτίου 1914), οι επιστο-

11. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ.* 76.

12. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ.* 76, ενυπόγραφο χφ σημείωμα της 26/3/1914.

13. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ.* 76.

λές, με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1914, απευθύνονται σε Μουσουλμάνους των χωριών περιοχής Λαγκαδά και τους προτρέπουν να φύγουν, για να εγκατασταθούν σε πλούσια μέρη και σε περιουσίες Ελλήνων της Αν. Θράκης. Κατά την Αστυνομική Δ/ση Θεσσαλονίκης, που ερεύνησε την περίπτωση, η μαζική μετανάστευση οφείλεται σε παροτρύνσεις της τουρκικής κυβέρνησης, η οποία υπόσχεται στους Μουσουλμάνους τη γη της επαγγελίας. Δεκαπέντε μέρες αργότερα, η Αστυνομική Δ/ση Θεσ/νίκης αναφέρει¹⁴ στη Γενική Διοίκηση (Θεσ/νίκη, 9 Απριλίου 1914) ότι στη Λιγκοβάντη (Ξυλούπολη) συνελήφθη ο Μουσουλμάνος *Μπεχτάς Εμίν* να παροτρύνει τους ομοεθνείς του σε μετανάστευση.

Υπάρχει, όμως, και μια άλλη ερμηνεία. Είναι διαπιστωμένο ότι η μετανάστευση των Μουσουλμάνων αρχίζει μετά την υπογραφή της συνθήκης των Αθηνών (4-5 Νοεμβρίου 1913), που ρυθμίζει θέματα προαιρετικής ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Παίρνει, όμως, εκρηκτικές διαστάσεις και ακολουθεί ένα προδιαγραμμαμένο σχέδιο, αρχίζοντας από τον καζά των Σερρών (ανατολικά) και προχωρώντας μέχρι τον καζά της Φλώρινας (δυτικά), μετά τις 14 Ιανουαρίου 1914.

Σύμφωνα με ενυπόγραφες εκθέσεις¹⁵, της 2 και 26 Μαρτίου 1914, τη συγκεκριμένη ημερομηνία (14 Ιανουαρίου) επισκέπτεται τις περιοχές Σερρών και Σιδηροκάστρου μία τριμελής επιτροπή εκ μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας Θεσσαλονίκης. Στόχος της προφανής ήταν να συγκρατήσει, δήθεν, το ρεύμα φυγής των ομοεθνών, ρυθμίζοντας επιτόπια θέματα και προβλήματα και συνιστώντας εγκαρτέρηση, με την προοπτική ενός αισιότερου μέλλοντος. Στην ουσία, όμως, απέβλεπε στην εξώθησή τους σε αθρόα και βίαιη μετανάστευση, καθώς διαβεβαίωνε σε χοτζάδες και μουχτάρηδες αυτό που ανέφεραν και οι στρατιωτικές εκθέσεις: ότι δηλ. την Άνοιξη κιόλας του 1914 οι Τούρκοι, σε συνεργασία με τους Βουλγάρους, θα εισβάλουν στο ελληνικό έδαφος, με πολυπληθείς συμμορίες, και θα αναγκάσουν την Ευρώπη να επέμβει και να επιβάλει την αυτονομία της Μακεδονίας. Πρόβλεπε δηλ. μια ευνοϊκή εξέλιξη. Οι περισσότεροι, όμως, από τους Μουσουλμάνους των παραμεθόριων καζάδων (Σερρών - Σιδηροκάστρου κλπ) είναι πρόσφυγες από τη Βουλγαρία και έχουν οδυνηρές εμπειρίες από τη βουλγαρική διοίκηση στις περιοχές Στρώμνιτσας, Πετριτσίου, Οσμανιέ, Άνω Τζουμαγιάς, Νευροκοπίου, Μελενίκου, που περιήλθαν στη Βουλγαρία μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. Επομένως, η εν λόγω διαβεβαίωση έφερε το αποτέλεσμα που

14. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76.

15. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76.

ουσιαστικά επεδίωκαν οι παράγοντες της μουσουλμανικής κοινότητας. Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί, τόσο οι προσφυγικοί από τη Βουλγαρία, όσο και οι της Μακεδονίας, οι οποίοι είχαν, επίσης, μαύρες εμπειρίες από τη βουλγαρική κατοχή (1912-1913), μπροστά στο ενδεχόμενο μιας τέτοιας τουρκοβουλγαρικής σύμπραξης και ενός τρίτου πολέμου, προτίμησαν την αθρόα και βιαστική αναχώρησή τους και την εκκένωση των χωριών τους, χωρίς καν να διευθετήσουν προηγουμένως τις περιουσίες τους.

Το ρεύμα της φυγής ξεκίνησε από την πόλη των Σερρών και απλώθηκε γρήγορα στα χωριά *Βίπιρνα*, *Γκιουμούς Δερέ*, *Κιουτούλαρι*, *Μόσχας*, *Δάντζα* κ.ά. της γύρω περιοχής, για να επεκταθεί, και σε άλλους καζάδες της Μακεδονίας.

Εδώ, ακριβώς, προβάλλει το ερώτημα: Ποιος ήταν ο πραγματικός στόχος της τριμελούς αυτής επιτροπής, που θα ήταν, σίγουρα, και στόχος της επίσημης τουρκικής πολιτικής; Να συγκρατήσει τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς με την προοπτική ενός καλύτερου μέλλοντος σε μια αυτόνομη Μακεδονία, ή να τους εξωθήσει σε αθρόα και βιαστική μετανάστευση προς την Τουρκία, προκειμένου να εγκατασταθούν σε ελληνικές περιουσίες της Αν. Θράκης και της Μ. Ασίας και να αναγκάσουν το εκεί ελληνικό στοιχείο να ξεριζωθεί από τις εστίες του;

Είναι βέβαιο ότι συμβαίνει το δεύτερο, παρόλο που και το 1924 καταγγέλλεται οργανωμένη προπαγάνδα των Τούρκων για ματαίωση της ανταλλαγής των Μουσουλμάνων, που ήταν και υποχρεωτική. Η εξέλιξη που είχε, στη συνέχεια, αυτή η ενέργεια της επιτροπής, ευνοούσε καθαρά την εκτουρκιστική πολιτική της Τουρκίας, η οποία δρομολογεί και μεθοδεύει αντίποινα, αυτήν, ακριβώς, την περίοδο, με αφορμή το γεγονός ότι τα νησιά Λέσβος και Χίος περιήλθαν στην Ελλάδα (1914). Άλλωστε, η εξόντωση των Ελλήνων της Θράκης και Μ. Ασίας είναι το κυρίαρχο θέμα που απασχολεί¹⁶ τον τύπο, την ελληνική κοινωνία και την ελληνική κυβέρνηση, και απειλεί, ακόμη και με διακοπή, τις διπλωματικές σχέσεις των δύο κρατών. Ήταν και το κύριο θέμα της γνωστής συνέντευξης με τον Τούρκο πρέσβη στην Αθήνα Γκαλήπ Κεμαλή Βέην (ΝΕΑ ΗΜΕΡΑ, 12 Απριλ. 1914).

Έπειτα, η Μακεδονία, αυτή την περίοδο δέχεται τα πρώτα μαζικά προσφυγικά ρεύματα Ελλήνων από τις εν λόγω περιοχές. Άρα, η εκτουρκιστική πολιτική, που βρίσκεται, ήδη, *de facto* σε εξέλιξη, ενισχύεται σημαντικά με την άφιξη των Τούρκων προσφύγων. Αλλά και σε έκθεση της ελληνικής πρεσβείας Κωνσταντινούπολης προς το

16. Εφημ. *Νέα Ημέρα* Αθηνών, 12 Απριλ. 1914.

Υπουργείο Εξωτερικών αναφέρονται¹⁷ επτά ονομαστικές περιπτώσεις παλιννόστησης Τούρκων στην περιοχή της Δράμας, με στόχο τη διενέργεια προπαγάνδας υπέρ της Τουρκίας.

Σχετικά, τώρα, με τις καταγγελίες για έκτροπα και αυθαιρεσίες εις βάρος Μουσουλμάνων, στις ελληνικές εκθέσεις (στρατιωτικών και διοικητικών αρχών), όχι μόνο δε σημειώνεται το ελάχιστο, αλλά δίνεται και η εντελώς αντίθετη εικόνα.

Οι αρμόδιες δηλ. υπηρεσίες κάνουν το παν, ώστε ντόπιοι και πρόσφυγες Μουσουλμάνοι (από σερβοκρατούμενες και βουλγαροκρατούμενες περιοχές) να αντιμετωπίζονται όπως, ακριβώς, οι ντόπιοι και πρόσφυγες Έλληνες. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις, και καλύτερα απ' αυτούς. Πράγματι, οι εκθέσεις κάνουν λόγο για συγκεκριμένες περιπτώσεις που μαρτυρούν την κοινωνική ευαισθησία των υπηρεσιακών αρχών που ασχολούνται με το πρόβλημα.

Και, πρώτα-πρώτα, όταν ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη (26 Οκτωβρίου 1912), υπήρχαν, ήδη, στην πόλη κάπου 10.000 Μουσουλμάνοι πρόσφυγες, από τη βόρεια και δυτική Μακεδονία, οι οποίοι κατέφυγαν εκεί τον πρώτο κιόλας μήνα του Βαλκανικού Πολέμου (Οκτώβρ. 1912). Για την περίθαλψη των εν λόγω προσφύγων οι ελληνικές υπηρεσίες έχουν δαπανήσει 71.709 δρχ., μέχρι τη σταδιακή αναχώρησή τους για τη Μ. Ασία, και ενώ ο πόλεμος ακόμη συνεχιζόταν¹⁸.

Ορισμένοι, μάλιστα, απ' αυτούς επέστρεψαν στις εστίες τους, κυρίως σε περιοχές που κατελήφθησαν από τον ελληνικό στρατό. Και δεν ήταν οι μόνοι που γύρισαν.

Το μεγάλο και οξύ προσφυγικό πρόβλημα, παράλληλα με το ελληνικό, δημιουργείται μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (Αύγ. 1913), οπότε η Μακεδονία κατακλύζεται από αθρόα προσφυγικά ρεύματα Μουσουλμάνων των σερβοκρατούμενων και βουλγαροκρατούμενων περιοχών.

Στη Θεσσαλονίκη (3ο χιλιόμετρο της σιδηροδρομ. γραμμής προς Κωνσταντινούπολη) εγκαθίστανται κάπου 4.000 Μουσουλμάνοι από οχτώ χωριά της περιοχής Στρώμνιστας. Το Γραφείο Εργασίας αναλαμβάνει την περίθαλψη και τροφοδοσία τους, με την προοπτική να τους προωθήσει στην περιφέρεια του Κιλκίς, και συγκεκριμένα στο χωριό Γιουντζήδες, που έχει εγκαταλειφθεί από τους αποχωρήσαντες

17. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76, έγγραφο του Πρέσβη Πανά, υπ' αρ. 1123. Οι παλιννοστούντες ήταν: δύο απολυθέντες χωροφύλακες, Αλή Μουσταφά, απολυθείς στρατιώτης του τουρκικού στρατού, Μεχμέτ Αχμέτ, Μεχμέτ Οσμάν, Μεχμέτ Μουσταφά. Ήρθαν με ελληνικά διαβατήρια.

18. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76 δακτυλογραφημένο ανυπόγραφο σημείωμα, με τίτλο: "Κίνησις Μουσουλμάνων προσφύγων", χωρίς ημερομηνία.

Βουλγάρους κατοίκους του. Άλλωστε, στην ίδια περιφέρεια του Κιλκίς έχουν εγκατασταθεί και Έλληνες πρόσφυγες από τη Στρώμνιτσα.

Οι Μουσουλμάνοι, όμως, αυτοί προτίμησαν να πουλήσουν τα ζώα και την κινητή τους περιουσία και να φύγουν στη Μ. Ασία με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης. Παρασύρθηκαν από το γενικό ρεύμα της φυγής¹⁹.

Κατά τον ίδιο, ακριβώς, τρόπο ενήργησαν οι ελληνικές αρχές για τους 13.000 Μουσουλμάνους πρόσφυγες που κατέφυγαν στην περιοχή του Δεμίρ Χισάρ (Σιδηροκάστρου) από τις βουλγαροκρατούμενες περιφέρειες Πετριτσίου και Άνω Τζουμαγιάς. Οι εν λόγω πληθυσμοί τροφοδοτούνταν από παραμεθόριες στρατιωτικές μονάδες και, στις συστάσεις του εκεί Γραφείου Εργασίας να στραφούν στην καλλιέργεια εγκαταλειμμένων χωραφιών της περιοχής, αντέδρασαν όπως και οι παραπάνω ομογενείς τους: Κατέβηκαν στη Θεσσαλονίκη και αναχώρησαν για τη Μ. Ασία με ενέργειες της μουσουλμανικής κοινότητας (Ισλαμικού Σωματείου Θεσσαλονίκης)²⁰.

Ιδιαίτερα, όμως, ξεχωρίζει η περίπτωση των 20.000 Μουσουλμάνων προσφύγων περιοχής Δράμας, από τη βουλγαροκρατούμενη Δυτική Θράκη. Τόσο ο Μουσουλμάνος Νομάρχης Ναϊπ Ζαδέ²¹, όσο και οι παράγοντες του Γραφείου Εργασίας Δράμας, φρόντισαν, με προσωπική επίβλεψη, ώστε οι Μουσουλμάνοι αυτοί να έχουν την περίθαλψη και κοινωνική μέριμνα (βοηθήματα, ενδύματα κλπ.) που είχαν και οι Έλληνες πρόσφυγες, οι οποίοι, μάλιστα, εκτοπίστηκαν βίαια από τις εστίες τους στην τουρκοκρατούμενη Αν. Θράκη. Στην πραγματικότητα είχαν περισσότερα ευεργετήματα: Πρώτα-πρώτα, από τα εφόδια που προορίζονταν για περίθαλψη, τα 3/4 διετίθεντο γι' αυτούς, και μόνο το 1/4 για τους Έλληνες πρόσφυγες. Έπειτα, οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν σε τουρκικά χωριά με έξοδα της ελληνικής διοίκησης, η οποία τους ενίσχυσε και με χορήγηση ζώων, εργαλείων και άλλων χρήσιμων μέσων.

Παρόλα αυτά και παρά τις υπέρογκες κρατικές δαπάνες, αρκετοί έφυγαν στην Τουρκία με την ελπίδα μιας καλύτερης τύχης²².

Εξάλλου, στις περιφέρειες Λαγκαδά, Νιγρίτας και Κάτω Τζουμαγιάς, οι Μουσουλμάνοι, πριν αναχωρήσουν για την Τουρκία από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, είχαν νοικιάσει τα κτήματά τους και είχαν

19. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76*, ανυπόγραφο χφ σημείωμα, με τίτλο: "Μετανάστευσις Μουσουλμάνων. Έκθεσις", χωρίς ημερομηνία.

20. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76*.

21. Ο ίδιος Νομάρχης συνόδευσε, με εντολή του Βενιζέλου, το ελληνικό εκστρατευτικό άγημα που αποβιβάστηκε στη Σμύρνη το Μάιο του 1919.

22. *Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76*, ό.π.

ήταν κατευθυνόμενα άνωθεν, όπως ομολογεί ο ίδιος ο Τούρκος πρέσβης της Αθήνας, αλλά και απλοί Μουσουλμάνοι πολίτες.

Όσο και αν ήταν κάπως δικαιολογημένα, γιατί προέρχονται, κυρίως, από ξεριζωμένους Έλληνες πρόσφυγες, αλλά και από παθόντες ντόπιους, ωστόσο, με την ανασφάλεια και το φόβο που προκαλούσαν στους Μουσουλμάνους, έδιναν αφορμές για βιαστική και μαζική αναχώρηση ακόμη και εκεί, όπου δε συνέβαιναν τέτοια περιστατικά.

Επομένως, αν τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην τουρκική πλευρά, οι αφορμές δίνονταν από την ελληνική με ποικίλους ανεξέλεγκτους τρόπους.

Αριθμητικός πίνακας³⁰ Μουσουλμάνων που αναχώρησαν για την Τουρκία από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης

	Περίοδος	Αριθμός Μουσουλμάνων (άτομα)
1.	Αύγουστος-Δεκέμβριος 1913	17.478
2.	Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1914	26.648
3.	Μάρτιος 1914	32.405
	ΣΥΝΟΛΟ	76.531

Είναι σίγουρο ότι ήταν περισσότεροι οι Μουσουλμάνοι που έφυγαν. Εδώ σημειώνονται όσοι προωθήθηκαν από τη μουσουλμανική κοινότητα και είχαν τα σχετικά διαβατήρια, χαρτιά, κλπ. Υπήρχαν, όμως, και πολλοί που έφυγαν με το δικό τους τρόπο. Δεν ήταν, βέβαια, και 220.000 μέχρι το Μάρτιο του 1914, όσο δηλ. τους υπολογίζει στρογγυλοποιημένα ο Τούρκος πρέσβης στη συνέντευξη της ΝΕΑΣ ΗΜΕΡΑΣ (12 Απριλ. 1914).

Όμως, επειδή το ρεύμα φυγής συνεχιζόταν και στους επόμενους μήνες του 1914 (για το 1915 δε μαρτυρείται μαζική αναχώρηση), είναι βέβαιο ότι οι αναχωρήσαντες Μουσουλμάνοι στη διετία 1913-1914, ξεπερνούν³¹ τις 110.000.

30. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 76, στατιστικοί πίνακες της 2 Μαρτ. και 1 Απριλ. 1914.

31. Κατά τον Πάλλη ανέρχονται σε 115.000. Βλ. Πάλλη, Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων κλπ., σ. 14.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΠΟΝΤΙΑΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

Το 1982 στους Πανευρωπαϊκούς αγώνες ο Γιάννης Μαρκόπουλος άνοιξε την παράσταση με ένα χορευτικό ποντιακό συγκρότημα. Έτσι λάνσαρε την επιστροφή στις ρίζες σαν μια ανανέωση στο θέαμα, στον ήχο και στο ρυθμό που να είναι και παραδοσιακό και συγκαιρινό.

Η ποντιακή φορεσιά είναι πιο αντιπροσωπευτική από όλες τις παραδοσιακές μας φορεσιές στην παρούσα φάση της κοινωνίας μας. Την άνοιξη που μας πέρασε στο Μέγαρο Μουσικής παρουσιάστηκαν ποντιακά παραδοσιακά τραγούδια. Καιρός είναι λοιπόν τα Π.Τ. να πάρουν και την αρμοστή τους θέση.

Ο Σιμωνίδης ο Κίος καταξίωσε την ποίηση λέγοντας:

*«Η ζωγραφική είναι ποίηση που δεν μιλά·
η ποίηση είναι ζωγραφική που μιλά».*

«Ὅμιλεῖ δ' άνθεσιν ξανθόν μέλι μηδωμένα» δηλαδή, τριγυρνά ανάμεσα στα άνθη και νοιάζεται να φτιάξει το δικό της ξανθό μέλι.

Το τραγούδι κατασκευάζεται ή διασκευάζεται στη διάρκεια μιας δεδομένης ομαδικής εκδήλωσης, γιορτής, πανηγυριού κ.λ.π., αλλά μπορεί μετά από την ομαδική κατασκευή του να ακολουθεί και κάθε έρρυθμη ατομική χειρονομία ή πράξη.

Στις ομαδικές εκδηλώσεις της κάθε συμπαγούς ανθρώπινης ομάδας ή στις ευκαιριακές συναθροίσεις το τραγούδι παρουσιάζεται με δύο μορφές:

α) σαν υπενθύμιση κοινωνικών προβλημάτων λυμένων που ισχύουν ακόμα, σαν επανάληψη δηλαδή τραγουδιών που έχουν φτιαχτεί από παλιά.

β) σαν προβληματισμός σχετικά με ένα κοινωνικό ζήτημα που θέτει η επικαιρότητα, σαν τραγούδια δηλαδή υπό κατασκευήν.

Στόχος της εισήγησης αυτής είναι να δείξει μέσα από λεκτικά και ποιητικά ντοκουμέντα την εθνική αυτογνωσία του Ποντιακού λαού και τη διαφορά τους από τα ελλαδίτικα.

Το Ποντιακό τραγούδι μπολιασμένο με το είδος ενός μύθου που έπλασε συγχρόνως ιστορία, αρχέτυπα ζωής, αίσθημα, ρυθμό και μέ-

τρο του λόγου, απεικονίζει την ιδεατή μεταζωή της πρωταρχικής του φύσης.

Ο μύθος δεν κατασκευάζεται, δε σήνεται, αλλά υπάρχει αυτούσιος και αυτοδύναμος μέσα στη γέννα του τραγουδιού. Από τον Πόντο δεν πέρασε ο Furiel, έζησαν όμως και περισυνέλεξαν τα τραγούδια ο Σάββας Ιωαννίδης, ο Τριανταφυλλίδης, ο Ιωάννης Βαλαβάνης, ο Αλέκος Παπαδόπουλος, ο Παρχαρίδης, ο Κούσης, ο Τοπχαράς με τη γραμματική της Ποντιακής Διαλέκτου και πολλοί φιλόλογοι.

Στις πρώτες του μορφές είναι αταξικό, καθολικό και κοινωνικό. Πέρασαν 534 χρόνια από το πέσιμο της Τραπεζούντας και 73 από τη Μικρασιατική καταστροφή. Ο Ελληνισμός του Πόντου πάλεψε σαν Έλληνος και διαφύλαξε στους σκοτεινούς αιώνες το φως της ιστορίας του. Είναι ζωντανά άνθη του Ποντιακού λαού, μνημόσυνο ευλαβικό, ελάχιστο αντίδωρο στους αιώνες που μας δώρησαν την ελευθερία και την αξιοπρέπεια.

Ο Στίλπων Κυριακίδης χαρακτήρισε το Π.Τ. συναίσθημα βιολογικό και θα ήταν αφέλεια να το φωτίσουμε με τον προβολέα του τεχνοκρατικού κόσμου μας ή της επιστημονικής σκέψης που είναι συνιστώσες της δικής μας κοινωνίας και δεσπτόζουσες μιας ψυχρής λογικής.

Όταν μιλάμε για Π.Τ. εννοούμε τα δημοτικά τραγούδια που τα διακρίνουμε σε Ακριτικά, Ιστορικά, Παραλογές, Μοιρολόγια, της Αγάπης, Κοινωνικά, Επιτραπέζια, κ.ά. Στον Πόντο δεν είχαμε μόνο άνθιση, αλλά και παραγωγή των Ακριτικών τραγουδιών.

Τα Ποντιακά Ακριτικά Τραγούδια: βρίσκονται πιο κοντά στη γενεσιουργό τους αφορμή, δίνουν περισσότερες λεπτομέρειες, ποικιλία τραγουδιών με πληρέστερη και αρτιότερη μορφή. Από αυτά επηρεάστηκαν και τα Κυπριακά Ακριτικά.

Τρία είναι τα χαρακτηριστικά που τα κάνουν να ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα της Ελλάδας και εντοπίζονται κυρίως:

- 1) στα ονόματα που χρησιμοποιούν
- 2) στη θεματολογία που καλύπτουν και
- 3) στο ύφος που διαφοροποιήθηκε από την πολιτιστική επιμειξία με την ασιατική φιλολογία.

Μοιάζουν με τα ακριτικά άλλων περιοχών της Ελλάδας, στην έκταση, στο διαλεχτικό της αφήγησης, το υπερφυσικό αποτελεί συμπεριφορά, στην ταξική επιλογή ηρώων, όπου όλοι οι πρωταγωνιστές είναι άρχοντες, πρίγκιπες, ένδοξοι που θαυμάζονται για τη δύναμή τους.

Εκείνο που τα διαφοροποιεί από τα Κυπριακά είναι ότι κυρίαρχο ρόλο κατέχει ο τύπος του Έλληνος «τσ' ακόμα δκυό τσικλίσματα τον Έλενον να φάει».

Οι κυριότερες διαφορές των ποντιακών εστιάζονται:

1) Στον τύπο, στη μορφολογία της λέξης «Έλενος», στην οποία σύμφωνα με τη φωνητική της διαλέκτου μας έχουμε τροπή του **η** σε **ε** και την προφορά των δύο **λλ** σε ένα **λ**, που είναι ξένο στο ιδίωμα της Κύπρου.

2) Η εθνική ονομασία Έλληνας εξαφανίστηκε και εκτοπίστηκε από την ελληνική γλώσσα στο μεσαίωνα από τους Ρωμαίους που μας λένε «Γραικούς» και επανεμφανίζεται για πρώτη φορά μόνο στα Ποντιακά Ακριτικά Τραγούδια:

«πέτ' από τον κύρη μου τον Έλενον».

3) Δεν εννοεί πάντα κάτι το εθνικό. Είναι δηλωτικό της ανδρείας και του ηρωισμού, αναφέρεται σε κάθε τι που είναι γενναίο, έχει σθένος ή ανάλογη αξία:

*«Αλή, ντο στέκεις αντικρύ'ς τ' ελλενικόν κοντάρι;
Αλή, εσύ κ' εγνώρισες τ' ελλέν' κα παλληκάρα».*

4) Η έννοια Ελενικόν στο Μεσαίωνα δήλωνε τον ειδωλολάτρη. Γι' αυτό το Βυζαντινό κράτος ονομαζόταν Ρωμανία από το Ρωμαίος σε αντίθεση με τους Έλληνες Γραικούς. Αυτό συμβαίνει κυρίως στην περιοχή που οι πόλεις της Ποντιακής παραλίας ενσωματώθηκαν στην Οθωμανική επικράτεια, έμεινε ακυβέρνητη και αυτοδιοικούμενη για πολλά χρόνια η ορεινή ύπαιθρος και οι κάτοικοι που ενσωματώθηκαν στη Οθωμανική επικράτεια την ονόμαζαν Ρωμανία δηλαδή Ρωμείο και Ρωμιοσύνη, θεωρώντας την τελευταία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας.

Στο τραγούδι του Ανδρόνικου η μάνα δασκαλεύει κρυφά τον αιχμάλωτο γιο της:

*«υιέ μ' αν ζεις και γίνεσαι σση Ρωμανίαν φύγον
εκεί είεις κυρ' Ανδρόνικον, καλαδερφόν Ξαντίνον».*

Αλλά όπως αυτή η αυτονομία των βουνών έχασε τη σημασία της, γιατί κανείς δεν την αμφισβητούσε, έτσι και η λέξη Ρωμάνος, ή Ρωμαιοπούλος και Ρωμάνα χάσανε τη σημασία τους και κατέληξαν να σημαίνουν τα ψηλά βουνά και τους κατοίκους τους. Από δω και το Ρουμάνος. Έτσι Ρωμάνα κατέληξε να σημαίνει βοσκοπούλα, η γυναίκα που πάει σε παρχάρα:

*«Η καλή μ' πάει όσο παρχάρ να ίνεται ρωμάνα
και για τ' ατέν θα ίνομαι και κυνηγός σ' ορμάνα».*

5) Τα Ποντιακά Ακριτικά Τραγούδια στάθηκαν σίγουρα η βάση, τα αρχικά κύτταρα από τα οποία συρράφτηκαν τα ακριτικά έπη, όπως τα

ομηρικά. Αυτά δεν μιλάνε για έναν ειδικό ακρίτα της γραπτής εποποιίας, τον Βασίλειο Διγενή Ακρίτα. Αυτός είναι η συμβολοποίηση, η προσωποποίηση όλων των πολεμιστών που εκπροσωπούν την τιτιάνια πάλη των δύο κόσμων: του αραβικού και του βυζαντινού από τον 8ο αιώνα έως τον 11ο αιώνα. Είναι η απόληξη, η κορύφωση του ποιητικού είδους που βασίζεται στα προηγούμενα ποιήματα. Προσωποποιούν ακόμη τους πολεμιστές των ποντιακών βουνών. Οι ήρωες στα ακριτικά άσματα δεν είναι κοινοί θνητοί, λέγονται δράκοι, αντρειωμένοι, έλενοι, τραντέλενοι, τρισέλενοι. Έχουν υπερφυσική δύναμη, πολεμούν ενάντια σε χιλιάδες άτομα ακόμη και στο Χάρο (κατά τον Κώστα Φωτιάδη).

*« Ἄς σόν βασ' λάν χαρτίν ἔρθεν, δράκοι, δρακοντοπούλλα,
δράκοι καί δρακοντόπουλλα, Ρωμαίικα παλληκάρια
ζωστέστεν τά λωρίτζα σουν' κρεμάστεν τα σπαθία,
δράκοι καί παλληκάρια μου κ' ἐ πάρτε τά ραχία,
περᾶτε 'ς σά παρχάρια, 'ς σά Δυό Κρυά Πεγάδα...».*

*«Νά σάν τήν μάνναν πού γεννᾶ, τά τράντα χρόνια μίαν
εὐτάει υἱόν τραντέλλενον καί νύφεν γαλαφόραν».*

6) Τα στοιχεία που κρατούσαν σφιχτοδεμένους τους Πόντιους δεν ήταν μονάχα η γλώσσα που διατηρεί ακόμη τον λεκτικό πλούτο της αρχαίας, αλλά και τις αρετές των προγόνων τους αδιάλειπτες. Όσο περιστοιχίζονταν από βάρβαρες φυλές, τόσο εκτιμούσαν βαθύτατα την αξία του ελληνισμού. Συνειδοποίησαν την έλλειψή τους, επειδή συναισθάνονταν αυτό που λέει ο Πολέμης:

*« Ἐκεί ἡ ψυχὴ πικρότερο ἀγροικᾶ
τόν πόνο τῆς σκλαβιάς της,
ἐκεί βλέπει τί ἔχασε, τί ἔχει, τί τῆς πρέπει».*

Ο Μητροπολίτης Χρύσανθος τονίζει πως «σ' αυτά κατοπτρίζεται ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ, οἱ φυλετικοὶ χαρακτήρες, ἡ λατρεία τῆς φύσης καὶ τοῦ κάλους, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἡ φιλοτιμία, ἡ εὐγένεια. Ἡ μελέτη αὐτῶν, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰ ἄσματα τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος καταδεικνύει τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα τὴν ὁποίαν οὔτε αἱ ἀποστάσεις οὔτε αἱ ἱστορικαὶ περιπέτεαι οὔτε αἱ πολιτικαὶ αὐθιρεσίαι ἐδυνήθησαν νά διασπάσουν».

«Σ' όλον τον άλλον ελληνικό χώρο κανένας από τον λαό δεν ονόμαζε τον εαυτό του Έλληνα» τονίζει ἡ Ἄλκη Κυριακίδου - Νέστορος.

Ο Νίκος Πολίτης λέει: «ἐν Τραπεζουντίῳ δημοτικῶ ἄσματι περὶ τῆς ἀλώσεως μόνο στά τοῦ Πόντου καλεῖται τό ὄνομα Ἑλλην».

Στο ποίημα της Σάντας φαίνονται οι σχέσεις Βυζαντίου - Δύσης.

«...Κάπου 'ς σήν Άσπρην θάλασσαν καράβ' άρματωμένον,
καράβιν χιλαρμάτωτον έχπάστεν 'ς σήν Φραγκίαν.
Εϊχεν άπέσ' Τραντέλλενους Ρωμαίικα παλληκάρια,
λυγίσκουνταν, συγκλίσκουνταν κ' έσύρ' ναν τά κωπία...».

Στο ποίημα του Σταυρίν συμβαίνει το ίδιο με τη λέξη Παντέλληνος όπου η ιδιότητα αυτή μετριέται σε κάθε ελληνίδα, γιατί αυτή γεννά τον αιώνιο έλληνα, τον αθάνατο.

«Νασάν έκείνεν ποῦ γεννᾶ τά τράντα χρόνα μίαν,
εὔτάει υἱόν παντέλληνα, νυφίτσαν (μυροφόραν)».

Σ' άλλο ποίημα του Σταυρίν παρουσιάζεται με τη λέξη τρισέλλενος, που υποδηλώνει τις πολλές ιδιότητες του Έλληνα ήρωα.

«Φατέστε πουλλά μ' φατέστε, φατέστε τόν γαρίπη,
'ς σήν θάλασσαν κολυμπετής, 'ς σ' όμάλα παχλιβάνος,
'ς σόν πόλεμον τρισέλλενος, Ρωμαίικον παλληκάρι(ν)».

Κατά τον Ισοκράτη δεν δηλώνει φυλετική συγγένεια, αλλά ανώτερο πολιτισμό, ανδρεία και ηρωισμό.

Κατά τον Άνθιμο Παπαδόπουλο έχει εθνική αίγλη, είναι η αδιάψευστη ιστορική παρουσία της Μητέρας Ελλάδας σ' ολόκληρο τον Μικρασιατικό χώρο.

7) Ιδιαίτερα τα Τραγούδια του Διγενή Ακρίτα σ' όλες τις περιοχές σημείωσαν αλλοίωση στη θεματολογία, μόνο στα ποντιακά έδειξαν πρωτοφανή αντοχή και διασώθηκαν αυτούσια ορισμένα.

Μόνο στα Ποντιακά έχουμε το θέμα της ομιλίας των πουλιών πριν το θάνατο του ήρωα. Όπως και στην αρχαιότητα τα πουλιά είναι οι οιωνοί που κομίζουν μαντάτα.

«Ατά κελήδ' ναν κ' έλεγαν "πάντα θα ζει Ακρίτας"
κι ατώρα κελαηδούν κα λέγ' νε "θεν' αποθάν' Ακρίτας"».

8) Άλλο θέμα που τίγεται είναι των κτιρίων, των ωραιότατων κήπων που χτίζει ο Διγενής. Πουθενά αλλού δεν παρατηρείται η προσθήκη αυτή και συνηγορεί στην άποψη ότι τα λόγια ακριτικά έπη επηρεάστηκαν από τα Ακριτικά του Πόντου (Κώστας Φωτιάδης).

« Άκρίτας κάστρον έχτιζεν τριγύρω 'ς σά ραχία,
άπάν' τοῦ κόσμου τά φυτά έκει φέρ' καί φυτεύει,
άπάν' τοῦ κόσμου τά πολλά έκει πάγ' νε φαλεῦ' νε.
Άτά κελᾶδ' ναν κ' έλεγαν "πάντα θά ζῆ Άκρίτας"».

9) Το θέμα του Π.Τ. είναι ολοκληρωμένο, με δεμένη μετάβαση επεισοδίων, έχει εξέλιξη δραματική σαν όλους τους έλληνες ήρωες, τους αρχαίους των τραγωδιών μ' όλη τη γνώση του αδύνατου της διαφυγής. Θα αγωνιστεί ως τη συντριβή. Δεν υπάρχει τραγούδι ανώ-

τερο, υψηλότερος ύμνος στην ανδρεία, στο αίσθημα αξίας της φυλής στη δραματική αυτή αναμέτρηση με το Χάρο.

Κατάπληκτος θρηνεί την ήττα του.

«*Ναΐλί ἐμέν καί βᾶϊ ἐμέν, ἐνίκησεν ο Χάρον!*».

Γέφτει σε επιθανάτιο παραλήρημα, καλεί τα ὄρη, τα θεριά, τις βουνοκορφές, μαθαίνει ότι οι γείτονες σχεδιάζουν να του πάρουν το ἄλογο, το ρόπαλο, τη γυναίκα.

Το ἄλογο το σκοτώνει, το τοπούζι το καίει, τη γυναίκα του την πνίγει.

- Ἄκους, ἄκους, Ἀκρίτα μου, ντό λέγ' ν οἱ γειτονᾶδες;
Γιάννες λεί παίρνω τ' ἄλογον κι ὁ γιώρις τό τοπούζ' ν ἄτ'
45 κι ὁ γέρον ὁ σαπόγερον λέγει παίρνω τήν κάλ' να ἄτ'!
- Γιάννε 'κι πράττει τ' ἄλογό μ' καί Γιώριν τό τοπούζι μ',
τό γέρον τό σαπόγερον 'κι πράττ' τ' ἐμόν ἢ κάλλη.
Καί τό τοπούζ' ν ἄτ' ἔκαψεν καί τ' ἄλογον σκοτώνει.
- Κόρ', ἔλα 'φτάμε ἀσπασμόν καί τσ' ἀποχωρισίας
50 Κλίσκεται κά νά προσκυνά τ' Ἀκρίτα τήν καρδίαν.
Ἄτός τήν κόρην ἔγλυσεν, τήν θαυμαστήν τήν κόρην.
Οἱ δύσ' μίαν ἐπέθαναν, οἱ δύσ' μίαν ἐθάφταν.

Στο τραγούδι αυτό ακούγονται κάποιες λέξεις ετεροχρονισμένα. Ο Διγενής ζητά το *τοπούζι* του = *ρόπαλο*.

Αντικατάσταση της λέξης *απελατίκι* που σημαίνει *σιδηρά κορύνη*, την ραβδέαν των άλλων ασμάτων και φυσικά το μετρικό σύστημα δεν ήταν οκάδες.

Η λέξη *φιλίντρα* = *μακρύκανο πυροβόλο εμπροσθογεμές*· δεν επινοήθηκε στα χρόνια εκείνα.

Ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρει ότι η περίοδος που ποιήθηκαν τα ακριτικά άσματα αρχίζει τον 9ο αιώνα και λήγει τον 13ο αιώνα· τότε που ο Μιχαήλ Παλαιολόγος κατάργησε τις θέσεις των ακριτών. Από τότε παρουσιάζεται και η πτώση του Βυζαντίου, γιατί κάνει την εμφάνισή του το κράτος των Σελτζουκιδών. Έτσι απομακρυνόμαστε από την ακριτική περίοδο.

Ο Ακρίτας είναι αρχέτυπο ανθρώπινων σχέσεων ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα. Κρατούν και οι δύο την ιδιοτυπία του φύλλου τους (άξια γυναίκα σ' ένα γενναίο πολεμιστή). Δεν έχει πολεμόχαρη διάθεση. Είναι βαθύτατα φιλειρηνικός, αντιμιλιταριστής. Είναι το βήμα από το ηρωικό-υπεράνθρωπο στο ανθρώπινο-προβληματικό. Είναι προικισμένος με τα πλατειά ενδιαφέροντα που έχουν από κοινού όλοι οι φυσιολογικοί άνθρωποι κάθε εποχής.

Τα τραγούδια που βρίσκονται πιο κοντά στην ιστορική αφορμή που τα γέννησε είναι τα **ιστορικά**.

Στο είδος αυτό ανήκουν οι **θρήνοι** που προκλήθηκαν από τις αλώσεις των πόλεων κυρίως της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας. Παρουσιάζουν πιστά τα συγκεκριμένα γεγονότα. Απηχούν πραγματικά συμβάντα και περιγράφουν χαρακτηριστικές σκηνές και ονόματα.

*Την Πόλιν όνταν ώριζεν ο Έλλεν Κωνσταντίνον
είχεν πορτάρους δίκλωπους αφέντους φοβετσιάρους
είχεν αφέντην σερασκέρ' τον μέγαν Ιωάννην.
Εκείνος είχε σύνοδόν Ρωμαίους δωδεκάραν
εκείνος είχε μεκχεμέν Ρωμαίους αφεντάδες.
Εκείν' 'κ' εκρίν' ναν δίκαια, εδώκαν τα κλειδιά.
Εκλείδωσαν τα εγκλησίας και την Αγί Σοφίεν.
Απ' ουρανού κλειδίν ερθέν 'ς σ' Αγί Σοφίας την πόρταν.
Χρόνους έρθαν κ' επέρασαν, καιροί έρθαν κ' εδέβαν,
'νεσπάθθεν το κλειδίν αθέ κ' επέμ' νεν κλειδωμένον.
Θελ' απ' ουρανού μάστοραν κι από την γην αργάτεν.*

Ο Κώστας Ρωμαίος διευκρινίζει τις αιτίες που η Πόλη έπεσε από μη γενναίους υπερασπιστές, τους δίκλωπους, τους διπρόσωπους. Ερμηνεύει τις παραλλαγές όπως δημοσιεύτηκαν το 1870 από το Σάββα Ιωαννίδη και καταλήγει στο συμπέρασμά πως η Δωδεκάρα των Ρωμαίων είναι η Σύνοδος του Βασιλιά.

Αναφέρεται στις διαμάχες των Ανθενωτικών με τους Ενωτικούς και τονίζει την άποψη του Φραντζή πως οι άρχοντες ήσαν ανωφελέστατοι και δειλόκαρδοι. Μας λέει για τον μέγα σερασκέρ που είναι αμέτοχος στην προδοσία. Διευκρινίζει τη φράση "απ' ουρανού κλειδίν έρθεν και θελ' από Θεού μάστοραν και ασήν γην αργάτεν" που σημαίνουν ότι ο Πόντιος Τραγουδιστής είναι πιο ρεαλιστής. Το παράδοξο και παράλογο εκτονώνονται μ' αυτά τα λόγια. Ο Πόντιος στη σχέση του με το Θεό αναμετριέται μαζί Του για τα ανθρώπινα «*Θεός άνθρωπω μείγνυται*». Δείχνει πως οραματίζονται την απελευθέρωση της Ρωμανίας με τις δικές τους ενέργειες, ανάλογα με το «*Συν Αθηνά και χείρα κινεί*» γιαυτό διακήρυξε το παρήγορο.

«Η Ρωμανία πέρασεν, η Ρωμανία πάρθεν» κι αλλού

«αλί εμάς και βάι εμάς, πάρθεν η Ρωμανία» κι αλλού

όταν μετά απ' το θρήνο του ραγιά, προβάλλει η παρηγοριά του Έλενος:

*«μην κλαις, μην κλαις, Αι-Γιάννε μου και δερνοκοπισκάσαι
η Ρωμανία αν πέρασεν, ανθεί και φέρει άλλο».*

Μερικά ποντιακά τα τοποθετούμε στα χρονικά τους πλαίσια από το περιεχόμενό τους.

«Έχω καιρόν να χαίρομαι, μουράτια να πληρώνω». Η λέξη *μουράτια* σημαίνει νομίσματα που κόπηκαν από το Σουλτάνο Μουράτ, όπως από τον Μετζήτ κόπηκαν τα *μετζήγια*, από το Ρεσάτ τα ρεσάτια. Κάτι αντίστοιχο δηλαδή με τα Κωσταντινάτα των Βυζαντινών. Επομένως τοποθετούνται χρονολογικά στους Μουράτηδες μετά το 1326 μ.Χ. Είναι το άσμα που αναφέρεται στον Αη-Γιάνεν.

Οι παραλογές από τη μεριά τους, δεν αποτελούν παρακατιανά ποντιακά ποιήματα. Περιλαμβάνουν νεκραναστάσεις, καρδιές που μιλούν, υπερβολικό πάθος, γιατί αυτά ήταν κάτι φυσικό για τη γεμάτη δεισιδαιμονία και προλήψεις φεουδαρχική κοινωνία της εποχής.

Τα θέματά τους αποβλέπουν σε διδακτικούς σκοπούς που τους υπηρετούν πιστότερα οι *παραλλαγές του Πόντου*. Επειδή είναι τελειότερες, έχουν συγκροτημένη πλοκή, αρμονία στην εξέλιξη του θέματος και τα ανθρώπινα συναισθήματα απηχούν την ιδιοσυγκρασία και την παιδεία των Ποντίων.

Στην παραλογή της *Τρίχας το Γιοφύριν* διαβάζουμε:

«*Εκεί στην Άρδασόπολην ση τρίχας το γιοφύριν*».

Πρόκειται για την Άρδασα του Πόντου που μας θυμίζει ξαφνικά την Άρτα, που το τραγούδι για το γεφύρι της έπαιξε ακριβώς τον ίδιο ρόλο στην εξάπλωση της βιοτεχνικής οργάνωσης της παραγωγής στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια. Και αφού η οργάνωση αυτή δημιουργήθηκε αρχικά εκεί στην Κεντροανατολική Μικρασία και στον Πόντο, έχουμε κάθε δικαίωμα να διατεινόμαστε ότι το Ποντιακό τραγούδι με την παραγωγική λύση του κοινωνικού προβλήματος, ταξίδεψε στην Ελλάδα μαζί με το πρόβλημα, όταν αυτό τέθηκε εδώ. Οι ελλαδίτες μετέτρεψαν το Άρδασα σε Άρτα.

Στα δημοτικά μας τραγούδια ο Πυξίτης ποταμός (Ντεερμέντερε) υμνείται και Δαφνοπόταμος, γιατί διασχίζει περιοχή στην οποία αφθονούν οι θάμνοι του πυξού, αλλά και της ποντιακής ροδοδάφνης. Και επειδή η ροδοδάφνη είναι συμπαθέστερη του πυξού για τα εύοσμα άνθη της, πολιτογραφήθηκε ο ποταμός στους στίχους του ποντιακού τραγουδιού «της Τρίχας το Γεφύρι» ως Δαφνοπόταμος κι έτσι υμνείται στην επωδό του άσματος:

«*Σ' την γέφυραν' ζ στην γέφυραν, έλα Δάφνε ποταμέ μ'
ζ' ση Τρίχας το γεφύριν Δάφνε μ' και μυριγμένε μ' ζ*».

Την πληρότητα της Ποντιακής παραλλαγής σε καμιά παραλλαγή δεν την συναντούμε. Το «Τρίχινο Γεφύρι» που τρέμει και σαλεύει είναι των ποταμών του Άδη Αχέροντα, Κωκυτού και Πυριφλεγέθοντα. Ο

χρόνος της κατασκευής του προσδιορίζεται περίπου τον 6ο αι. π.Χ., ο δε τίτλος του αποτελεί άμεσο σύνδεσμο με την αρχαία ελληνική παράδοση (Κ. Φωτιάδης).

«Του Νεκρού Αδελφού»

Την κυρ Ερην προξένευαν κάπου μακρά 'ς σα ξένα,
'ς σα ξένα τ' ανεγνώριμα, το μεγάλ' την Ρωμανίαν.
Κ' η μάννα 'τ 'ς ατέ έλεγεν σουμά 'ς σην γειτονίαν.

- Πουλλί μ', είσαι μικρή και φλίνεσαι και πας μακρά
και κλαίς-iv
- 5 κι ο κυρ 'ς ατ' 'ς ο χιλάκλερον σ' έναν ζενκίν οσπίτιν,
τ' αδέλφα 'τ 'ς τα καλάδελφα, 'τ 'ς εφτά ραχά οπίσω
κι ο Κωνστατνίνον ο καλόν, ο καλο-Κωνσταντίνον
εκείνεν επροξένεσεν ατού μακρά 'ς σα ξένα.
- 10 Ερή κλαίει καί φλίνεται, εγώ μακρά 'κι πάγω,
'δελφού χαράν αν γίνεται, εμέν τσι συχαράζ' με;
κι αν αποθάν' η μάννα μου, εμέν ποίος καλεί με;
Ο Κωνσταντίνος ωμοσεν 'ς σα άγια και 'ς σα βαγγέλα,
επήρεν όρκον κι όμνασμαν, λυσιμονήν κ' επήρεν.
- Κύρου πίκραν αν γίνεται, εγώ εσέν θα φέρω,
- 15 'δελφού χαράν αν γίνεται καί λαλειτής θ' εβγαίνω,
κ' εσένα αν' κι φέρω σε, το χώμαν να μη τρώη με.
Έρθεν ο χρόνος δίσεχτον, τα μήνας ωργισμένα,
ουλ' εντάμαν επέθαναν, ουλ' εντάμαν εθάφαν.
- 20 Ο Κωνσταντίνος ο καλόν αφκά τη γής 'κ' επέμ' 'νεν.
Αγιώρτς δι' ατόν τ' άλογον, η Παναγιά την σέλλαν,
ο Ποιητής δι' την πνοήν κι ατός λαγκεύ και σ' κούται.
Επήγεν κ' επεκκούμπιξαν 'ς ση κυρ - Ερής την πόρταν,
κι ατέ έλουζεν το νήπιον και 'ς σην κλίνην εβάλλ' νεν.
- Άνοιζον, αδελφή μ', άνοιζον, έρθεν ο Κωνσταντίνον,
25 αχά το μαντήλ' τ' επλούμιξες 'ς σον φέγγον και
'ς σην νύχταν.
- Καλώς καλώς τον αδελφό μ', καλώς κι απόθεν έρθες,
και για χαράν αν έρχεσαι, χρυσά ας αναλλάζω,
κι από λύπης κι αν έρχεσαι, πικρααναλλαγμέντσα.
- Για αφ' 'ς, για αφ' η, καλαδελφή, αμόν ντο είσαι χάιτε.
- Καί ντ' έπαθες, νε αδελφέ, κ' εκούφαναν τ' ομμάτα σ';
- Τ' ομμάτα μου εκούφαναν από την αγρυπνίαν,

- Και ντ' έπαθες, νε αδελφέ, κ' εζάγκωσαν τά δόντια σ';
- Τα δόντια μου εζάγκωσαν ας σην αναφαγίαν.
- Και ντ' έπαθες, νε αδελφέ, και έλλαξεν το χρώμα σ';
- 35 – Το χρώμα μου πα έλλαξεν ας σην αναπλυσάδαν
Ας τρώγωμε κι ας πίνωμε, ας κείμες και κοιμούμες,
ας πλύσκουμες κι αθίσκουμες κι αέτσ' ας σ' κούμες πάμε.
- Για σους, για σους, καλαδελφή, σίτ' είμες χάιτ' ας πάμε.
- Εμκές πάει το λείψανον κι αλλ' αποπίσ' η κόρη.
- 40 – Για τέρ', αδελφέ, ντο λένε τ' ουρανού τα πουλλόπα.
– Ατά μικρά και παλαλά 'κ' εξέρ'ν να κελαδούνε.
Επήγαν κι ανταμώθανε και 'ς Αεργί' την πόρταν.
Δι' τον Αέρην τ' άλογον, τυν Παναγίαν την σέλλαν,
τον Ποιητήν δι' την πνοήν κ' εκείνος εξηπνόισεν.
- 45 – Έλα, μάννα, για άνοιξον έρθεν η κυρ-Ερή σου.
– Οπίσ', Χάρε μ', οπίσω' Χάρε μ', εμένα μη κομπώνης,
η κυρ-Ερή μ' αλάλετος κι αμίλετον πουλλόπον.
- Έλα, μάννα, για άνοιξον, εγώ είμ' η κυρ-Ερή σου,
χα τα μαλλά τ' εχτένιζες καταγουρσου 'ς σον φέγγον.

Είναι μία άλλη παραλογή και διαπιστώνουμε σ' αυτήν ότι λείπουν οι κατάρες όπως στους αρχαίους τραγωδούς (Ορέστης - Κλυταιμήςτρα). Παρουσιάζουν τη μάνα με στοργή και συμπόνια, δεν είναι ανατολίτισσα η Πόντια Μάνα.

Ο Κωνσταντίνος δεν διέπραξε κανένα αδίκημα, είναι θύμα του θανατικού.

Η φιλοσοφική θεώρηση στα Π.Τ. φαίνεται στις συνδέσεις του θέματος με δυνάμεις - αρμούς της ζωής ή αρχές που υπερβαίνουν τη φυσική βιολογική νομοτέλεια.

Ο Κωνσταντής ανασταίνεται από το μυριανάθεμα και την πολλή κατάρα στις ελληνικές παραλλαγές, ενώ στην ποντιακή **"επειδή επέμνεν ορκισμένος"** αφού η επιορκία του έστω και ασυνειδητα αποτελούσε ύβρι στο Θεό (αρχαία ύβρις).

Στις άλλες παραλλαγές το θανατικό θριαμβεύει, ούτε ένας δε μένει ζωντανός. **Στις περισσότερες όμως ποντιακές παραλλαγές η Ρή-νεν ζει με την μητέρα της ευτυχισμένα.**

ο Πόντιος ενδιαφέρεται περισσότερο για την εκπλήρωση του όρκου. **Δείχνει συνείδηση της καταγωγής** (Βαβυλώνα - Ρωμανία). Το Ποντιακό έχει **40 στίχους απέναντι στους 80** που έχουν οι άλ-

λες, επειδή ακριβώς είναι η πρωτότυπη εκτέλεση, η ίδια η πηγή που τα γέννησε.

Τα ξένα στοιχεία διατήρησαν περισσότερο αγνή την καθαρότητά του.

Στα Μοιρολόγια, που είναι διαδεδομένα περισσότερο στον Πόντο και στη Μάνη, συνήθως η συμφορά είναι για τον πρόωρο θάνατο κι όχι για το "αργαλέον γήρας".

Στα Ποντιακά το τραγούδι ερμηνεύεται από τους στενούς συγγενείς του νεκρού, ενώ στη Μάνη από μια ξένη, τη μοιρολογίστρα, όπως στον Κομό της αρχαίας τραγωδίας. Σ' αυτά περιγράφονται η ολοκληρωμένη ανθρώπινη υπόσταση του νεκρού και το δυσαναπλήρωτο κενό που αφήνει.

*Π' αφήντς, πουλί μ' τη μάνα σου, γραϊάν
και σααπ' σουζ(αίν)αν
και πού αφήντς την καλή σου, νέϊσαν κι
αμουρατ' σουζ(αίν)αν
πού αφήντς τα πουλόπα σου, μικρά και λαλασάρικα,
πού αφήντς ατά ορφανά, καν' νάν 'ς σου κόμου κ' εχ' νε;*

Οι ρητορικές ερωτήσεις αυξάνουν τη δραματικότητα της στιγμής κι αρχίζει το τρανόν το μοιρολόγεμαν, η μάνα, η γυναίκα. η αδελφή.

*Τη μάννα σ' βάι κ' ερώτεσες, την κάλη σ' κ' εδατάχτες
τ' αδέλφια σ' κ' εδαρμένεμες και βεσιέτ' κ' εδώκες
και 'ς σα παιδόπα σ' τ' έρημα εναν λογόπον' κ' είπες;*

Η περιγραφή του κάτω κόσμου που είναι μαύρος, σκοτεινιασμένος, ενώ κινούνται σαν σκιές, σαν είδωλα, σαν πνεύματα όπως τα θέλει η χριστιανική πίστη.

*«Σ' σου Αδ' καταχαλάουνταν και μαυροτσουρουω' νε
και ρούζ' νε τ' ομματόφρυδα και τ' ομματοφωλίδα
γριντζίλα χωρίς κρέατα, οδόντα ζαγκωμένα».*

*«Αδά η βρούχνα πιθαμή και το νερόν χερέαν» κι αλλού
«Το νερόν ε' 'ς σο γόνατον κ' η φρούχνα ως τ' ωμία
εκεί σκοτία πίσσα εν' κ' ήλες 'κι παίρ' καμμίαν»*

Ο θάνατος είναι κάτι το αταίριαστο με τη φύση, αταίριαστο με τη λεβεντιά του άντρα και την ομορφιά της γυναίκας.

- *Εσύ εσ' αϊέντς' με τα φτερά, δράκος μ' τ' αλυσίδα.
πως ετσακώθαν τα φτερά σ' κ' ερρούξαν τ' αλυσίδα σ'...
(61,20)*
- *Εσύ, νυφίτσα μ', κόκκινε, περδίκια μ' πλουμισμέντσα μ',
περδίκια κατατόρνευτε ας σα λιθαροκόλα...*
- Εσύ 'κι πρέπ'ς 'ς σο χάλαμαν, εσύ 'κί πρέπ'ς 'ς σόν Αθην...*

Επίσης είναι αταίριαστος μ' αυτόν που χάνεται, γιατί δεν ταιριάζει μ' αυτούς που μένουν στη ζωή. «Κι έναν ο σπίτι χωρίς στουλάρ, α-γλήγορα τσοκεύει». Εδώ διαπιστώνουμε τη θεματική ομοιότητα με την Ταυρική Ιφιγένεια όπου ερμηνεύοντας το όνειρό της η ηρωίδα λέει πως στύλοι των σπιτιών είναι τα αρσενικά παιδιά.

Δίστιχα: Το δεύτερο ποσοτικά είδος που χαρακτηρίζει την πο-ντιακή ποίηση, είναι τα δίστιχα. Τα καλύτερα είναι του Σταυρίν και δείχνουν την άριστη επίδοση του Ποντιακού λαού σ' αυτό το ποιητικό είδος. Χωρίς να υστερούν τα Κρωμέτκα τραγωδίας. Πως συμβαίνει όμως από τα μεγάλα σε έκταση ποιήματα να πέφτομε στα μικρά δίστιχα; κι αυτό συμβαίνει σ' όλες τις περιοχές της Ελλάδας (Κρήτη, Δωδεκάνησα, Κύπρος, Καρπαθία κ.ά.).

Τα ορισμένα άτομα γεννιούνται, ακμάζουν, πεθαίνουν. Το είδος όμως της όλης ανθρώπινης ζωής πορεύεται ανάμεσα σ' αυτή την α-διάκοπη ροή και φθορά και παραμένει σταθερά ακατάλυτο και αθάνα-το. Έτσι σβήνουν εκατοντάδες παλιά και γεννιούνται εκατοντάδες νέα δίστιχα κι (έτσι) εξακολουθεί να ζει και να κυριαρχεί το δίστιχο.

Στα μέρη όπου καλλιεργείται το δίστιχο, κυριότερο μουσικό όργα-νο είναι η λύρα που τα συνοδεύει.

Αντίθετα, όπου δεν υπάρχει αυτή, δεν έχει μεγάλη επίδοση το δίστιχο. Επίσης από θεματική άποψη δεν αποτελούν πλέον τη συνέχεια ενός μεγάλου θέματος, αλλά την ανεξάρτητη περιγραφή πολλών μι-κρών θεμάτων, που καθένα του κλείνεται μέσα στα μικρά πλαίσια των 2 στίχων.

Μετά την πτώση της Πόλης και της Τραπεζούντας η γλώσσα των Ποντιακών τραγουδιών τραχύνεται.

«Σκοτώθαν οι Δράκ' Έλενοι μύριοι μυριάδες

Οι μαύροι εχλιμίντριζαν σα γαίματα βραχμένοι»

Στα περίφημα ραχιά, του Ηλ' τα παρχαρομύτα, δεν ταξιδεύουν πια χιλιάδες αρχόντοι. Τα ομάλια και τα βουνά εγόμωσαν Τούρκ'ς. Αρχίζει για το έθνος η δουλεία, η φτώχεια, η κατάπτωση, η άμυνα για ζωή.

«Ερθέν ο Τούρκον ο κακόν και κόνεψεν σην Πόλην».

Στα βουνά του Πόντου γράφτηκαν καινούργιες σελίδες Αντίστα-σης, με κυριότερο εκπρόσωπο τον Ευκλείδη.

Εφτά χρόνια'ς σ' αντάρτικα

΄ς ση Σάντας τα ραχία

ατός ετρομακράτεσεν

τα τούρκικα τα ψυία.

Νεώτεροι ποιητές (ενδεικτικά αναφέρονται) ο Ηλίας Τσιρκινίδης με το έργο «Τραβωδάνον», ο Θόδωρος Παρασκευόπουλος με το έργο «Η Μούσα του Πόντου», ο Σ. Μακρίδης με το έργο «Αναστορώ». Χειρόγραφα «τραγούδια αρχαία ελληνικά 1929» ο Χαρίτων Στεφανίδης από τη Δράμα. Όσο όμως θα υπάρχουν ποντιακά τραγούδια θα υπάρχουν και οι μεγάλοι ερμηνευτές, οι οργανοπαίκτες - λυράρηδες και τραγουδιστές, που μπαίνοντας στο μέσο του χοροστασίου σαν ζωντανές παραστάσεις, θα θυμίζουν το χορό της αρχαίας τραγωδίας.

Συμπερασματικά λοιπόν: Τα Ποντιακά Τραγούδια θεμελιώνουν την εθνική μας αυτογνωσία γιατί:

- 1) Αποτελούν τον κρίκο στη μετεξέλιξη της αρχαίας γλώσσας προς τη Νεοελληνική.
- 2) Συνδέουν το αρχαιοελληνικό πνεύμα με το νεοελληνικό.
- 3) Αποτελούν την κρηπίδα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, γιατί είναι κορυφαίο λογοτεχνικό κατόρθωμα, αφού συνυπάρχουν σ' αυτά όλα τα λογοτεχνικά είδη (επικά, λυρικά κ.λ.π.).
- 4) Περιέχουν θεματικά όλα τα αρχέγονα στοιχεία από τα οποία γίνονται όλοι οι φυσιολογικοί άνθρωποι κάθε εποχής.
- 5) Έχουν καθαρή ελληνική συνείδηση και εθνικότητα.
- 6) Οι ομοιότητες με τα Ομηρικά έπη είναι πολλές.

Ενδεικτικά αναφέρονται:

- α) Η επίκληση στη Μούσα «ντε ποίκαμέ σε νε Θεέ κι ατόσον τυρανίεις μας».
- β) Από τα Ομηρικά έπη αναβλύζουν ονόματα ποντιακά καθιερωμένα στη νεοελληνική γλώσσα όπως: «Αργύρου γενέθλιον» δηλ. Αργυρούπολη του Πόντου. Η Σίδη και η Χαλιβία με τους Πόντιους Σιδηρούς και Χάλιβες από όπου παράγονται οι λέξεις σίδηρος και χάλυβας.
- 7) Η διάλεκτος των Ποντιακών τραγουδιών είναι η Βυζαντινή λαϊκή του 12ου αιώνα, από την οποία εξελίχτηκε η Ποντιακή.
- 8) Η υπεροχή και πιστή προσκόλληση των Ποντιακών τραγουδιών στα αρχαία λαϊκά τραγούδια με το ελάχιστο διαφοροποιημένο μοτίβο της καθημερινής ζωής.
- 9) Ο Πόντιος φορέας του τραγουδιού δεν διαφέρει καθόλου από τον εξάρχοντα του χορού, που περιέρχονταν στη μέση της ορχήστρας και μιμούνταν με κινήσεις, όπως ο λυράρης σήμερα στέκεται στη μέση του χοροστασίου και τραγωδεί. Δεν είναι δηλαδή μια μουσική αναπαράσταση, αλλά ζωντανή μίμηση της αρχαίας Τραγωδίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ασιατιδής Α. : Το μέτρο των Ποντιακών τραγουδιών, Αρχεῖον Πόντου τ. 32
2. Αθανασιάδης Ε. : Ο Άδης στην Ποντιακή Ποίηση, Αρχεῖον Πόντου τ. 21.
3. Γρηγοριάδης Γεωργίου : Ο Πόντος και το Κάρος, Αθήνα 1973.
4. Ευσταθιάδης Στάθης : Τα τραγούδια του Ποντιακού λαού, Θεσ/νίκη 1992.
5. Ιωαννίδη Σάββα : Ιστορία Στατιστική Τραπεζούντος, Κων/πολις 1870.
6. Ιωαννίδη Σάββα : Μύθοι δημῶδεις και άσματα, Τραπεζούντος, Αρχεῖον Πόντου τ.16.
7. Ιωάννου Γιώργου : Τα δημοτικά τραγούδια μας, Κασσάνδρα 1992.
8. Κανδηλανάπτη Γ. : Δημοτικά άσματα Χαλδίας, Αρχεῖον Πόντου τ.12.
9. Κουτσογιαννόπουλου Δ. : Τραγούδια και Τραγούδια του γάμου, Αρχεῖον Πόντου τόμ. 2ος, 12ος.
10. Μιχαηλίδης Κ. Δ. : Οι Τραπεζουντιακοί θρήνοι, Αρχεῖον Πόντου τ.30.
11. Οικονομίδης Δ. : Δίστιχα Χαλδίας και Τραπεζούντος, Αρχεῖον Πόντου τόμ. 7ος.
12. Ο Πόντος : Ιστορία, Λαογραφία, Πολιτισμός, Έκδ. Μαλλιάρης Παιδεία.
13. Παλαιολόγος Κ. Δ. : «Άσματα δίστιχα του χωριού Σταυρίν και των πέριξ».
14. Παπαδόπουλος Κ. Δ. : Έθιμα και δοξασίαι περί τους νεκρούς του χωριού Σταυρίν, Αρχεῖον Πόντου τ.16ος.
15. Πολίτης Ν. : Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, έκδ. Ιστορική Έρευνα.
16. Ποντιακή Εστία : Τόμοι 1-17.
17. Ρωμαίου Κ. : Τραγούδια δίστιχα του Πόντου, Αρχεῖον Πόντου τ.18.
18. Ρωμαίου Κ. : Ο Έλλην Κων/ντίνος και το παράπνονο των Ανθωνωτικών του 1945, Αρχεῖον Πόντου τ. 28.
19. Σαμουηλίδης Χρήστου : Η ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού, έκδ. Αλκυών.

20. Σιδηρόπουλου Ε. : Άσματα δίστιχα Κοτυώρων,
Αρχαίον Πόντου τόμος 7ος.
21. Συμπόσιο για τη δημοτική ποίηση : Πάτρα 1986.
22. Τάμη Α. : Το δημοτικό τραγούδι της Μακεδονίας,
Μελβούρνη 1980.
23. FAURIEL CLAUDE : Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια,
1824.
24. Φωστηρόπουλου Δ. : Άσματα, δίστιχα Υμερας και
Κρώμνης, Αρχαίον Πόντου τ. 7ος.
25. Φωτιάδη Κώστα : Ο ακριτικός κύκλος και ο θάνατος
του Διγενή 1969.
26. Φωτιάδη Κώστα : Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και
κρυπτοχριστιανοί του Πόντου.
27. Χαντζόπουλου Γ. : Η αγάπη και η ξενιτιά στην Ποντιακή
Ποίηση, Θεσ/νίκη 1978.
28. Χιόνη Κ. : Κερασουντιακά τραγούδια,
Αρχαίον Πόντου, τόμ. 8ος.

Τ.Κ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗ, “ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ” Μια πρόταση διδασκαλίας του ποιήματος

Περιηγητές στη Λειτουργία

*Της Αναλήψεως, στις πρωινές Λειτουργίες
ορμήσανε στην Εκκλησία σωρός Περιηγητές.
Όλοι του “Σαν Τζερβάσι”. Αστοί του Βύρτεμπεργκ.
Καλοκαιρινοί. Ζέστη είχε αρχίσει από το πρωί.*

5 *Μπήκαν σαν κύμα. Φέραν ταραχή.*

*Μονάχη, ατάραχη, η Εκκλησία
κράταγε τις Ώρες της. Τραβούσε τον Κανόνα.
Γενικά, επόπτευε, ίδιος ο Θεός, και αγκάλιαζε
όλους μαζί τους πιστούς, όθε και αν ήταν.*

10 *Μέτρο Αποστολικό και Νόμος
ήταν όλα τα ένδον του Θυσιαστηρίου.
Την πλήρη Τάξη διόλου δεν έθιγε
η αταξία του συμπτώματος.*

Το ποίημα γράφτηκε το 1929 και ανήκει στο πρώτο μέρος της Εκλογής Α΄ “Αρχή Σοφίας”¹. Συμπεριλαμβάνεται στα ΚΝΛ της Α΄ Λυκείου μαζί με το ποίημα “Συνάντημα”². Πιστεύω ότι σχετικά με το μέτρο της ποιητικής αξίας του Τ. Παπατσώνη σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά παραμένει επίκαιρος ο λόγος του Πέτρου Χάρη: “Ο Παπατσώνης είναι ορόσημο, που ούτε να λησμονηθεί μπορεί ούτε να σκεπαστεί από μερικές προσπάθειες που μ’ έναν έμμεσο τρόπο ζήτησαν να μικρύνουν τη σημασία του. Μένει και μας καλεί να του αναγνωρίσουμε τη θέση που του ανήκει στην Ελληνική Γραμματεία”³. Για

1. Τ.Κ. Παπατσώνη, *Εκλογή Α΄, Ursa Minor, Εκλογή Β΄*, έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1988, σ. 25.

2. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Λυκείου*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα, έκδ. Η΄ 1988, σ. 236, 238.

3. Π. Χάρη, “Τ.Κ. Παπατσώνης”, *Νέα Εστία* τεύχ. 1185 (15 Νοεμβρίου 1976), 1463.

τί αν και έχουν περάσει είκοσι χρόνια από τότε που γράφτηκαν αυτά τα λόγια και από τότε έγιναν ορισμένες φιλότιμες προσπάθειες το μεγαλύτερο έργο του δε μελετήθηκε ικανοποιητικά, ενώ βλέπουμε σε διάφορα περιοδικά δημοσιευμένες εκτενείς βιβλιογραφίες για το έργο άλλων ποιητών, ορισμένων μάλιστα πολύ μικρότερης αξίας.

Τώρα όμως που συμπληρώθηκαν είκοσι χρόνια από το θάνατό του οι φιλόλογοι-εκπαιδευτικοί και γενικότερα οι ερευνητές της νεοελληνικής λογοτεχνίας του οφείλουμε ένα ιερό μνημόσυνο. Να εγκύψουμε με περισσότερη προσοχή και αφοσίωση στο έργο του και να το μελετήσουμε με υπευθυνότητα και αντικειμενικότητα, ανεπηρέαστοι από τις οποιεσδήποτε πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι η διδασκαλία του παραπάνω ποιήματος. Για τη διδακτική πορεία που θα ακολουθήσουμε στην τάξη προτείνω τα εξής:

- A) Να διαβαστεί το ποίημα 2-3 φορές από τον καθηγητή και 2-3 φορές από τα παιδιά δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στα σημεία στίξης⁴.
- B) Να δοθούν ορισμένα στοιχεία για τον “αφηγηματικό” χαρακτήρα και τη γλώσσα του ποιήματος και η σημασία ορισμένων λέξεων (πιστεύω ότι αρκεί η σημασιολογία υπό μορφή λεξικού)⁵.
- Γ) Να εξεταστούν ορισμένες όψεις της μορφικής - θεματικής δομής του κειμένου.
- Δ) Ανάγνωση ορισμένων κειμένων του ίδιου του ποιητή, που διαφωτίζουν⁶ και συμπληρώνουν τους “Περιηγητές στη Λειτουργία”. Μετά ακολουθεί συζήτηση και σχολιασμός.

B₁

Πρόκειται για ένα ποίημα “αφηγηματικό”. Ο ποιητής μας αφηγείται ένα περιστατικό από το πρόσφατο ή απώτερο παρελθόν στη γιορτή της Αναλήψεως.

Το ποίημα είναι χωρισμένο σε δύο ευδιάκριτες και άνισες ενότητες:

4. Η ανάγνωση αποτελεί τον πρώτο τρόπο προσέγγισης ενός κειμένου. Βλ. σχεπικά, Γ. Κεχαγιόγλου, “Θ. Νικολάου, “Ζεστή, μέρα του χειμώνα” (μια αναγνωστική προσέγγιση)”, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Σεμινάριο 2 (Νέα Ελληνικά)*, Αθήνα - Ιούνιος 1983, σ. 34. Χ. Λ. Καράογλου, “Κ. Γ. Καρυωτάκη, “Είμαστε κάτι...”. Μια πρόταση διδασκαλίας του ποιήματος”, *Σίρις 4* (1994) 170-171.

5. Βλ. U. Eco, *Τα όρια της ερμηνείας*, (ελλην. μτφρ. Μαριάννα Κονδύλη), έκδ. Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 31 κ.ε.

6. Για το θέμα της συνανάγνωσης κειμένων βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, (ό.π. σημ. 4), σ. 52 κ.ε. - Χ.Λ. Καράογλου, (ό.π. σημ. 4), σ. 171 κ.ε.

α' ενότητα (στ. 1-5): Έχουμε την αφήγηση του περιστατικού της άτακτης εισόδου των "Περιηγητών" με καλοκαιρινή αμφίεση στην Εκκλησία την ώρα της λειτουργίας.

β' ενότητα (στ. 6-13): Περιγράφεται η ατάραχη στάση της Εκκλησίας, αντιπαραβάλλεται η **πλήρης Τάξη** απέναντι σ' ένα **σύμπτωμα**.

Μπορούμε να πούμε ότι η οπτική γωνία του αφηγητή κινείται από τη θέση ενός αντικειμενικού παρατηρητή. Σ' αυτό συνηγορούν ο λόγος (γ' πρόσωπο, ενικό και πληθυντικό⁷, η οριστική έγκλιση -έγκλιση του πραγματικού- καθώς και το λογικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει το ποίημα.

B₂

Η γλώσσα του Τ. Παπατσώνη σε γενικές γραμμές δεν έχει περιορισμούς. Ο ποιητής αντλεί απ' όλες τις μορφές του λεξιλογίου και στο έργο του διαφαίνεται όλο το φάσμα της γλώσσας μας. Η γλώσσα στους "Περιηγητές" είναι προϊόν αμαλάγατος νεοελληνικών στοιχείων και εκκλησιαστικών λέξεων και εκφράσεων⁸. Παρατηρούμε ότι δεν εξελληνίζει τα ονόματα: [Σαν Τζερβάσι = (Άγιος Γερβάσιος) και Βύρτεμπεργκ].

Ο Τ. Παπατσώνης -όπως αναφέρει ο Γ. Θέμελης- "υποβάλλει με κάποιες λέξεις γραμμένες με κεφαλαίο, κάτι που χρησιμοποιείται γενικά και αποτελεί συστατικό της ποιητικής του γλώσσας, εύρημα πρωτότυπο"⁹.

Νομίζω ότι, πριν περάσουμε στην εξέταση ορισμένων όψεων της δομής του κειμένου, οφείλουμε να επισημάνουμε την ερμηνεία ορισμένων λέξεων και εκφράσεων, γιατί αυτό θα βοηθήσει ουσιαστικότερα τη διδασκαλία μας.

- **Περιηγητής**: αυτός που επισκέπτεται διάφορα μέρη για να τα γνωρίσει απλώς ή να τα μελετήσει¹⁰.
- **Αστός**: κάτοικος της πόλης, που ανήκει οικονομικά και ιδεολογικά στην αστική τάξη¹¹.

7. Η χρήση του γ' προσώπου κάνει αντικειμενικό το λόγο και δίνει στα πράγματα μια αυθπαρξία, βλ. Ν. Παπασταϊκούδη, *Κειμενοδιφική ανάλυση (πρόταση και ανάπτυξη μιας νέας Μεθόδου για την επιστημονική εξέταση λογοτεχνικών κειμένων)*, έκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 51.

8. Για το θέμα των επιδράσεων των εκκλησιαστικών κειμένων στο ποιητικό έργο του Τ. Παπατσώνη, βλ. Π. Βλαχάκου, "Επιδράσεις της Βίβλου και Υμνογραφίας στην ποίηση του Τ. Παπατσώνη", *Σίρις* 4 (1994) 81-111.

9. Γ. Θέμελης, *Η εσχάτη Κρίσις* (δοκίμιο), έκδ. Γ. Φέξη, Αθήνα 1964, σ. 52-53.

10. Εμ. Κριαρά, *Νέο ελληνικό λεξικό (λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, λ. περιηγητής.

11. Εμ. Κριαρά, *Λεξικό*, (σημ. 10) λ. αστός.

- **Ωρες:** οι τέσσερες τακτές ημερήσιες ακολουθίες που αντιστοιχούν στις 4 βασικές ώρες του εικοσιτετραώρου κατά το βυζαντινό σύστημα (δηλ. την Α', Γ', ΣΤ', και Θ' ώρα) και σήμερα ψάλλονται συνήθως μόνο στις μονές¹².
- **Κανόνας:** σύστημα εγκωμιαστικών τροπαρίων που αποτελείται από εννέα ωδές και αποτελεί ενιαία ποιητική σύνθεση ως προς το θέμα και τον ήχο¹³.
- **Θυσιαστήριο:** εδώ με τη σημασία της Αγίας Τράπεζας. Η φρ. τα *ένδον του θυσιαστηρίου*, αναφέρεται σε διάφορα εκκλ. κείμενα, καθώς και στον ΞΘ' κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (Μη εξέστω τινί των απάντων εν λαϊκοίς τελούντι, ένδον ιερού εισιέναι θυσιαστηρίου)¹⁴.
- **Τάξη:** διαταγή, πειθαρχία, κανόνας, σύστημα, αρμονία. Συλλογή κανόνων και οδηγιών που διέπουν τη λατρεία της Εκκλησίας· περιέχεται στο Τυπικό και σε διάφορα άλλα σχετικά βιβλία¹⁵.
- **Σύμπτωση:** το τυχαίο συμβάν, ό,τι προκαλεί ανώμαλη κατάσταση¹⁶.

Γ. Όψεις της μορφικής - θεματικής δομής του κειμένου.

α) Ο Χρόνος

1.1 Κυριαρχεί αποκλειστικά ο παρελθοντικός χρόνος που είναι χαρακτηριστικός της αφηγηματικής αναδρομής¹⁷.

- στην α' ενότητα: κυριαρχεί ο στιγμιαίος παρελθοντικός χρόνος (ορμήσανε, είχε αρχίσει, μπήκαν, φέραν).

12. Εμ. Κριαρά, *Λεξικό*, (σημ.10), λ. ώρα, σημ. 9-Βλ. και *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 12ος, Αθήνα 1968, στ. 570-71.

13. Εμ. Κριαρά, *Λεξικό*, (σημ. 10), λ. κανόνας,- *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 7ος, Αθήνα 1965, στ. 316-317, λ. κανών.

14. Για τις σημασίες βλ. G. W. H. Lampe, *A Patristic greek Lexicon*, Oxford, 1961, λ. θυσιαστήριον - *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 11ος, στ. 826-829. Βλ. και Πρόδρ. Ι. Ακανθόπουλου, *Κώδικας Ιερών Κανόνων και Εκκλησιαστικών Νόμων*, έκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1985, σ. 83.

15. G. Lampe, *Lexicon*, (σημ. 14), λ. τάξις -Για την έννοια της λατρευτ. τάξης, βλ. Αλεξάνδρου Σμέμαν, *Η Εκκλησία προσευχομένη (εισαγωγή στη λειτουργική θεολογία)*, (απόδοση από τα αγγλικά), πτ. Δημήτριος Β. Τζέρπος, έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1991, σσ. 39-55 και 234-251.

16. Ε. Κριαρά, *Λεξικό* (σημ. 10).

17. Για τη λειτουργία του χρόνου σ' ένα αφηγηματικό ποίημα βλ. και την υποδειγματική μελέτη του Δ.Ν. Μαρωνίτη, *Παρανάγνωση, ανάγνωση, φιλολογική ανάγνωση ενός ποιήματος*, Εκπαιδευτήρια Ζηρίδη, Αθήνα 1978, σ. 159 κ.ε.

- στη β' ενότητα: κυριαρχεί αποκλειστικά ο παρελθοντικός χρόνος που δηλώνει διάρκεια (παρατατικός). (*κράταγε, τραβούσε, επόπτεε, αγκάλιαζε, ήταν, ήταν, έθιγε*).

Επομένως: Το συμβάν της άτακτης εισόδου των περιηγητών είναι **στιγμιαίο, παροδικό**, ενώ η Τάξη της Εκκλησίας είναι **διαρκής, αιώνια**. Αν και φαινομενικά δεν υπάρχει σχισμή παρόντος και μέλλοντος η β' ενότητα επεκτείνεται στο τρισδιάστατο του χρόνου.

1.2 Στοιχεία αναλυτικού καθορισμού του χρόνου.

- **Της Αναλήψεως** (α' ημιστίχιο του α' στίχου). Στο β' ημιστίχιο έχουμε χρονική εξειδίκευση. (*πρωινές λειτουργίες*) (στις μεγάλες εκκλησίες συνηθίζεται να γίνονται δύο λειτουργίες για την εξυπηρέτηση των πιστών).
- Πιθανόν η εορτή της Αναλήψεως να πέφτει τέλη Μαΐου ή Ιούλιο. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από το φαινόμενο της πρωινής ζέστης και από την αμφίεση των περιηγητών (στ. 4).
- Στη β' ενότητα: ο χρόνος της λειτουργίας (διαρκής), (η επόπτεία του Θεού, η κυριαρχία του αποστολικού μέτρου και νόμου - η πλήρης τάξη) (= η πλήρης αρμονία, η αιώνια αρμονία).

Στην α' ενότητα: **εξωτερικός χρόνος**.

Στη β' ενότητα: **εσωτερικός χρόνος**.

β) Ο Τόπος

Ο τόπος όπου διαδραματίζονται τα γεγονότα είναι η Εκκλησία, πιθανότατα σε μεγάλη πόλη.

Στοιχεία: 1) *πρωινές λειτουργίες* 2) *κράταγε τις Ώρες*. (βλ. παραπάνω). Ίσως να πρόκειται για Εκκλησία της Αθήνας (πατρίδας του ποιητή).

Στην α' ενότητα: υπάρχουν φαινόμενα που παρατηρούνται και έξω από την Εκκλησία. (ζέστη, άτακτη είσοδος των περιηγητών).

Στην β' ενότητα: αναφέρεται στο εσωτερικό της Εκκλησίας. (το εκκλησίασμα, η ακολουθία, ο παντοκράτορας, τα ένδον του θυσιαστηρίου (Αγία Τράπεζα). Η περιγραφή εδώ παρουσιάζεται με την προσήκουσα τάξη, όπως ακριβώς επιβάλλει η Τάξη της Εκκλησίας, από τον κυρίως ναό στο Άγιο Βήμα.

γ) Τα Πρόσωπα

1. **Ο ποιητής “αφηγητής”**: αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος, αντικειμενικός παρατηρητής, χωρίς να αντιμετωπίζει το συμβάν με δογματική ακαμψία και ιδιαίτερη αυστηρότητα.
2. **“Περιηγητές”**: Αναφέρονται με ιδιαίτερους προσδιορισμούς: *Όλοι του “Σαν Τζερβάσι” (Αγίου Γερβασίου)*¹⁸, *Αστοί του Βύρτεμπεργκ*: προσδιορισμοί που υποδηλώνουν χριστιανούς διαφορετικού δόγματος. Ο περιηγητής σύμφωνα με την ερμηνεία των λεξικών είναι αυτός που επισκέπτεται διάφορα μέρη για μελέτη ή γνωριμία. Επομένως ο τίτλος “Περιηγητές στη Λειτουργία”¹⁹ αποτελεί οξύμωρο σχήμα γιατί σε καμιά περίπτωση ο ναός δεν μπορεί να είναι αξιοθέατο την ώρα της λειτουργίας. Ενώ στην α΄ ενότητα γίνεται θα λέγαμε ένα “ετικετάρισμα” των περιηγητών, στη β΄ ενότητα υπάρχει η αποδοχή από το καθολικό σώμα της Εκκλησίας.
3. **Το υπόλοιπο εκκλησίασμα**: οι πιστοί που προσεύχονται, οι ψάλτες (=οι ορθόδοξοι χριστιανοί). Αρχικά εκδηλώνουν **ταραχή**: που σημαίνει, εκτός των άλλων και μια στάση επιφυλακτικότητας, αν όχι απόρριψης των επισκεπτών. Στη β΄ ενότητα παρατηρείται το φαινόμενο της **αποδοχής** από μέρους των ορθόδοξων χριστιανών, η οποία εξελίσσεται σε **ενεργητική** συμμετοχή στη λατρεία.
4. **Ο Θεός** που εποπτεύει και αγκαλιάζει όλους τους πιστούς:
 - α) η ανθρωπομορφική έκφραση (στον τρούλο της Εκκλησίας).
 - β) το πνεύμα του Θεού που συμβάλλει στη συναδέλφωση και την αδιατάρακτη Τάξη της Εκκλησίας.

Δρώντα πρόσωπα στο ποίημα είναι: α) οι περιηγητές β) η εικονική οντότητα του Θεού γ) το υπόλοιπο εκκλησίασμα δ) η Τάξη της Εκκλησίας.

Σκιώδες πρόσωπο είναι ο αφηγητής, ο οποίος δεν φαίνεται να επηρεάζει την εξέλιξη των γεγονότων.

18. Για τον Άγιο Γερβάσιο βλ. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4ος, Αθήνα 1964, στ. 354 κ.ε.

19. Βλ. ό.π., σμμ. 10.

Παρατηρούμε ότι τα δρώντα πρόσωπα είναι: α) συλλογικά (περιηγητές, υπόλοιπο εκκλησίασμα) β) εικονική οντότητα (Θεός) γ) μη εικονική οντότητα (Τάξη)²⁰.

δ) Η δράση

Το ποίημα παρουσιάζει μια έντονη εξωτερική κινητικότητα (αταξία) στην α' ενότητα, ενώ στη β' ενότητα επανέρχεται σε μια κατάσταση εσωτερικής κινητικότητας, πλήρους Τάξης και αρμονίας.

Στην α' ενότητα: η κινητικότητα δηλώνεται με ρήματα χαρακτηριστικά, που ενισχύονται από ανάλογα ουσιαστικά.

ορμήσανε,	μπήκαν,	φέραν
↓	↓	↓
σωρός,	σαν κύμα,	ταραχή

Τα εκφραστικά μέσα επομένως συνηγορούν στο ότι πρόκειται για μια άτακτη είσοδο των περιηγητών στην Εκκλησία. Το αποτέλεσμα της εισόδου είναι η **ταραχή** που επέρχεται στο εκκλησίασμα, η οποία έχει μια συγκεκριμένη αιτιολογία.

1) Η ορμητική είσοδος (ορμήσανε, μπήκαν σαν κύμα).

2) Η αμφίεση των περιηγητών (καλοκαιρινοί).

Και τα δύο φαινόμενα αντίκεινται στους κανόνες της Εκκλησίας.

3) Οι καιρικές συνθήκες (ζέστη). Η ζέστη λειτουργεί καταλυτικά αν λάβουμε υπόψη μας ότι η δρόσος και οι βαθήσκιοι τόποι είναι ισχυροί σύμμαχοι του ποιητή²¹. Πιθανόν όμως η ζέστη εδώ να αιτιολογεί και την αμφίεση των περιηγητών δεδομένου ότι ο ποιητής επηρεάζεται αρνητικά²².

4) Πιθανόν η δογματική διαφορά.

Στη β' ενότητα: αντιπαράθεται η πλήρης τάξη και αρμονία της Εκκλησίας. Χαρακτηριστικά ρήματα και ουσιαστικά ή επίθετα δηλωτικά: *κράταγε, τραβούσε, επέπτευε, δεν έθιγε. Ωρες, κανόνας, μέτρο αποστολικό και νόμος.*

20. A. J. Greimas - J. Courtes, *Semiotics and Language - An analytical Dictionary*, trans. by Larry Crist, Daniel Patte, James Lee, Ed. McMahon II, G. Phillips, M. Rengstorf, Indiana University Press, Bloomington 1982, λ. actor.

21. Ν. Φωκά, "Τ.Κ. Παπατσώνης, Ένας καταραμένος ποιητής", *Τιμή στον Τ. Παπατσώνη για τα ογδοντάχρονά του, Τετράδια "Ευθύνης"* 1, Αθήνα 1976, σ. 59.

22. Βλ. παρακάτω (το φαινόμενο της ζέστης).

Εξαφανίζονται: 1) το συμβάν της εισόδου των περιηγητών 2) η δογματική διάκριση (εναγκαλισμός όλων των πιστών) 3) η ενόχληση της ζέστης 4) η ταραχή.

Εμφανίζονται: 1) η αταραξία της Εκκλησίας - η αυστηρή τήρηση του τυπικού στη λειτουργία 2) η εποπτεία του Θεού - εναγκαλισμός όλων των πιστών 3) τα "ένδον του Θυσιαστηρίου" σύμφωνα με τις αποστολικές επιταγές.

Δ'

Για την ολοκλήρωση της διδασκαλίας πιστεύω ότι είναι σκόπιμο να διαβαστούν ορισμένα ποιήματα, τα οποία διαφωτίζουν και συμπληρώνουν τους "Περιηγητές στη Λειτουργία". Επειδή πιστεύω ότι είναι απαραίτητη η μελέτη ολόκληρου του έργου του ποιητή για την αποκάλυψη του κόσμου του, οφείλουμε να δώσουμε στα παιδιά κάποια άλλα ποιήματα και να ακολουθήσει σχετική συζήτηση και σχολιασμός.

α) Το φαινόμενο της ζέστης

Καλοκαιρινοί. Ζέστη είχε αρχίσει από το πρωί (στ.4).

Ο χαρακτηρισμός των περιηγητών πιθανότατα δηλώνει την αμφιέσή τους. Η φράση που ακολουθεί πιστεύω ότι δικαιολογεί την αμφιέση των περιηγητών. Το φαινόμενο της ζέστης οδηγεί τον ποιητή σε βιολογική κατάπτωση, όπως φαίνεται από άλλα ποιήματα: Διαβάζω:

Εν Ώρα θερινή (Εκλογή Α' 95-96)

*Έχω αντικρύ μου τις δήθεν δροσιές αυτού του κήπου.
Πότε πια θα περάσει ο μπερδεμένος κόμπος των ζεστών ημερών.
Πότε πια θα περάσουμε τον κατάξερο κάβο των ζεστών ημερών.
Πιέζομαι να καταλάβω αυτό που λένε Θαύμα του Ήλιου.
Αυτό που λένε φως της Ελλάδας ή Απολλώνιαν Αίγλη,
ο μισός εαυτός μου μονάχα το νιώθει, ο άλλος μισός
το απωθει. Άλλωστε με το να παρατραβά
ο κόμπος των ζεστών ημερών, έγινε μια σκονισμένη
μουντάδα όλος ο ουρανός*

*Είναι η απόθεση στη γης. Γης της δροσιάς και της ευμάρειας.
Του σίτου και του ελαίου, των πουλιών και των θερίων.*

Στο ποίημα “Μελτέμι” (Εκλογή Β΄ 292 - 294) που αναφέρεται στην εορτή της Πεντηκοστής -χρονικά πολύ κοντά- το φαινόμενο της ζέστης είναι αρκετά έντονο.

..... τέτοια εποχή έχει φουντώσει στον τόπο μας ο ήλιος, ξεραθεί η γης, ανάψει το καλοκαίρι, γλώσσες πύρινες στέλνουν κατακλυσμό

τις σάϊτες της χάρης, πούχουν διαλέξει την καρδιά μας σημάδι.
Έχουνε κατασταλάξει τώρα στον τόπο μας οι βροχές,
τα σύννεφα διπλωθήκανε και, για πολλούς μήνες,
έχει έρθει πια θύελλα της φωτιάς, λίβας, που αν τον ριπίζει
καμιά φορά το μελτέμι, συχνά-πυκνά και τούτο ακόμη
καυτό μας φτάνει.....

Ενώ ο ερχομός του φθινοπώρου οδηγεί σε βιολογική ανάταση, στην εξαφάνιση της θερινής νάρκης και της ατονίας²³.

Χαρακτηριστικό το απόσπασμα από το ποίημα “Πλοία και Άλλα”. (Εκλογή Β΄ 251).

.....
Άρκεσε νάρθει η πρώτη θεωρία του φθινοπώρου,
και τα παράλλαξε όλα. Αποδιώχθηκε και νάρκη
θερινή, κι’ όλη η εκτεταμένη παράλυση,
που διαγράφεται στους παραπάνω στίχους
με τόσο μόχθο κι’ ιδρώτα, για να βγει
σαν το εσώτατο, το Νέο Φεγγάρι, ολόδροση,
η γοητεία της απλωμένης συννεφιάς,
της βορινής ανταύγειας του Χειμώνα,
όπου δεν έχουν πέραση οι ατονίες.....
.....
.....

23. Βλ. και την ερμηνεία του ποιήματος “Πλοία και Άλλα” από τον Ν. Τριανταφυλλόπουλο, στον τόμο, *Νεοελληνικά Διδακτικά Δοκίμια για το Λύκειο*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σσ. 97-107. -Για το θέμα του φθινοπώρου στην ποίηση του Τ. Παπατσώνη ετοιμάζω σχετικό δημοσίευμα.- Λόγω έλλειψης χώρου παραθέτω τα πιο χαρακτηριστικά, κατά την άποψή μου, αποσπάσματα των ποιημάτων του Τ. Παπατσώνη. Πιστεύω όμως ότι είναι αναγκαίο ο φιλόλογος κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας να διαβάσει ολόκληρα τα ποιήματα για την πληρέστερη προσέγγιση και κατανόσή τους.

β) Ο ποιητής και η Εκκλησία...

Η εκκλησία για τον ποιητή, αποτελεί το χώρο εισδοχής και αποδοχής κάθε χριστιανού -ανεξαρτήτως δογματικών διαφορών- και κάθε ανθρώπου, όταν η μοναξιά και η εγκατάλειψη τον έχουν κυριεύσει. Συγχρόνως αποτελεί την πηγή της εσωτερικής γαλήνης και αρμονίας, της καθολικής αναγέννησης. Ας διαβάσουμε τα χαρακτηριστικά αποσπασμάτα των ποιημάτων του.

Προ της Ελεύσεως (Εκλογή Α' 105)

Αισθάνομαι κηλιδωμένος άνθρωπος να είμαι,
μερόνυχτα να περπατώ έξω από Κάγκελα
πλουσίου Περιβολιού με άνθη και στέρνες
και να μη βλέπω να ξανοίγεται η Μεγάλη Πόρτα για να μπω.
Και έχω μια κούραση, μόνο με την ανάμνηση
της κακιάς πόχα ζήσει ως τα σήμερα ζωής!
Και μια δυσθυμία, γιατί μ' εμποδίζουν, τώρα που επιθύμησα,
να ξαπλωθώ κάτω απ' τα φυλλώματα της ισκιερής Καλωσύνης.

.....

.....

.....

Φωνάζω, φωνάζω, στο Κατώφλι της Οξώπορτας,
φωνάζω, σαν ψευδοπροφήτης, καταφρονημένος απ' όλους:
Τουλάχιστον στην Εκκλησίαν, ανοίχτε μου να διευθυνθώ,
εκεί που δέχεσθε τους Πλανώμενους Αλήτες των Βουνών.
Και δεν ακούγεται ευσπλαχνία στη δεητική φωνή.
Η Τιμωρία με κολαφίζει σα Χειμώνας χιονοδαρμένος,
σαν ανυπόφορη Παγωνιά, δίχως φωτιά, δίχως κρεβάτι,
δίχως τραπέζι, δίχως στέγη, δίχως οίκτο και συχώρεση...

.....

.....

Των Θυρών κεκλεισμένων (Εκλογή Α' 106)

Συμβαίνει να σωπαίνει κάποτε η Εκκλησία
παρ' όλο που τελείται γιορτή επιβλητική.
Μην έχοντας καμπάνες, άμφια και λιτανεία,
ξεχύνεται η διάθεση όλη η εορταστική
στην εσωτερική πια λατρεία, καθιερωμένη
σε τέτοιες περιστάσεις. Καθώς ο διπλανός σου
αγνοεί τι πανηγύρι μέσα σου έχει στηθεί,

μια και δεν συμμετέχει σε τίποτα γνωστό του,
 ξυπνάει και σε αντικρύζει, κι' ευθύς αναρωτάται:
 πώς έτσι ο γείτονάς μου ξανάνθισε αδοκίμως;
 ποιο Πάσχα του Κυρίου, έξω ταγμένου χρόνου,
 γιορτάζει εν αγνοία των άλλων χριστιανών;
 Αδιάφορος προς όλα, ο κρύφιος εορταστής.
Paratum est cor ejus για τη σπουδαία Θυσία.
 Στολίζει τους βωμούς του, υψώνει την Χαρά
 και την μετουσιώνει σε σκευή αχιδωτά.
 Μ' ευλάβειαν αναλίσκει το περιεχόμενό τους
 κι' ύστερα κάμνει απόλυση, τελείως μεταρσιωμένος.....

.....

.....

Πλοία και άλλα (Εκλογή Β' 251)

.....Πολύ κοντά στη θάλασσα,
 προς τις αμμουδιές, είναι ο Άη - Βασίλης.
 Περιήγημο εκκλησάκι για περίπατο, την ώρα
 που βραδιάζει τόσο, ώστε να δίνει ενδιαφέρον
 η περιδιάβαση της ωραίας ώρας και της τοποθεσίας.
 Πόσες αναμνήσεις δεν θάναι εκεί βαλμένες.
 Βέβαια πολλές. Το αισθάνεσαι.

.....

.....

γ) Η “πλήρης” - “θεσπέσια” τάξη

Οι δυο τελευταίοι στίχοι του ποιήματος αποτελούν ένα λογικό συμπέρασμα διατυπωμένο “με σχεδόν μαθηματική ακρίβεια και καθαρότητα”²⁴. Η πλήρης, η αιώνια τάξη της Εκκλησίας αν και “προκαλείται” από ορισμένα τυχαία - εξωτερικά περιστατικά, είναι αδιατάρακτη²⁵. Ας διαβάσουμε ένα άλλο σχετικό ποίημα.

Η Παροιμία (Εκλογή Α' 20)

Από τη φαύλην Ώρα, φαυλότερο το μέτρημά της.
 Άσε την να παρέλθει αμέτρητη,

24. Κ. Φράιερ, *Σύγχρονη Ελληνική ποίηση (από τον Καβάφη στο Βρεττάκο)*, (μεταφρ. Θ. Χατζημιχαηλίδης), έκδ. Κέδρος, Αθήνα 1982, σ. 84.

25. Κ. Φράιερ, *Σύγχρονη Ελληνική ποίηση* (σημ. 23), σ. 82-84.

*και, αν σου είναι τούτο δυνατό, δίχως ν' αφήσει τα Ίχνη.
Μέτρα, αν το κρίνεις πρόσχαρο και ωφέλιμο,
αν σου έγινε συνήθεια τον βίο σου να μετράς,
μέτρα την Ευφροσύνη, που η φυγή της φαύλης Ωρας
και η λησμονιά της ασφαλώς σου προσφέρουν
αλλά ποτέ τη φαύλην Ωρα.*

*Κράτησε τα ίχνη τούτων των σπανίων Ωρών,
αλλά όχι εκείνα. Εκείνα είναι νεκρές
Σελήνες των Δυσμών, καταντικρύ
της πρωινής Λάμψης. Είναι ψευδείς Επινοήσεις,
πονηροί Συνδυασμοί, που, παλαιόθεν
εβάλλθηκαν να προκαλούν την Τάξη την θεσπεσία.*

Το ερώτημα που μπορεί να δοθεί στα παιδιά:

Είναι μια "φαύλη Ωρα" η ορμητική είσοδος των περιηγητών στην Εκκλησία την ώρα της λειτουργίας; Χωρίς να θέλω να προκαταλάβω τους αναγνώστες για τα συμπεράσματα που θα προκύψουν από τη συζήτηση πιστεύω ότι κάτι τέτοιο θα ήταν υπερβολή. Άσχετα από αυτό πάντως το αποτέλεσμα είναι ότι η Εκκλησία δέχεται, συγχωρεί και αγκαλιάζει κάθε άνθρωπο και η θαυματουργή δύναμη της λειτουργίας μεταμορφώνει ουσιαστικά τον καθένα.

Πιστεύω ότι το ποίημά του "Ιστορική Λιτανεία στην Κυπαρισσία"²⁶ που αναφέρεται σε θρησκευτική λιτανεία, παρουσιάζει μια θεματολογική συγγένεια με τους περιηγητές στη Λειτουργία.

*Στην μάζα λίγο λίγο και στον ορυμαγδό,
ενώ συμπύρεται κι' αγάλλεται ο λαός,
και διάπλατοι οι πυλώνες της Βασιλικής
όλο εξερεύγονται τους εορταστές,
λιτανεύεται επί τέλους η Πομπή,
μορφούται, παίρνει τις ωραίες γραμμές,
και προχωρεί - εμπήκε η Θεία Τάξις, στο καλντερίμι.
Κατηφορίζει προς τη θάλασσα ομαλά.
Φλογώδης ήλιος θερινός της υπεραίρεται.
Προηγούνται αέρινα σημεία τα λάβαρα,
τα Εξαπτέρυγα, οι σημαίες, δάφνες και μυρτιές.*

(Εκλογή Β' 325).

26. Για την ερμηνεία του ποιήματος, βλ. Γ. Θέμελη, *Η εσχάτη κρίσις*, (σημ. 9), σσ. 52-54.

Παρατηρούμε και εδώ όπως και στους “Περιηγητές” ότι το πλήθος -με τη διαφορά ότι εδώ εξέρχεται από την εκκλησία- υποτάσσεται, πειθαρχεί στη θεία Τάξη.

Η διδασκαλία του ποιήματος, που μπορεί ν’ αποτελέσει ταυτόχρονα -με τη διατύπωση κατάλληλων ερωτημάτων- ένα συλλογικό ερμηνευτικό αναβαθμό, μπορεί να τελειώσει με τη συνανάγνωση και συνεξέταση του διηγήματος του Α. Παπαδιαμάντη “Ντελησυφέρω”.

Ο σεβασμός και θαυμασμός του ποιητή απέναντι στον Άγιο των ελληνικών γραμμάτων εκφράζεται και μέσα στην ποίησή του και μέσα στο δοκιμιογραφικό του έργο, όπου “ο Α. Παπαδιαμάντης είναι και μένει ο Συνέκδημός μας και ο υπογραμμός της εθνικής μας και ηθικής ζωής. Χωρίς Σολωμό, Κάλβο, Μακρυγιάννη, κινδυνεύουμε να ρίξουμε στην λήθη τις μνήμες της Λευτεριάς μας. Χωρίς τον Παπαδιαμάντη χάνουμε τις ρίζες του νέου μας εθνισμού, παύουμε να είμαστε Έλληνες”²⁷.

Για τη συνεξέταση του διηγήματος είναι αναγκαίο ο φιλόλογος να έχει υπόψη του τις εύστοχες παρατηρήσεις του Ν. Τριανταφυλλόπουλου. “Τα συμβάντα στη Χριστουγεννιάτικη Λειτουργία της Σκιάθου φαίνονται πολύ χειρότερα από την ορμητική είσοδο των Ευρωπαϊών περιηγητών. Ωστόσο ο Αλέκος, όχι ο “άλλος” παρά αυτός που ντράπηκε να πη “τας προαιρέσεις”, τα κατάγραψε ασκανδάλιστος. Το διήγημα τελειώνει χαρακτηριστικά: *Μυστήριο ξένον*. Αυτό σημαίνει πως η Λειτουργία είναι ένα φιλάνθρωπο θαύμα”²⁸.

Τα παραπάνω αποτελούν μια πρόταση διδασκαλίας - ερμηνείας η οποία βασίζεται τόσο σε κειμενικά όσο και σε εξωκειμενικά στοιχεία και κυρίως έχει στόχο να προκαλέσει τις αντιστάσεις και τον αντίλογο πάνω στο συγκεκριμένο κείμενο. Είναι επίσης πολύ πιθανό -για να μην πούμε βέβαιο- ότι πολλά απ’ όσα αναφέραμε θα ανατραπούν ή και θα αγνοηθούν κατά τη διάρκεια της ερμηνευτικής διαδικασίας στην τάξη, και ενδεχομένως να αναπτυχθούν καινούργια πεδία ερμηνείας τα οποία δεν έχουν επισημανθεί. Γιατί όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κώστας Τσιρόπουλος “η ανάγνωση ενός ολόκληρου ποιήματος του Παπατσώνη, μας καθορίζει κάπως τον χώρο του νοηματικό-ηθικό, πνευματικό. Ευθύς όμως κι ως κάποιος αποσπάσει κάποιους στίχους, αυτοί αποκαλύπτουν έναν ή πολλούς κρυμμένους εαυτούς, λειτουργούν και σε άλλες περιοχές όχι μόνο γιατί εκφράζουν ένα πολυεδρικό συμβολισμό, αλλά κι’ επειδή η βαθειά, η πρώτη κινούσα

27. Τ. Παπατσώνη, *Αλ. Παπαδιαμάντης, Όπου ην κήπος*, (δοκίμια), Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1972, σ.102.

28. Ν. Τριανταφυλλόπουλου, *Συρραφές και εξαρτήσεις, (Τιμή στον Τ. Παπατσώνη για τα ογδοντάχρονά του)*, Τετράδια “Ευθύνης” 1, Αθήνα 1976, σσ. 114 κ.ε.

αρχή της ποιήσής του είναι μία και μόνη. 2. Ποια είναι η αρχή αυτή; Το έργο του Παπατσώνη εκφράζεται ως μια αναφορά προς τον ζωτανό, προς τον Ένα: τον Θεό²⁹.

Σύμφωνα με την άποψη του D. Bleich δεν υπάρχει καμιά αντικειμενικά σωστή ερμηνεία, ενώ πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι προσωπικές αντιδράσεις των αναγνωστών στο κείμενο³⁰.

Με δεδομένη την αντίληψη ότι η διδασκαλία της λογοτεχνίας αποτελεί εκτός από γνωστική και συγκινησιακή εμπειρία, καθώς και γενεσιουργή αιτία για την παραγωγή πρωτογενούς σκέψης η επιτυχία της εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την πνευματική συγκρότηση, τη μεθοδικότητα του δασκάλου και το βαθμό αναγνωστικής ανταπόκρισης της τάξης.

29. Κ. Τσιρόπουλου, Ο συνδοξασμός, (Τιμή στον Τ. Παπατσώνη για τα ογδοντάχρονά του), Τετράδια "Ευθύνης" 1, Αθήνα 1976, σ. 144.

30. Βλ. Μαρίας Κ. Πεσκειζή, Η θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης και η ερμηνευτική προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου στη διδακτική πράξη, Σεμινάριο της Π. Ε. Φ. 18, Θεωρία της Λογοτεχνίας, Αθήνα 1994, σσ. 62-70, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΜΑΤΗ-ΒΛΑΧΑΚΟΥ
Φιλολόγος

ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑ : ΝΑΥΑΓΙΑ **Μια πρόταση θεατρικής ανάγνωσης**

Η δραματοποίηση λογοτεχνικού κειμένου και πιο συγκεκριμένα η απόπειρα μιας «σκηνικής ανάγνωσής του» παράλληλα με τη φιλολογική-αισθητική παρουσίασή του, νομίζω πως μας δίνει τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε μια προδιαγραφή του έργου ιδιαίτερα ευαίσθητη και γοητευτική: τη σκηνική παρουσίασή του, που όχι μόνο αναδεικνύει το λογοτεχνικό κείμενο που συνηθίζεται μόνο να διδάσκεται, αλλά συνάμα βοηθά στην αύξηση της εκφραστικής δυνατότητας από την πλευρά των μαθητών.

Με την επισήμανση ότι στο συγκεκριμένο διήγημα συνυπάρχουν διαφορετικά είδη λόγου όπως: αφηγηματικού - που έχει την προτεραιότητα σ' ολόκληρη τη διάρθρωση του κειμένου - αφήνοντας όμως ζωντανή την παρουσία του διαλόγου σε κρίρια σημεία καθώς και εσωτερικού μονολόγου που συνυφαίνεται με την αφήγηση, επικεντρώνουμε αρχικά την προσοχή μας στον τίτλο του έργου.

Ο τίτλος λοιπόν του έργου, άναρθρος, μονολεκτικός και σε πληθυντικό αριθμό, «Ναυάγια», θα μπορούσε να «ενεργοποιήσει» θεατρικά το κείμενο και συγχρόνως να καλλιεργήσει τη φαντασία του αναγνώστη-θεατή που ανακαλύπτει πίσω από τη συγκεκριμένη λέξη σημασίες, συναισθήματα που αποκαλύπτουν τη γλώσσα, αλλά πλαισιώνουν συνολικά και τη σκηνογραφία του έργου.

Η έναρξη της αφήγησης σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο που καθορίζει τον τόπο και το χρόνο - βασικούς άξονες του έργου - δηλώνει ταυτόχρονα ενεργή συμμετοχή του αφηγητή στα γεγονότα. Από τον αφηγητή γίνεται και η παρουσίαση του κεντρικού προσώπου του έργου του «καπετάν Ξυρίχη» και οι πρώτες του ενέργειες: «έτρεξε στο τηλεγραφείο» αιτιολογημένα «Δύο ημέρες τώρα δεν ήβρεσκε η-συχία». Η εμμονή στη συγκεκριμένη έκταση του χρόνου υποβάλλει ήδη στους αναγνώστες/θεατές τη συναισθηματική αγωνία του κεντρικού ήρωα του οποίου τη δράση θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

Το πληροφοριακό υλικό κατόπιν για τη συνάντηση του Καπετάν Ξυρίχη με το μπάρκο του τον «Αρχάγγελο» στο οποίο ήταν κυβερνήτες τ' αδέρφια του τριάντα μίλια έξω από το Μπουγάζι, η αναφορά στις αντίξοες καιρικές συνθήκες «χιονιάς» καθώς και αποτέλεσμα «κατόρθωσε τέλος να ορθοπλωρίσει το δικό μας και ολάκερο ημερονύχτι θαλασσοδαρθήκαμε στ' ανοιχτά» μας κάνουν να σταθούμε για λίγο στον αφηγητή: είναι το πρόσωπο (ή προσωπίο) δημιουργήμα του συγγραφέα υπαρκτό μέσα στο κείμενο, ένα πρόσωπο που διηγείται, κινείται με το κύριο πρόσωπο, τον καπετάν Ξυρίχη, γνωρίζει (και μπορεί να πει) ό,τι και όσα ξέρει (ή ανακαλύπτει) το πρόσωπο αυτό και το παρακολουθεί¹. Η πρωτοπρόσωπη επιπλέον αφήγηση στο συγκεκριμένο κείμενο μας αναγκάζει να δεχτούμε με σιγουριά την ειλικρίνεια των όσων λέγονται και επιπλέον δείχνονται και οδηγεί σε συναισθήματα συμπάθειας για τον κύριο ήρωα του έργου. «Ο (πραγματικός) συγγραφέας δημιουργεί τον (πλασματικό) αφηγητή του, όπως δημιουργεί και τους ήρωές του. Έχει σημασία η θέση από την οποία κοιτάζει τα δρώμενα ως απλός μάρτυρας - θεατής μέσα στο αφηγηματικό σύμπαν»².

Στη συνέχεια μας παρουσιάζεται ο αγωνιώδης προβληματισμός του καπετάν Ξυρίχη για την τύχη του μπάρκου του. Τ' αλλεπάλληλα κλιμακωτά ερωτήματα τι άλλο θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν, παρά έναν εσωτερικό μονόλογο του κεντρικού ήρωα που δικαιολογεί την ανησυχία του όπως την είδαμε να διαγράφεται στις πρώτες γραμμές της αφήγησης, αισθητοποιείται όμως εντονότερα τώρα στο πρόσωπο του ήρωά μας: «έχει συγνεφωμένο το μέτωπο», «τρέμουλο, έχει στην καρδιά» και ενδεχομένως στο σώμα όπως θα φανεί από την έντονη κινητικότητα του στο χώρο του τηλεγραφείου.

Επικεντρώνοντας την προσοχή μας σε λεκτικά σύνολα της πρώτης αυτής ενότητας του κειμένου όπως «δεν ήβρεσκε ησυχία», «τους χώρισε ο χιονιάς», «ολάκερο ημερονύχτι θαλασσοδαρθήκαμε στ' ανοιχτά», «τίποτε δεν έμαθε για τον Αρχάγγελο» κι ακόμη: «έπεσε απάνω στους βράχους;», «τσακίστηκε το μπάρκο», «συγνεφωμένο το μέτωπο», «τρέμουλο έχει στην καρδιά» δίνουμε τη δυνατότητα στους μαθητές ν' ανακαλύψουν φράσεις πλούσιες σ' εκφραστικότητα, σημασίες και συναισθήματα κι ακόμη την ανάγκη της παύσης, της σιω-

1. Π. Α. Ζάννα, «Ένα ελληνικό μυθιστόρημα "Αντιποίσεις αρχής" του Αλέξανδρου Κοτζιά. Δοκίμιο», *Ο πολίτης* τεύχ. 34 (Μάιος 1980) σ. 76.

2. Οι μεταμορφώσεις του αφηγητή. Εισηγητής: Π. Μουλλάς Συνεισηγητής: Π. Ζάννας Σεμιναρικό μάθημα στον τόμο: Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Τετράδια Εργασίας, 7 Σεμιναρικά μαθήματα*, Αθήνα 1984, σ. 59.

πής τις συναισθηματικές καταστάσεις που ξυπνά μέσα μας³.

Η μετάβαση στο χώρο του τηλεγραφείου μαζί με τον κεντρικό ήρωά μας που μας υποβάλλεται από τον αφηγητή αλλάζει και το σκηνικό. Μέχρι τώρα παρουσιαζόταν από κάποια μικρή απόσταση ο ήρωάς μας. Περισσότερο μας μιλούσε γι' αυτόν ο αφηγητής και λιγότερο μας τον έδειχνε. Τώρα θα τον δούμε σε διάλογο με τον υπάλληλο του τηλεγραφείου. Όλα όσα προηγούνται όμως του διαλόγου, η εκτενής περιγραφή του χώρου τι άλλο θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν παρά το κατάλληλο σκηνικό των όσων διαδραματίζονται καθημερινά στο χώρο αυτό που δεν θα μπορούσε ν' αποτελέσει εξαίρεση για τον ήρωά μας: «Κάτω στην αυλή, απάνω στις σαρακωμένες σκάλες και παραπάνω στ' ασάρωτα πατώματα κόσμος σαν αυτόν ανήσυχος· γυναίκες, άντρες, παιδιά πρόσμεναν να μάθουν από το σύρμα την τύχη των δικών τους». Ήχοι και εικόνες που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν σκηνικές / σκηνογραφικές οδηγίες που παραθέτει ο συγγραφέας μεταλλάσσοντας⁴ το κείμενο σε παράσταση: «Και κείνο σώριαζε... ακατάπαυστα θλίψη. Ονόμαζε πνιγμούς, μετρούσε θανάτους, έλεγε ναυάγια περιουσίας, χαμούς, συνέπαιρνε χαρές και ελπίδες σαν δρόλαπας. Και κάθε λίγο απάνω στα πατώματα, στις σκάλες κάτω και παρακάτω στην αυλή θρήνοι ακούονταν, κορμιά έπεφταν λιπόθυμα, φωτιά κυλούσε το δάκρυ». Κείμενο και παράσταση ως ολική θεατρική γλώσσα εδώ συναποτελούν μήνυμα που απευθύνεται όχι μόνο στη σκέψη και στις αισθήσεις αλλά και στο συναίσθημα προπαντός των αναγνωστών / θεατών.

Λίγο πριν, στο λιτό και σύντομο διάλογο που διεξάγεται ανάμεσα στον καπετάν Ξυρίχη και τον υπάλληλο του τηλεγραφείου ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται σχολιασμένα οι κινήσεις του καπετάνιου από τον αφηγητή ζωντανεύει τη σκηνή στα μάτια μας: «έσπρωξε το κόσμο ζερβόδεξα, ανέβηκε δυο-δυο τα σκαλιά, έφθασε με κόππο στη θυρίδα και ρώτησε με ολότρεμη φωνή». Οι πρώτες επίσης αντιδράσεις μετά την «ξερή» όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται απάντηση του τηλεγραφητή: «κολλάει περίεργα τα μάτια στου υπαλλήλου το πρόσωπο, αυτιάζεται τους κρότους, τα σωθικά του λαχταρούν, φεύγουν τα σανίδια από τα πόδια του, έτοιμος να λιποθυμήσει, μα δεν τη παρατά τη θέση του» καθώς και οι επόμενες «φιλεύει ανοιχτόκαρδος... τον υπάλληλο· δίνει ένα μετζίτι κέρασμα στον υπηρέτη· παρηγορεί γλυκομίλητος τα θλιμμένα πρόσωπα» τι άλλο αποτελούν παρά ση-

3. Δ. Παπαγεωργάκη, Δοκιμή δραστηριοποίησης λογοτεχνικών κειμένων, *Σεμινάριο Π.Ε.Φ. 15 (Θεατρική Αγωγή και Παιδεία στο σύγχρονο σχολείο)*, Αθήνα, Νοέμβριος 1991, σ. 40 κ.ε.

4. Μ. Θωμαδάκη, Ο θεατρικός λόγος και η φακική του λειτουργία, *Σεμινάριο Π.Ε.Φ. 15, (σημ. 3)*, σ. 10.

μεία που στοιχειοθετούν εδώ τη θεατρική γλώσσα του κειμένου: Έχουμε κινήσεις του ηθοποιού - ρόλου στο χώρο, χειρονομίες, γκριμάτσες και τις σιωπές του. Το ίδιο ισχύει και στην παρουσίαση του υπαλλήλου του τηλεγραφείου: «Ο υπάλληλος σκουντουφλιάζει: Μα τον παρασκότισε!»

Η επόμενη ενότητα που σηματοδοτείται με τη μετάβαση στα Θεραπεία αποτελεί την κορύφωση του δράματος. Η λέξη «απελπισία» στην αρχή της παραγράφου μετά την παράθεση των τελευταίων πληροφοριών από την πλευρά του τηλεγραφείου δικαιολογεί νομίζω τη συμπεριφορά του ήρωά μας: «σκουντούφλης, κατεβαίνει τις σκάλες» «Τα μάτια του ομπρίζουν». Η εμμονή του αφηγητή στην παρουσίαση των λεπτομερειών του προσώπου δίνει στο κείμενο θεατρική παραστατικότητα.

Ας δούμε τώρα από κοντά την τρίτη ενότητα που αποτελεί και την τελευταία πράξη του δράματος και την εμμονή του Καρκαβίτσα σ' όλες εκείνες τις λεπτομέρειες που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν βασική προϋπόθεση για μια θεατρική παράσταση, για μια σκηνική παρουσίαση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσαμε ίσως με κάποια τόλμη να πούμε πως όχι απλά «φτιάχνει παράσταση» αλλά γιατί όχι; «το όραμά του είναι η παράσταση»⁵. Δεν μπορούμε βέβαια να παραβλέψουμε και την περιγραφή της φύσης στην καλύτερή της ώρα που δε μας στερεί από την απόλαυση του αισθητικού αποτελέσματος του κειμένου: «Ο ήλιος παιγνιδίζει ακόμη σε ζαφειρένιο ουρανό. Η θάλασσα λίμνη απλώνεται ως τα ουρανοθέμελα. Η γη ανθοσπαρμένη μοσκοβολά». Ο στόχος όμως εδώ του συγγραφέα είναι η «βίωση» του έργου καθώς προκαταβάλλει τη σκέψη μας με τη μοναδική; ανθρώπινη παρουσία, τη μορφή του καπετάνιου στο όλο τοπίο του οποίου το πρόσωπο φωτίζει από κοντά: «Τα μάτια του ομπρίζουν».

Η περιγραφή της φύσης σε τριαδικό σχήμα - ήλιος, θάλασσα, γη (στην τρίτη παράγραφο της περιγραφής γίνεται η θλιβερή αποκάλυψη) και τα συναισθήματα που αυτή δημιουργεί έρχονται σε σαφή αντίθεση / ρήξη με τον περιορισμένο χώρο δράσης του ήρωά μας: «η ακρογιαλιά μοιάζει με νεκροταφείο. Κάθε βράχος και νεκροκρέβατο. Καράβια κομματιασμένα, βαρκούλες μισοσπασμένες, σχοινιά, κατάρτια, φιγούρες, πανιά» μαζί με «εικονίσματα..., λιβανιστήρια». Όλα θυμίζουν θάνατο του οποίου το σκηνικό ξεδιπλώνεται περιβάλλοντας τις ανθρώπινες υπάρξεις: «Και μαζί χέρια, πόδια, κορμιά δίχως κεφάλια, κεφάλια δίχως κορμιά, άδεια καύκαλα, τρίχες χωμένες στις σκισμάδες, μυαλά στουπιασμένα στην πέτρα».

5. Β. Ασημομήτη, Το θέατρο και το σχολικό του κοινό, *Σεμινάριο Π.Ε. Φ. 15*, (σημ.3), σ. 21.

Η παρουσία του σκύλου, προάγγελου κακού μηνύματος για τον ήρωά μας όπως έχει επικρατήσει στη λαϊκή αντίληψη προοιωνίζει το αβάστακτο του πόνου του: «Κι ένα σκυλί,... γύριζε μάτια φωτιές, δάγκωνε την αλυσίδα του και το νερό κοιτάζοντας αλύχταγε και αλύχταγε, σα να το έβριζε».

Η έναρξη της επόμενης παραγράφου θα μπορούσε αναμφίβολα ν' αποτελέσει σκηνοθετική οδηγία: «έκαμε ακόμη μερικά βήματα» κινήσεις ιδιαίτερα προσεκτικές που οδηγούν όμως σίγουρα στο αντικείμενο της αναζήτησης: «βρέθηκε μπρος στο μπάρκο του». Θ' αποτελούσε αναμφισβήτητα παράλειψη το να μην επισημάνουμε τη σταδιακή κλιμάκωση από τ' αντικείμενα στ' ανθρώπινα κυριολεκτικά απομεινάρια. Το τοπίο σ' όλη του την τραγικότητα. Η φύση δίνει ακόμη δυναμικό το παρόν της μέσα με τα όρνια που ολοκληρώνουν το σκηνικό στο οποίο κυρίαρχος είναι μόνο ο θάνατος.

Όλα «δαρμός και φτύμα» της θάλασσας, που μεταχειρίζεται τα πάντα γεμάτη περιφρόνηση, ανελέητα και σκληρά.

Έχουμε φτάσει πλέον στην αποκορύφωση του εσωτερικού δράματος: Το «τρέμουλο» έχει γίνει «βάσανο φριχτό». Ας δούμε τις κινήσεις που δείχνουν και τη συναισθηματική αποκορύφωση του πόνου και της συγκίνησης. «Θέλει να δράμει, να ψάξει ολούθε μα δεν τολμά. Κάτι μέσα τον κρατεί, τα πόδια του καρφώνει στ' αχνάρια τους. Τέλος πάει και ψαχουλεύει, βρίσκει.... τ' αδέρφια του..... Αν δεν του το 'λεγε η ψυχή, βέβαια δε θα τα γνώριζαν τα μάτια του.... αλλά του το είπε και τα καλογνώρισε. Και τότε τα μάτια του στέρεψαν ούτε δάκρυα βγάζουν, ούτε σπαρταρούν. Τη θάλασσα μόνο κοιτάζουν πειστωμένα. Άξαφνα ο γρόθος σηκώνεται και πέφτει με ορμή». Ρήματα που δηλώνουν κατά την άποψή μου κινήσεις ηθοποιού - ρόλου στο χώρο αποδίδοντας τις χειρονομίες, τις γκριμάτσες, τις σιωπές του ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύουν κείμενο και παράσταση, σε ολική θεατρική γλώσσα, σε μήνυμα αισθητικό, διανοητικό και συναισθηματικό⁶.

Τον ήρωά μας που τον είδαμε από τις πρώτες γραμμές να ζει βουβά την αγωνία του τον βλέπουμε και τώρα ακόμα να υψώνεται γενναίος και αξιοπρεπής μέσα στον πόνο του μ' έναν υπεράνθρωπο δυναμισμό που δικαιολογεί το αξίωμά του στη θάλασσα «καπετάνιο». Θα 'λεγε κανείς πως προσπαθεί να δαμάσει - και βέβαια η όλη του προσπάθεια σε τι άλλο; θα μπορούσε να οδηγήσει τη σκέψη μας παρά στον αγώνα / αγωνία - να κυριαρχήσει ο άνθρωπος με τη ζωή στο θάνατο.

Η θάλασσα εδώ ταυτίζεται με την ιδέα του θανάτου. Την είδαμε στην αρχή της ενότητας ν' «απλώνεται λίμνη ως τα ουρανοθέμελα»,

6. Μ. Θωμαδάκη, ό.π., (σημ. 4), σ. 11,13.

τη βλέπουμε τώρα για πρώτη φορά μέσα από τα λόγια του αφηγητή που εκδηλώνουν την οργή και το θυμό του καπετάνιου με τη δυναμική χειρονομία του να μας υποβάλλει με επιφύλαξη / δισταγμό την αντίδρασή της: «λες τρόμαξε και πισωπάτησε κείνη φοβισμένη».

Από τον ήρωά μας όμως με τον οποίο έχουμε νομίζω φτάσει στο σημείο αυτό να συμπάσχουμε μαζί του δε θα μπορούσαν να λείψουν ενέργειες -αντιδράσεις εντελώς ανθρώπινες που τον αφήνουν να εκδηλωθεί και όπως ένας άνθρωπος ιδιαίτερα ευαίσθητος και τρυφερός: «Σκύφτει και γλυκοφιλεί τ' αδέρφια του. Χαϊδεύει τους τα χτυπημένα κορμιά ανάλαφρα, σα να φοβάται μην τα ξυπνήσει κάτι τους ψιθυρίζει μυστικά στ' αφτί, θες παρηγοριά, θες μακρινήν υπόσχεση». Και η επιμονή στη λεπτομέρεια στη συνέχεια της εκτέλεσης του θλιβερού καθήκοντος του ενταφιασμού με το οποίο έχει επιφορτισθεί ο ήρωάς μας και η αναφορά στο χρόνο: «παιδεύτηκε κάπου μια ώρα στον άμμο» δεν αποτελούν τυχαίες αναφορές. Συμβάλλουν στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας του καπετάνιου που ολοκληρώνει πια όσο μπορεί καλύτερα το καθήκον απέναντι στ' αδέρφια του. Σ' αυτό το σημείο ιδιαίτερα αξίζει να επισημάνει κανείς την «ακριβή παρατήρηση και μια δύναμη ψυχογραφική»⁷ του αφηγητή που ζωντανεύει τον ήρωά μας με τόση έμφαση.

Η μετάβαση κατόπιν στα Θεραπεία στον τόπο που βρίσκεται το μπάρκο του καπετάνιου περιορίζεται σε δυο φράσεις κι ο διάλογος με το γραμματικό για την έναρξη του ταξιδιού δίνεται σχεδόν επιγραμματικά. Τριαδικό το σχήμα της ερωταπόκρισης όπως επαναλήφθηκε και στο τηλεγραφείο.

Ο επίλογος τέλος του έργου δίνει απλά - περιεκτικότερα όμως-όσα ακριβώς στοιχεία χρειάζονται: Το κύριο πρόσωπο, τον καπετάνιο δηλαδή, τη συμπεριφορά του «αμίλητος» που είδαμε να διαγράφεται μέσα από όλη του τη δράση και που δικαιολογεί και τον τίτλο τόσο από την πλευρά του ήρωα/ηθοποιού όσο και των αναγνωστών/θεατών που συμμετέχουν στη δράση: «Έπιασε τη θέση του» κίνηση άρρηκτα δεμένη με τη ζωή του στη θάλασσα. ΠΡΟΣΟΧΗ όμως στο σχόλιο που συνυπάρχει στην εκλογή της συγκεκριμένης λέξης με την οποία αποκαλεί το μπάρκο: «κάσαρο» λέξη που με τη μεγεθυντική κατάληξη παραπέμπει τη σκέψη μας σε συνειρμούς άρρηκτα δεμένους με την παρουσία του θανάτου και των συναισθημάτων που γεννά. Επιπλέον η αντίθεση στο τέλος στο σημασιολογικό περιεχόμενο του προηγούμενου ρηματικού συνόλου με το «εξακολουθήσαμε το ταξίδι» που είδαμε να παρουσιάζεται σ' όλη τη διάρκεια

7. Λ. Πολίτη, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1980, σ. 206-208.

της αφήγησης σε παράλληλες ευθείες όπως το αντιθετικό ζεύγος θάνατος/ζωή. Το α' πληθ. πρόσωπο επιβεβαιώνει την παρουσία του αφηγητή και στην έναρξη του νέου του ταξιδιού με την οποία κλείνει ο συγγραφέας το διήγημα. Κι εδώ «ο λόγος του αφηγητή απλός και φυσικός. Θα μπορούσε να είναι ο λόγος ενός απλού ανθρώπου»⁸ όπως και σε άλλα έργα του Καρκαβίτσα.

Επιχειρώντας στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό κείμενο τη «σκηνική του ανάγνωση» νομίζω πως δίνουμε τις δυνατότητες / προδιαγραφές για τη θεατρική του παρουσίαση μια και δείχνουμε πως αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα. Επιπλέον, νομίζω πως παίρνει αξία στα μάτια του εφήβου επειδή μιλά για τη ζωή, επιτρέπει τη διείσδυση σε ορισμένες πτυχές της ζωής, κυρίως στα προβλήματα των ανθρώπινων σχέσεων⁹ τόσο του οικογενειακού όσο και ευρύτερα του κοινωνικού ή επαγγελματικού περιβάλλοντος. Εξάλλου «το λογοτεχνικό φαινόμενο δεν είναι μόνο το κείμενο αλλ' επίσης ο αναγνώστης του και το σύνολο των πιθανών αντιδράσεων του αναγνώστη στο κείμενο»¹⁰.

Τα πρόσωπα του κειμένου γίνονται έτσι ρόλοι «επί σκηνής», φορείς μιας πραγματικότητας την οποία τα παιδιά πρόκειται βέβαια να γνωρίσουν. Μεταφέρεται ο έφηβος ήδη σε καταστάσεις που δεν ανήκουν στην άμεση εμπειρία του (εκτός κι αν οι μαθητές μας, είναι παιδιά ναυτικών) εμπλουτίζει τη συγκινησιακή του εμπειρία επιτρέποντάς του να δοκιμάσει συναισθήματα που στη ζωή μπορεί να του είναι απρόσιτα. Ακόμη προβαίνει σε προσωπικές παρατηρήσεις (λαμβάνοντας υπόψη την εποχή που γράφεται το διήγημα καθώς και το γεγονός ότι πολλές πληροφορίες αποτελούν προσωπικά βιώματα μια που ο συγγραφέας υπήρξε ναυτικός και «είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τη θάλασσα και τη ζωή των ναυτικών να δει από κοντά και να μελετήσει την πραγματική ελληνική ζωή στα μικρά και απόμερα μέρη της πατρίδας μας»¹¹. Παράλληλα τέλος με τη γνώση των δυσκολιών / αντιξοοτήτων των Ελλήνων ναυτικών σε εποχές παλιότερες προβαίνει και στη συνειδητοποίηση της αδιάκοπης πάλης της φυλής μας με το υγρό στοιχείο αφού η γεωγραφική τοποθέτηση της χώρας μας προκαθόριζε τη μοίρα μας από την Ομηρική «Οδύσσεια» μέχρι σήμερα.

8. Βλ. την ερμηνευτική προσέγγιση του διηγήματος του Α. Καρκαβίτσα, Η γοργόνα, από τον Χρ. Μηλιώνη, στον τόμο *Νεοελληνικά διδακτικά δοκίμια για το Λύκειο*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σσ. 226-231.

9. Στ. Βατούγιου, *Μορφές θεατρικής αγωγής και έκφρασης στο Σχολείο*, Σεμινάριο της Π.Ε. Φ. 15 (σημ.3), σ. 32.

10. Riffaterre Michael, *Η εξήγηση των λογοτεχνικών φαινομένων*, Συνέδριο του Σεριζί (Η διδασκαλία της λογοτεχνίας), μετφρ. Ι. Βασιλαράκης, έκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1985, σ. 137.

11. Α. Καρκαβίτσα, *Εκλογή από το έργο του*, (εισαγωγή, σχόλια Φωτεινής Θ. Τζωρτζάκη), Βοήθημα για τη Μέση Παιδεία (ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1950), έκδ. Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 4 κ.ε.

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Στο ηλιοβασίλεμα του 19ου αιώνα πολλά προβλήματα¹ εθνικά, κοινωνικά και πνευματικά απασχολούσαν τον ελληνισμό. Τα προβλήματα αυτά επηρέασαν σημαντικά την ποίηση του Κωστή Παλαμά². Το γνωστό πρωτόκολλο που υπογράφηκε στο Λονδίνο στις 3 Φεβρουαρίου του 1830³ μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας, άφηνε έξω από το νεοσύστατο κράτος πολλά από τα εδάφη του που είχαν χαθεί με το πάρσιμο της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους. Το κράτος που δημιουργήθηκε ήταν πολύ περιορισμένης έκτασης και ο λαός του ζούσε συντροφιά με τη φτώχεια, την κακομοιριά και τη μιζέρια. Προσθέσετε τώρα σ' αυτά τη διχόνοια, τις παρεμβάσεις - φανερές και παρασκηνιακές των ξένων δυνάμεων, οι οποίες ήθελαν όχι απλώς να κηδεμονεύουν το νεοσύστατο κράτος, αλλά να καθορίζουν και να κατευθύνουν την πολιτική του, και θα 'χετε τότε μιαν αμυδρή εικόνα του τί συνέβαινε στην Ελλάδα της εποχής εκείνης. Και η κατάσταση όσο περνούσαν τα χρόνια χειροτέρευε. Γινόταν πιο ασφυκτική. Λίγο αργότερα οι Έλληνες είναι χωρισμένοι σε Τρικούπικούς και Δεληγιαννικούς. Και κοντά σ' αυτό υπάρχει ο γλωσσικός διχασμός, η κακή απομίμηση της αρχαίας γλώσσας, η στείρα αρχαιολατρία, η κλασιάρικη και δουλική δοξολογία για τους προγόνους, τα κομματικά πάθη και μίσση, ο ένοπλος κουτσοβακισμός στις πόλεις και η ληστεία στα βουνά, η πείνα και η δυστυχία του λαού, η κυριαρχία των τσιφλικιάδων, η δουλεία των αγροτών. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον αναπτύχθηκε έ-

1. Απλώς θα θυμίσω, χωρίς τούτο να σημαίνει πως ήταν μόνο αυτά, τα μη απελευθερωμένα εδάφη μας, το φεμινισμό και το γλωσσικό, προβλήματα που γίνηκαν πιο έντονα περί το τέλος του 19ου αιώνα.

2. Όλο το έργο του είναι καθαρά πατριωτικό, που μακάρι τέτοιο έργο να μας παρουσιάζαν κι άλλοι νεώτεροι "εθνικοί" ποιητές. Ο Παλαμάς είναι πατριώτης ποιητής. Χαίρεται και τραγουδά, υμνεί και δοξολογεί τις ομορφίες της Ελλάδας, της ιστορίας της, της γης της, του λαού της. Δεν είναι σωβινιστής. Αποτελεί βρισιά για τον Παλαμά ένας τέτοιος άδικος και αναληθής χαρακτηρισμός.

3. Η ημερομηνία είναι με το παλιό ημερολόγιο. Το πρωτόκολλο αυτό εκήρυσε την Ελλάδα κράτος ανεξάρτητο υπό καθεστώς μοναρχικό και κληρονομικό.

νας κούφιος και αρρωστημένος ρομαντισμός με την ποίηση του Σούτσου και του Παράσχου, που ήθελε την αγαπημένη του:

με είκοσι φθινόπωρα και άνοιξη καμμία.

Σ' αυτόν τον πολιτικό, κοινωνικό και πνευματικό περίγυρο καλλιεργήθηκε ένας χωρίς βάθος, όμως διόλου ρομαντικός θα 'λεγα, μεγαλοϊδεατισμός, ο οποίος αντί να επιτύχει την ικανοποίηση των εθνικών μας δικαίων, μας οδήγησε στον άκαιρο, απροετοίμαστο ζητωπόλεμο του 1897⁴. Και η καταστροφή επήλθε. Τίποτα δεν μπορεί να τη σταματήσει, να βάλει φραγμό στην πορεία της. Θ' αποτελειώσει το καταστροφικό έργο της. Δεν τη συγκινεί ούτε η ιστορία, ούτε η παλιά αίγλη ούτε η παράδοση. Είναι ψυχρή απέναντι σ' όλ' αυτά. Είναι σκληρή. Είναι αδιάφορη. Ο Ελληνισμός ζει την άστεκτη πραγματικότητα. Γνωρίζει πως τώρα είναι:

Σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μεσ' τη χώρα.

*Στην εκκλησιά, στον κλίβανο, στο σπίτι, στ' αργαστήρι,
παντού, στο κάστρο, στην καρδιά, τ' αποκαΐδια, οι στάχτες⁵.*

Ο Παλαμάς πονά, θλίβεται, αλλά δεν απογοητεύεται. Είναι ο ποιητής του Έθνους, του καιρού του, του λαού του. Πιστεύει και αισιοδοξεί. Δεν τον κάμπτει η θλίψη της στιγμής, η οδύνη της αναπάντεχης ατυχίας. Μένει ήρεμος και σταθερός στην πίστη του για τον προορισμό του έθνους του κι είναι βέβαιος πως η μεγαλοσύνη του δε θ' αργήσει να φανεί. Έχει πλήρη συνείδηση της σημερινής θλιβερής θέσης στην οποία βρίσκεται. Γνωρίζει την κατάντια του. Ξέρει σε πιο βαθύ γκρεμό έχει πέσει. Όμως βλέπει καθαρά ποιό είναι το μέλλον του Έθνους. Δεν έχει αμφιβολίες γι' αυτό. Μέσα από τις "στάχτες", μέσα από το εθνικό ρημαδιό, μέσα από "τ' αποκαΐδια", θα διακρίνει καθαρά το μέλλον του Έθνους του, θα το δει και θα μας το πει με βεβαιότητα και σταθερή φωνή:

*Κι αν πέσαμε σε πέσιμο πρωτάκουστο
και σε γκρεμό κατρακυλήσαμε
που πιο βαθύ καμμία φυλή δεν είδε ως τώρα,*

4. Ο ίδιος ρομαντικός μεγαλοϊδεατισμός μας οδήγησε στη Μικρασιατική καταστροφή.

5. Κ. Παλαμά, *Τα ποιητικά του έργα. "Η φλογέρα του Βασιλιά"*, τόμος έκτος, Πρόλογος, Αθήνα 1957, σελ. 1. Σ' όλους τους στίχους που θα παραθέσω διατηρώ ακριβώς το κείμενο του ποιητή.

*είναι γιατί με των καιρών το πλήρωμα
όμοια βαθύ έν' ανέβασμα μας μέλλεται
προς ύψη ουρανοφόρα⁶.*

"Κι αν πέσαμε σε πέσιμο πρωτάκουστο". Πικρή, μα αληθινή διαπίστωση του ποιητή βγαλμένη μέσα από την ιστορία τη γεμάτη δόξα και ηρωισμούς, αλλά και γεμάτη παθήματα, γεμάτη απογοητεύσεις, γεμάτη ταπεινώσεις και σκλαβιά⁷. Κι ακόμα γεμάτη διχόνοια κι άλλες ανεπίτρεπτες πράξεις και συμπεριφορές, που δεν πρέπει να λησμονούμε, αλλά να διδασκόμαστε απ' αυτές. Ο Παλαμάς έχει μελετήσει την ιστορία του Έθνους. Την έχει μελετήσει βαθιά και ουσιαστικά. Άντλησε απ' αυτή τα στοιχεία που ήθελε. Πήρε τα διδάγματα που χρειαζόνταν για να τα μεταδώσει με την ποίησή του στους Έλληνες της εποχής του. Αυτή η μελέτη του στάθηκε πολύ χρήσιμη. Τον όπλισε με γνώση και σοφία κι έκαναν την ποίησή του ν' αποκτήσει προφητική σημασία. Διέκρινε τί φέρνει για την Ελλάδα και τον Ελληνισμό "των καιρών το πλήρωμα" και που οδηγεί. Δε διστάζει να το διακηρύξει:

προς ύψη ουρανοφόρα

Ο ποιητής προφήτης του Γένους του. Ο ζητωπόλεμος του 1897⁸ επέφερε την καταστροφή και την ταπείνωση. Επέφερε πολλά δεινά στο Έθνος και το λαό. Ο αντίκτυπος αυτών των δεινών, η κατάπτωση, το κατρακύλημα κράτησε και βασάνισε το Έθνος ως το 1909. Ο Ελληνισμός τα δώδεκα αυτά χρόνια γνώρισε δυσκολίες όχι απαλλαγμένες κινδύνων. Πολλά ελληνικά εδάφη βρίσκονται σε ξένα χέρια. Θα μας πει ο Παλαμάς:

*Των Ελλήνων την πατρίδα
βάρβαροι την ατιμάζουν⁹.*

6. Κ. Παλαμά, *Τα ποιητικά του έργα. Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*, τόμος πέμπτος, Λόγος Ζ' Το Πανηγύρι της Κακάβας, Αθήνα 1956, σελ. 109.

7. Η Ρωμαϊκή και Οθωμανική κατάκτηση της Ελλάδας αποτελεί πραγματικότητα που δεν έχει πλήρως διερευνηθεί και ερμηνευθεί. Μας λείπουν πολλά ακόμα στοιχεία η μελέτη των οποίων θα συντελέσει στην εξάλειψη των ιστορικών παρερμηνειών, παραποιήσεων και αποσιωποήσεων, αθελητών ή σκοπιμών. Από τη διερεύνηση αυτών των στοιχείων θα εξαχθούν σαφέστερα συμπεράσματα για την κατάπτωση του ελλητισμού και το ξαναγέννημά του. Αυτές οι αλλαγές οι οποίες κράτησαν αρκετούς αιώνες δεν έχουν ανάγκη τη βοήθεια της πλαστογράφησης της ιστορίας. Η Ελλάδα και ο Ελληνισμός δεν έχουν τίποτα να φοβηθούν από την ιστορική αλήθεια. Έχουν τουναντίον πολλά να ωφεληθούν. Οι πολεμιστές της στέπας γνώριζαν πολύ καλά ποιούς και γιατί έπρεπε να τους κατακτήσουν.

8. Δεν έχει ακόμα, όσο έπρεπε, ερευνηθεί και εξεταστεί ιστορικά και κοινωνικά η περίοδος αυτή για να καταλήξουμε σε ακριβή και αναμφισβήτητα συμπεράσματα. Υπάρχουν κενά που δημιουργούν πολλά ερωτηματικά.

9. Κ. Παλαμά, *Απαντα*, τόμος τρίτος, Η Ασύλευτη Ζωή, Έκδοση Γκοβόστη, Αθήνα, σελ. 99.

Αλλ' αυτό δεν μπορεί να συνεχιστεί. Η ντροπή του 1897 πρέπει να εκλείψει, πρέπει να εξαφανιστεί. Ο ιστορικός προορισμός του Έθνους δεν είναι η κατήφεια και η απελπισιά, η διχόνοια και η μοιρολατρία, αλλά η αναγέννηση, η αναδημιουργία, η ανάταση της ελληνικής ψυχής, η ευφορία του ελληνικού πνεύματος και η καρποφορία του. Η θέση μας δεν ήταν εκεί στο γκρεμό τον πιο βαθύ, τον πιο μεγάλο που είχαμε κατακυληήσει. Έπρεπε να ξαναβρούμε το δρόμο μας. Μέσα στην ψυχή των Ελλήνων άρχισε σιγά - σιγά να καλλιεργείται η ιδέα μιας καινούριας Ελλάδας, ζωντανής και αποφασιστικής, ικανής να ζητήσει να της επιστραφούν τα "παληά δικά της πλούτη", που βρίσκονται σε ξένα χέρια. Τίποτ' άλλο. Δε θέλει ούτε κι ονειρεύεται τα πλούτη των άλλων:

*Δε θέλω 'γω καινούρια ή ξένα δώρα,
Παληά δικά μου πλούτη σου ζητώ¹⁰.*

Για να επιτευχθεί όμως αυτό χρειάζεται το έθνος μια νέα πνοή, που να βγαίνει μέσα από τα στήθια του, καθαρή κι αμόλυντη, που να θυμίζει θυμάρι του ελληνικού βουνού κι αρμύρα της ελληνικής θάλασσας. Δεν του χρειάζονται οι ξένες μολυσμένες αντιλήψεις και μεθοδεύσεις και υπολογισμοί. Αρκετά τυραννήθηκε και βασανίστηκε απ' αυτούς κι αρκετά πλήρωσε την "προστασία και το ενδιαφέρον" των ξένων προστατών. Ο Ελληνισμός χρειάζεται τα παιδιά του, το δικό τους ενδιαφέρον, τη δική τους αγάπη. Όλα τ' άλλα του είναι περιττά και βλαβερά.

Η επανάσταση του 1909 στο Γουδί, αποτελεί το ξεκίνημα του Νέου Ελληνισμού. Ένας μεγαλεπήβολος και μεγαλοϊδεάτης πολιτικός, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έρχεται στην Ελλάδα και αφυπνίζει τους απογοητευμένους και πτοημένους Έλληνες. Αφυπνίζει τη συνείδηση του Έθνους. Ενώνει τους πόθους και τα οράματα τα δικά του και του Παλαμά, με τους πόθους και τα οράματα του Έθνους. Και η Ελλάδα η ντροπιασμένη και ταπεινωμένη του 1897 γίνεται η Ελλάδα του 1912 και 1913. Σπάζει τα δεσμά της φτώχειας και της κακομοιριάς της, γκρεμίζει τα σύνορα της Μελούνας και ενωμένη - χωρίς η διχόνοια να τη βασανίζει και να τρώει το κορμί της - ξεχύνεται και σκαρφαλώνει στα κακοτράχηλα βουνά της Ηπείρου, απλώνεται στους ολόξανθους κάμπους της Μακεδονίας και της Θράκης, αρμενίζει στα καταγάλανα νερά του Αιγαίου και λευτερώνει τα σκλαβωμένα παιδιά της. Η Παλαμική σάλπιγγα έχει σαλπίσει και το σάλπισμά της, που ακούγεται πα-

10. Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τόμος πρώτος, Τα τραγούδια της Πατρίδος μου, Έκδ. Γκοβόστη, σελ. 31.

ντού όπου υπάρχουν Έλληνες, είναι αυστηρό, είναι προειδοποιητικό, είναι καθοριστικό:

*Ανάξιος όποιος δεν ακούει
το προσκλητήριο των καιρών
να το φυσάη ή να το κρούη
σαλπιγγά ή τύμπανο, το ακούει
δε λέει: Παρών¹¹.*

*Ανάξιος όποιος τα φτερά του,
φτερά από σκέψην ή από πράξη
δε γοργανοίγει τα - χαρά του, -
για να πετάξει,
βοριάς θρακιάς, με τους ανέμους,
προς τους πολέμους¹².*

Πνευματικός ηγέτης και δημιουργός του 1912 - 1913 στάθηκε ο Παλαμάς. Ανήκει στους πατριδολάτρες, στους μεγαλοϊδεάτες προπαρασκευαστές του πολέμου αυτού. Με την ποιήσή του προετοίμασε ψυχικά για πόλεμο τον ελληνικό λαό. Τον εμπύχωσε και τον ενθάρρυνε στην πραγματοποίηση των ονείρων του, στην ικανοποίηση των εθνικών του πόθων. Δεν κρύβει την πρόθεσή του ο ποιητής. Έντιμα ομολογεί την προσπάθειά του, την επιδίωξή του:

*Κάποιο ναό πατριδολάτρη χτίζω.
Μα την πολεμική σου την εικόνα,
Ρηγόπουλο, του κάκου λαχταρίζω
να την καρφώσω κάπου σαν κορώνα¹³.*

Οιστρηλατημένος από τον ενθουσιασμό ολοκλήρου του Έθνους να πολεμήσει για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων αδελφών μας, γεμάτος μεγαλοϊδεατισμό, πατριώτης και πατριδολάτρης, ξεσηκώνει τον ελληνισμό οπουδήποτε της γης κι αν κατοικούσε. Θερμαίνει και πυρώνει τις καρδιές των Ελλήνων, που τους καλεί να 'ρθούν να δώσουν το μεγάλο "παρών" στο προσκλητήριο του εθνικού συναγερμού. Όλη η Ελλάδα έχει ξεσηκωθεί. Όλοι οι Έλληνες παρουσιάζονται στο πολεμικό προσκλητήριο του Έθνους όπου κι αν βρίσκονται. Έρχο-

11. Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τόμος έβδομος, Τα Παράκαιρα, Έκδ. Γκοβόστη, σελ. 263.

12. Ο.π., σελ. 261.

13. Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, τόμος πέμπτος, Η Πολιτεία και η Μοναξιά, έχτο βιβλίο: Στη χώρα που αρματώθηκε (Οχτώβρης - Νοέβρης 1912), αριθ. 25, Έκδ. Γκοβόστη, σελ. 514.

νται μ' ενθουσιασμό, με χαρά για τη νίκη, με υπερηφάνεια γιατί αυτούς διάλεξε η μοίρα να κάνουν πραγματικότητα το όνειρο της Φυλής. Ο πόλεμος αυτός είναι ένας σωστός ξεσηκωμός¹⁴, είναι ένα πανηγύρι. Όλοι είναι παρόντες, απ' όλα τα μέρη της πατρίδας μας, ακόμα κι όσοι βρίσκονται μακριά από την Ελλάδα, έρχονται να πολεμήσουν για τη δόξα και το μεγαλείο της. Ο Παλαμάς έχει καταγράψει αυτόν τον πανεθνικό ξεσηκωμό:

*Ήρθανε με λαούτα και μπαϊράκια,
σάμπως για γάμους και για πανηγύρια,
κορμιά, καρδιές, όλοι, αναμμένα θράκια.*

*ήρθαν τα παλληκάρια χίλια μύρια.
'Ηρθαν από καλύβια, από παλάτια,
ήρθαν από σχολειά κι από αργαστήρια,*

*κι από του Θεσσαλού τα χλωρά πλάτια,
κι απ' το Μωριά που θησαυρός τ' αμπέλια,
κι από τ' αρκαδικά στοιχιά, τα ελάτια.*

*'Ηρθαν με τα τραγούδια, με τα γέλια.
Κι απ' των Εφτά νησιών τα περιβόλια,
κι απ' τους Κορφούς που η πλάση στάζει μέλια.*

*'Ηρθαν για τα σπαθιά και για τα βόλια,
για το Χάρο είν' ορθοί και για τη νίκη,
και για του λυτρωμού τ' αραξοβόλια.*

*'Ηρθαν, οι κυνηγοί! Παγάνα! Οι λύκοι.
'Ηρθαν από κει πέρα που ριζώνει
παντού η ελιά κι ολόδροσα τα ρείκη.*

*Εκεί με του Μαρτιού το χελιδόνι,
κάθε χρονιά, και σαν αναγελάστρα,
μνήμη στραπή καιρών ηρώων θαμπώνει.*

*'Ηρθαν από λιμάνια κι από κάστρα,
από σας, του Αιγαίου σμαραγδονήσια,
από τη γη που χαιρετάνε τ' άστρα*

14. Παρόμοιο ξεσηκωμό είχαμε τον Οκτώβριο του 1940 κατά τον πόλεμο εναντίον της Ιταλίας. Ενωμένοι οι Έλληνες πολέμησαν εναντίον του επιβολέα.

με ολάσπρω φως τα εντάφια κυπαρίσσια.
 Ήρθαν κι από τα χώματα που βρέχει
 ο Ασπροπόταμος τα παλληκαρίσια

κι ακόμα για να πνίξη τούρκους τρέχει
 κι από τη βιγλατόρισσα Άρτα πέρα,
 και απ' όπου μόνο ζη για να παντέχη

της λευτεριάς ο σκλάβος την ημέρα.
 Ήρθαν κι από το Βράχο που είν' η Αθήνα
 και κρατά στα φτερά ενός θείου αέρα

άρμη και δόξα από τη Σαλαμίνα.
 Κι απ' τις κορφές που λάμπουνε τα χιόνια,
 κι από αμμουδιές που ανθούν τα κρίνα.

Ήρθανε κι από κει που τα μηλιόνια
 δεν κοιμάνται, νυχτοήμερα βροντάνε,
 και στων πορτοκαλλιών τα χρυσά κλώνια

τα πουλιά σου, κάθε άνοιξη, μηνάνε,
 Κρήτη εκδικήτρα, δόξα σου καινούρια,
 Σφακιώτες και Λακκιώτες ροβολάνε

από μαδάρες και άπαρτα ταμπούρια.
 Του ήρωα πιστοί που αχολογάν ο Αδρίας
 τ' όνομά του και του πολέμου η Φούρια

ήρθανε στις γαλάζιες αρμονίας
 τη μητέρα, φέρνει ο καθένας τάμα
 τον κόκκινο χιτώννα της θυσίας.

Ήρθανε, δεν τους κράτησε το κλάμα
 το μητρικό, το ερωτικό, κανέννας,
 ήρθανε μοναχοί, ζευγάρια, αντάμα,

ήρθαν αρίφνητοι, όπως έρχετ' ένας.
 Ήρθαν κ' οι μακρινοί ξενιτεμένοι,
 καθώς γυρίζει ο άντρας που μιας γέννας

*πρώτης χαρά αναπάντεχη προσμένει,
ο άντρας καθώς γυρνά στο φτωχό σπίτι
από την ξενιτιά που τότε δένει.*

*Του νέου άχανου κόσμου πια, μαγνήτη,
δεν τους τραβάς, τα κύματα σα νάναι
φαριά τους παν, του Ατλαντικού τα κήτη*

*πιο τέρατα οι καρδιές τα ξεπερνάνε.
Ήρθαν για τη δουλειά και για τη σκόλη,
προς τη φωτιά και προς τη φήμη πάνε.*

Όρκε μεγάλε, εσένα ορκίζοντ' όλοι¹⁵.

Κι ήρθαν γεμάτοι ορμή οι πολεμιστές, γεμάτοι πάθος για τον αγώνα στον οποίο είχε αποδυθεί ολόκληρο το Έθνος. Ήρθαν γεμάτοι λεβεντιά ατρόμητοι και με περιφρόνηση στο Χάρο, που παραφύλαγε παντού μέσα στη μάχη. Ήρθαν μ' απόφαση για τη νίκη, για το λυτρωμό αυτών που ζούσαν στη σκλαβιά του ξένου δυνάστη, στη σκληρή κι απάνθρωπη τούρκικη δουλειά. Στο εθνικό προσκλητήριο τρέχει ο Έλληνας από κάθε μεριά, από κάθε άκρη της γης. Εγκαταλείπει το σπίτι του, τη δουλειά του, το σχολειό του και γίνεται με μιας πολέμαρχος ο χτεσινός σκαφτιάς της γης, ο δουλευτής του εργαστηρίου, ο επιστήμονας, ο διανοούμενος. Γίνεται πολέμαρχος με ακέρια συνείδηση για τον προορισμό, με αποφασιστικότητα, με θάρρος και τόλμη. Στη μάχη ρίχνονται όλοι με την εκδικήτρα ορμή και την πυρά που καίει τη νιότη τους. Παντού χτυπούν και κυνηγούν τον εχθρό. Το δράμα των σκλαβωμένων αδελφών, το όραμα της λύτρωσής τους από τον τούρκικο ζυγό, τους κάνει σκληρούς κι αδυσώπητους τουρκομάχους. Σαν μαύρα φίδια χύνονται καταπάνω στην Τουρκιάς τ' ασκέρι. Αστράφτει η ξιφολόγη, βγάζει φωτιά το τουφέκι. Η φλόγα της καρδιάς του γίνεται πολεμόχαρη διάθεση και τη σκέψη του κυβερνά το μίσος και η εκδίκηση:

*Πέρα στην Τουρκομάχων το νυχτέρι
χορός μακεδονίτης, και χορεύει,
και της χριστιανοσύνης το μαχαίρι
τον Τούρκο στην καρδιά να βρει γυρεύει¹⁶.*

15. Κ. Παλαμά, ό.π., αριθ. 6, σελ. 483 - 485.

16. Κ. Παλαμά, ό.π., αριθ. 8, σελ. 487.

Η χώρα έχει ξεσηκωθεί, μα η ήρεμη κι αφρόντιστη ζωή, η καθημερινή ρουτίνα δεν έχει ακόμα μεταβληθεί. Όλα παραμένουν ίδια. Ο πόλεμος δεν έχει επηρεάσει μήτε τα παιδιά που παίζουν στους δρόμους ξέγνοιαστα μήτε τους ξενύχτηδες των καφενέδων. Στη χώρα που αρματώθηκε ο λαός εξακολουθεί να ζει με αναμελία, με νωχέλεια, με νωθρότητα τουλάχιστον τις πρώτες ώρες, τα πρώτα εικοσιτετράωρα του πολέμου¹⁷.

Ο Παλαμάς έχει διασώσει την εικόνα της εποχής εκείνης. Κι η μαρτυρία του έχει ιστορική, κοινωνική και πολιτική αξία και σημασία, γιατί απεικονίζει γυμνή την αλήθεια και την πραγματικότητα, χωρίς καπηλείες και παραποιήσεις:

*Στη χώρα που αρματώθηκε όλα ίδια,
το σπίτι, ο δρόμος, θέατρα, κόσμος, να τα!
Των παιδιών αλαλάζουν τα παιχνίδια,*

*της γυναίκας λαμποκοπούν τα νιάτα.
Μοσκοβολούν τα θλιβερά ζουμπούλια,
τα πλατάνια δροσόβολα, γιομάτα.*

*Τα βραδινά φανάρια στα πεζούλια
θαμποφωτούν αργούς τριγυριστάδες,
του εργάτη ιδροκοπούν τα μεροδούλια,*

του καφενέ οι ξενύχτηδες, αγάδες¹⁸.

Αυτή την εικόνα παρουσίαζε ο ελληνικός λαός κατά την πρώτη μέρα του πολέμου. Αδρή και ζωντανή η περιγραφή του Παλαμά ζωγραφίζει, παρουσιάζει την πραγματικότητα. Δεν παραμένει όμως η ίδια. Όσο οι ώρες κυλούν, όσο οι μέρες περνούν, η εικόνα αλλάζει, μεταβάλλεται. Πιο μακριά από την πόλη, έξω απ' αυτήν έχει κοπάσει η καθημερινή ρουτίνα, έχει υποχωρήσει η ραστώνη:

*Μα εκείθε από τα γύρω, από τα πλάτια,
σε κάποιους βυθούς, σκύψε: Αγάλια - αγάλια*

*πώς ανάφτουν ανήσυχα τα μάτια!
Παράξενα τινάζονται οι διαβάτες,
λόγια φεύγουν πρωτάκουστα. Παλάτια,*

17. Το ίδιο ακριβώς συνέβη με το λαό κατά την κήρυξη του πολέμου του 1940.

18. Κ. Παλαμάς, ό.π., σελ. 476.

*ανοίξτε, σαν κάστρα. Πώς οι στρατές
από βαριά πατήματα βροντάνε!
Διγενήδες και αγγέλοι πρωτοστάτες*

*φαντάζουν οι στρατιώτες που περνάνε.
Οι λυγερές, ορθές, και είν' αμαζόνες,
γυρτές, και σα θυσίας λαμπάδες πάνε¹⁹.*

Όλη η χώρα τώρα έχει ξεσηκωθεί και έχει μεταβληθεί σε εκδικη-
τρα οργή κατά της Τουρκιάς. Έχει εγκαταλείψει την ήρεμη ζωή, την α-
φροντισιά, την ξεγνοιασιά. Τώρα πια δεν είναι όλα ίδια στη χώρα που
αρματώθηκε. Η ζωή της έχει αλλάξει. Το σήμερα δε μοιάζει με το
χτες. Τα μάτια των ανθρώπων ανάφτουν ανήσυχα, οι καρδιές τους
χτυπούν. Ο ήρεμος κι αφρόντιστος διαβάτης έχει μεταβληθεί σ' αδά-
μαστο πολεμιστή. Ο λαός τραγουδά πολεμικά τραγούδια:

*Να! Παλληκάρια την Τουρκιά θερίζουν
και τα παιδιά καβάλλα στα καλάμια.
Σκοπούς του Ρήγα οι λούστροι μουρμουρίζουν.*

Στ' άρματα! Η χώρα πάει να γίνη Λάμια²⁰.

Μάχεται η Ελλάδα. Αποφασισμένος ο λαός της για το θάνατο ή
για τη νίκη πολεμά για να τιμήσει την ιστορία του και την αρετή του. Α-
γωνίζεται για ιδανικά, για να λευτερώσει τη σκλαβωμένη γη των πατέ-
ρων του, τη γη αυτή που από αιώνες πολλούς είναι γη ελληνική. Γνω-
ρίζει ο Έλληνας πολεμιστής την ιστορία του, τη βαριά κληρονομιά
του, τον προορισμό του. Μάχεται ν' αποτινάξει τις βαριές αλυσίδες
της σκλαβιάς, που σαν βραχνάς του σφίγγουν το λαιμό και δεν μπο-
ρεί ν' αναπνεύσει. Αυτός ο βραχνάς που στη Μελούνα πνίγει την ανά-
σα του Ελληνισμού και τοποθετεί στον Έλληνα για έμβλημά του την
κακομοιριά, τη φτώχεια, τη μιζέρια και την αθλιότητα. Μάχεται η Ελλά-
δα με αποφασιστικότητα και πίστη με θάρρος με τόλμη. Κι ορκίζεται ο
Ελληνισμός για τον αγώνα που κάνει. Δεν είναι μόνο η τιμή που επι-
βάλλει τον όρκο. Είναι και η ιστορία που τον επιτάσσει. Είναι το χρέος
που τον επιβάλλει. Είναι οι παραδόσεις ενός γενναίου και υπερήφα-
νου λαού:

19. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 476 - 477.

20. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 477.

Ορκίζομαι στη φλόγα των Ομήρων,
 ηρώων γεννήτρα με την Ιλιάδα,
 στου λόγου, στις ιδέας και στων ονείρων

ορκίζομαι την άσβυστην Ελλάδα.
 Ορκίζομαι στο φως και στην υγεία,
 στην καθαρή της αρετής λαμπάδα,

στην πίστη των πατέρων την αγία,
 του χαμού και της νύχτας οδηγήτρα,
 πότε Αθηνά και πότε Παναγία,

του αλλόφυλου νικήτρα καταλύτρα.
 Ορκίζομαι στη γλύκα της ειρήνης
 στα λióφυτα γλαυκά, στα ξανθά κίτρα,

στην ομορφιά που από τη βρύση χύνεις
 της τέχνης κι απ' της φύσης τα μαστάρια,
 ορκίζομαι, γη θεία της Ρωμοσύνης,

στ' αρχαία σου και στα νέα παλληκάρια,
 - Φωκάδες, Καραϊσκάκηδες, Λεωνίδες, -
 στον Όλυμπο τον κλέφτη, στα βλαστάρια

που τα τρων τουρκομάνικες ακρίδες:
 Ή την ασπίδα ή στην ασπίδα επάνω!
 Ορκίζομαι σ' εσέ, τους Διγενήδες

που γεννάς, θα νικήσω ή θα πεθάνω²¹.

Ο Παλαμάς ορκίζει με το ποίημά του αυτό τον Ελληνισμό που μάχεται. Είναι ένας μεγάλος όρκος, αρρενωπός, βαθύτατα ελληνικός όρκος. Ένας όρκος του πολέμου. "Θα νικήσω ή θα πεθάνω", ορκίζονται οι Έλληνες μαχητές. Είναι η συνείδηση του Έθνους που την εκφράζει ως ιδεολογική του θέση και πίστη ο Παλαμάς. Ο ενθουσιασμός τον ενέπνευσε, τον έκανε να ομολογήσει με τόση πληρότητα και τόση έκταση τη θερμή της ψυχής του, το πύρωμα της καρδιάς του, του πνεύματός του την προετοιμασία για τον πόλεμο αυτό. Είναι καθαρά ένα πατριδολατρικό πέρα για πέρα ποίημα μέσα από το οποίο προβάλλει η αρχαία, η βυζαντινή και η νεώτερη Ελλάδα ν' αγκαλιάζονται

21. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 486.

και να χορεύουν, με τους ήχους της ίδιας πάντα μουσικής, το χορό της εθνικής αξιοπρέπειας, της εθνικής τιμής και αρετής. Το ποίημα αυτό αποτελεί ένα ξέσπασμα της ελληνικής ψυχής, αποτελεί επιβεβαίωση πως η πορεία της πατρίδας μας είναι εθνικά αδιαίρετη, αδιάσπαστη μέσα στο κύλημα των αιώνων. Ο Παλαμάς θυμίζει στο αγωνιζόμενο Έθνος τους ραψωδούς του και τους βάρδους του. Ο ενθουσιασμός τον φέρνει στη μνήμη του τους ρυθμοπλέκτες, τους λατρευτές της πατρίδας που είναι και οι προφήτες, οι οποίοι αποτελούν "των Ηλυσίων του τραγουδιού τους πολίτες". Στους νέους αυτούς επικούς καιρούς θυμάται τους αιώνες της ελληνικής ιστορίας, του ελληνικού πνεύματος και ψάχνει να βρει, ανάμεσα στην παλιά και νέα εποχή, αυτό που ταιριάζει, αυτό που συνδέει τον Ελληνισμό. Οι καιροί είναι επικοί. Κλαγγάζουν και προστάζουν τη μνήμη και τον ενθουσιασμό ποιητή να μην ξεχάσει αυτούς που λάτρεψαν την πατρίδα και γίνηκαν οι ραψωδοί και οι προφήτες του Γένους:

*Ραψωδοί, ρυθμοπλέκτες, σκάλδοι²²,
θείοι Σολωμοί, κι εσείς Βαλαωρίτες,
Κάλβοι και Μαρκοράδες και Τυπάλδοι,*

*λατρευτές των πατρίδων και προφήτες!
Κι εσείς, του αρχαίου ναού λυρικοί στύλοι,
των Ηλυσίων του τραγουδιού πολίτες,*

*Αλκαίοι, Τυρταίοι και Πίνδαροι κι Αισχύλοι
οι φεγγοβόλοι δεν αναγαλλιάζουν
ίσκιοι σας, ώ πατέρες μου και ώ φίλοι;*

*Καιροί επικοί κλαγγάζουν και προστάζουν,
ο αγώνας ρήγους, το αίμα είναι πορφύρα,
και τα θούρια πρωτάκουστα ταιριάζουν*

σλαβική γούζλα²³ και ρωμαϊκή λύρα²⁴.

Και βέβαια αναγαλλιάζουν. Αυτή η θύμηση των πατέρων φέρνει μιαν άλλη νεώτερη θύμηση στη μνήμη του ποιητή. Μιαν άλλη εθνική εποχή ξαναθυμάται ο Παλαμάς, μιαν εποχή επική και ηρωική, σαν

22. Σκανδιναυοί ποιητές. Η σκαλδική ποίηση είναι η αρχαιότερη ποίηση των σκανδιναυικών χωρών επικού χαρακτήρα.

23. Γούζλα και γεύσλα, έγχορδο όργανο των Σέρβων χωρικών.

24. Κ. Παλαμάς, ό.π., σελ. 491.

την αρχαία, κατά την οποία η πράξη ξεπέρασε τα όρια της ανθρώπινης δυνατότητας των κατορθωμάτων κι έγινε θρύλος. Θυμάται ο Παλαμάς και θυμίζει στο Έθνος την πρόσφατη ιστορία του, τους επικούς αγώνες που ολόκληρος πάλι ο Ελληνισμός έκανε για τη λευτεριά του. Θυμάται το είκοσι ένα, τους ήρωές του και τους ηρωισμούς τους. Η καρδιά του φλογισμένη από εθνικό πάθος και το πνεύμα του καθοδηγούμενο από την ιστορία, κάνει την ψυχή του ταξιδιάρικο πουλί να πετάει πάνω απ' το χώρο μιας ένδοξης σε ιδανικά και δραστηριότητα εποχής του έθνους. Τα σύμβολα του ηρωισμού της νέας αυτής εποχής του Ελληνισμού γίνονται τραγούδι στο στόμα του ποιητή. Τραγούδι μιας μνήμης που διαρκώς αναθυμάται επικά χρόνια:

*Τόποι της δόξας, κάμποι, βουνά, λόγγοι,
θα ξαναβλογηθήτε από τα χέρια
των αθανάτων; Πού είσαι, Μισολόγγι,*

*της κλεφτουριάς που βρίσκεστε λημέρια;
Καρυοφύλλια του Δίστομου χτυπήστε,
χυμήστε της Αράχωβας ξεφτέρια,*

*γιαταγάνια τον τούρκο πελεκήστε,
να ο Μπότσαρης σου, θαματούργα, Σούλι!
Κ' εσείς, νησιώτες δυνατοί, αρμενίστε*

*με τον υδραίο βοριά, με το Μιαούλη.
Στάχτη του Καπετάν πασά η αρμάδα!
Όπου είναι σκλάβα γις, ολόρθοι οι δούλοι.*

Αστραποβρόντα, του Κανάρη Ελλάδα!²⁵

Ο Παλαμάς δεν επικαλείται μόνο την ιστορία των Ελλήνων, επικαλείται και τη θρησκεία των Ελλήνων²⁶, την Ορθοδοξία, τους Αγίους της, να φωτίσουν "το δρόμο προς τη νίκη". Σ' ένα ποίημά του, γραμμένο προφανώς τον Οκτώβριο του 1912, ζητά από τον "μακεδονίτη, ακρίτα καβαλλάρη", τον άγιο Δημήτριο, να βοηθήσει τους μαχόμενους Έλληνες στον αγώνα τους, για την απελευθέρωση των υποδούλων Ελλήνων:

25. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 492.

26. Έχουν γραφτεί πολλά, ανόητα και αναληθή για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του Παλαμά. Ο γιος του Λεάνδρου με είχε βεβαιώσει, σε σχετική συζήτησή μας, πως ο πατέρας του ήταν θρησκευόμενος ορθόδοξος Χριστιανός, πως τον έπαιρνε από το χέρι και πήγαιναν στην εκκλησιά τις Κυριακές και τις εορτές της Ορθοδοξίας.

*Εσύ που θρόνος Σου η Θεσσαλονίκη,
μακεδονίτη, ακρίτα καβαλλάρη,
φώτισέ μας το δρόμο προς τη νίκη.*

*Του μήνα που γιορτάζει Σε είν' η χάρη
βάρβαρος τότε οχτρός Σου, Τούρκος τώρα.
Μα το βαρβαροφάγο Σου κοντάρι*

χίλιασέ το κι αρμάτωσε τη χώρα²⁷.

Ο Παλαμάς στάθηκε κατά τις εξορμήσεις του Έθνους ο εμπνευστής του λαού, ο τραγουδιστής της ιστορίας και των αγώνων του. Ο πολεμιστής βρίσκεται διαρκώς μέσα στη σκέψη του ποιητή. Γνωρίζει πως οι επικοί καιροί απαιτούν θυσίες, επιβάλλουν την άρνηση της ζωής, την εγκατάλειψη κάθε σκέψης, που είναι ικανή να μειώσει το μαχητικό πνεύμα της ορμής που απαιτείται για να γίνει το Ιδανικό πράξη και ενέργεια θετική. Τα ιδανικά δε ριζώνουν στις καρδιές των ανθρώπων χωρίς θυσίες. Χρειάζεται αγώνας σκληρός, που καμιά φορά τ' αποτελέσματά του είναι οδυνηρά για τους μαχητές.

*Τιμή στα ολανθισμένα σου τα χρόνια
και στο χαμό που πήγες να γυρέψης²⁸.*

Αλλά υπάρχει το κλωνάρι της δάφνης, που σημαδεύει την πίστη και τη θυσία στο δίκαιο του αγώνα. Είναι αυτό που καταξιώνει το μαχητή ενός ιδανικού:

*Όπου έπεσες, κλωνάρια και απ' του Ευρώτα
στρώνω και απ' της Βιστρίτσας²⁹ τους δαφνώνες³⁰.*

Μονάχα η θυσία δίνει στον άνθρωπο και στην πολιτεία την προνομιακή θέση να ξεχωρίζει το κοινό και το συνηθισμένο από το μεγάλο και το εκλεκτό. Είναι οι σπάνιες εξαιρέσεις, που τα άτομα και οι λαοί αισθάνονται και ζουν σε ώρες κρίσιμες και αποφασιστικές, σε ώρες που πιθανόν να προμηγύουν συμφορές και καταστροφές, αλλά που το καθήκον επιβάλλει την αξιοπρέπεια, επιβάλλει τη θυσία, επιβάλλει

27. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 490. Οι σίχοι αυτοί του Παλαμά έχουν προφητική αξία. Η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε και έγινε ελληνική την ημέρα της εορτής του Αγίου Δημητρίου.

28. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 496.

29. Βιστρίτσα, χωριό της κοινότητας Ισπαιάς, φημισμένο για τους δαφνώνες του.

30. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 496.

το χρέος τί πρέπει να πράξεις. Δεν έχει σημασία το μέγεθος, το πλήθος, οι δυσκολίες που θ' αντιμετωπίσεις για να πάρεις τις αποφάσεις σου. Αξία έχει να πιστεύεις στα ιδανικά σου, στην τόλμη σου να τα υπερασπιστείς και στην απόφασή σου να θυσιάσεις γι' αυτά. Αυτό δείχνει τη μεγαλοσύνη σου, τη μεγαλοσύνη της Πολιτείας:

*Μικροκάμωτη νύφη, ώ Πολιτεία,
και η ξεγνοιασιά κακή, δείλια και η σκέψη.
Πίστευε, αγάπα, τόλμα τη θυσία*

μην τη φοβάσαι. Θα σε γιγαντέψη³¹.

Η θυσία χαρακτηρίζει και πραγματικά γιγαντεύει την Πολιτεία και τα άτομά της, όταν αυτά διαθέτουν τον ηθικόν εξοπλισμό που χρειάζονται οι αγώνες. Η θυσία τότε αποτελεί χρέος που υπηρετεί ύψιστο σκοπό. Τότε η μεγαλοσύνη για τα άτομα και την Πολιτεία, όσο κι αν είναι "μικροκάμωτη", όσο τα άτομα κι αν είναι άσημα και ασήμαντα, έχει νόημα βαθύ κι αξία ηθική. Η θυσία αποτελεί προσφορά. Δεν υπόκειται στο νόμο της ιδιοτέλειας και του κάθε λογής υπολογισμού, όσο κι αν μερικούς απ' αυτούς προσπαθούμε να τους δικαιολογήσουμε, να τους ωραιοποιήσουμε³².

Το Ηπειρωτικό Έπος δεν αφήνει αδιάφορο και ασυγκίνητο τον Παλαμά. Το τραγουδά με όλη τη μεγαλοστομία του, με τη θερμή πατριδολατρεία του και τον ακράτητο ενθουσιασμό του, με το λεβέντικο και παλληκαρίσιο λόγο των Ηπειρωτών. Νομίζει κανείς πως αναπνέει τον καθαρό κι αμόλυντο αέρα των ελληνικών βουνών. Μέσα στους στίχους αυτούς υπάρχει αληθινή έμπνευση με άφθονο θουριακό στοιχείο, μια πραγματική φωνή, που ξεκινά ως υπενθύμιση περασμένων και ηρωικών χρόνων. Είναι οι στίχοι αυτοί χαρακτηριστικοί για την ποιητική τους ομορφιά, για τη διαύγειά τους, για την περιγραφικότητά τους³³. Το Ηπειρωτικό έπος τον έχει συνεπάρει:

31. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 504.

32. Δυστυχώς στην υλιστική εποχή που ζούμε όλα τα έχουμε υποτάξει στο προσωπικό μας συμφέρον. Ακόμα κι αυτή την προσφορά μας και το χρέος μας προς την πατρίδα και την κοινωνία.

33. Όλα σχεδόν τα ποιήματα που συγκροτούν το έχτο βιβλίο της "Πολιτείας και Μοναξιάς" με τον τίτλο "Στη χώρα που αρματώθηκε" διακρίνονται για την περιγραφικότητά τους. Βέβαια δεν τα χαρακτηρίζει όλα η γνωστή βαθιά έμπνευση του Παλαμά, μερικά μάλιστα διασώζονται μόνο, γιατί φέρουν την υπογραφή του και γράφτηκαν την ώρα του πολέμου, σ' εποχή που τη δονούσε ο πανελληνίος ξεσηκωμός. Και είναι πολύ φυσικό σε καιρούς επικούς η επικαιρότητα να επηρεάζει την έμπνευση του ποιητή, που δεν μπορεί να 'ναι πάντα ατόφια, πάντα ακέρια, πάντα γνήσια, πάντα πηγαία και καθαρή. Και απόδειξη αποτελούν οι εθνικοί ύμνοι των περισσότερων κρατών, που είναι στιχοπλοκία της στιγμής και που επιβλήθηκαν και καθιερώθηκαν αποκλειστικά και μόνο για ιστορικούς λόγους. Εξάιρεση, πιθανόν μοναδική, αποτελεί ο δικός μας

*Ζη το Σούλι σου, σείστηκε η Χειμάρα,
της Πρέβεζας ο κόρφος λαχταρίζει,
καράβια ελληνικά περνούν, αντάρα,*

*σημαία γλαυκή στο Μέτσοβο ανεμίζει.
Από ακάθαρτο χνώτο μολεμένα,
του μαύρου Αληπασά το μετερίζι,*

*τα Γιάννενα τα κοσμοζακουσμένα,
κορώνα τους φορούν το Μιτσικέλι³⁴,
λάμπουν κι αυτά και η λίμνη τους παρθένα³⁵.*

Μαζί με το Ηπειρωτικό έπος ο Παλαμάς θυμάται και τραγουδά έναν άλλον επίσης μεγάλοστομο ποιητή, το Βαλαωρίτη, που δίκαια μπορούμε να τον θεωρούμε ως πρόδρομο του Παλαμά στην επική ποίηση, που τον αποκαλεί "πατέρα", γιατί απ' αυτόν πήρε τα στοιχεία του επικού λόγου:

*Της νιότης σου είμαι τ' όνειρο, από πέρα
ήρθα, με φέρν' η ευκή σου, να σε ράνω
με πάχνη από τον Κίσαβο, πατέρα³⁶.*

Ο Παλαμάς έχει κλείσει μέσα στα πολεμικά αυτά τραγούδια του πολύ ανθρώπινο πόνο που μας τον δίνει μέσα σ' ωραίους λυρικούς στίχους. Μας δίνει τον καημό της μάνας, της αρραβωνιαστικιάς, της νιόνυφης την ώρα που αποχαιρετούν τα παιδιά τους, τους άντρες τους που φεύγουν για τον πόλεμο. Συνδυάζει το σπαρτιάτικο κι ανθρώπινο στοιχείο. Ακούσει τους λειτουργικούς χτύπους της καρδιάς και δέεται για το λαό, για τη σωτηρία του. Δέεται στον Κύριο, από τον οποίο ζητά τη σωτηρία. Κι όλ' αυτά ενώ γύρω μοσκοβολάνε οι μενεξέδες κι είναι γλυκό το φως του αθηναίου ήλιου. Μα η πίκρα γι' αυτό τον αποχωρισμό βαθαίνει. Διαρκώς αυξάνει, δεν έχει τελειωμό. Δε λιγοστεύει:

εθνικός ύμνος, γραμμένος από έναν πραγματικά μεγάλο και εμπνευσμένο ποιητή, το Διονύσιο Σολωμό, αληθινό υμνητή της ελευθερίας.

34. Όρος της Ηπείρου Β.Α. των Ιωαννίνων.

35. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 498.

36. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 498. Πρέπει να σημειώσω πως η ποίηση του Παλαμά κι όταν είναι ακόμα ποίηση επίκαιρη, που την εμπνέει ο ενθουσιασμός της στιγμής, έχει την ομορφιά της και την αξία της. Βρίσκει ο ποιητής τον τρόπο με τη βοήθεια του αναμφισβήτητου ταλέντου του, να εκφράσει σε ωραίους στίχους εκείνο που μέσα του λαχταρίζει, θαυμάσια και λεβέντικα και να το τραγουδήσει μ' όλη του την καρδιά.

*Χτύποι λειτουργικοί, και αργοκυλάνε,
να η δέηση: Σώσε, Κύριε, το λαό Σου!
Μα οι μενεξέδες πώς μοσκοβολάνε,*

*Ήλιε αθηναίε, γλυκό που είναι το φως σου!
Μα η πίκρα πως βαθαίνει, πώς αξαίνει,
Ήλιε αθηναίε, κάτου από το φως σου³⁷.*

Αυτή την ώρα που οι μενεξέδες μοσκοβολάνε, που είναι γλυκό το φως του αθηναίου ήλιου, φεύγουν τα παλληκάρια για τον πόλεμο, πάνε να σκοτωθούν, γιατί το επιβάλλει το μεγάλο καθήκον, το χρέος για την πατρίδα, η τιμή και η αξιοπρέπεια. Στιγμές μεγαλοσύνης και δόξας. Είναι όμως κι ώρα ανθρωπίνη, η ώρα αυτή η μοσκοβολιμένη, που ο πόλεμος πήρε κοντά του τους ακριβούς τους:

*Α! κ' η ώρα τούτη η μοσκοβολημένη
αρραβωνιστικές, νιόνυφες, μάννες,
στο νου σας πως τους ξαναπαρασταίνει*

*(αργά βαριά πώς χτυπούν οι καμπάνες!)
τους ακριβούς που ο πόλεμος τους πήρε,
αρραβωνιαστικές, νιόνυφες, μάννες³⁸!*

Ο πόνος του αποχαιρετισμού, η πίκρα, ο καημός είναι μεγάλος, αλλά μεγάλο είναι και το καθήκον, που το συναισθάνονται οι πικραμένες αρραβωνιαστικές, νιόνυφες και μάννες. Κοντά στον ανθρωπινό πόνο, η ευχή, ο πόθος του γυρισμού, η αγωνία του αβέβαιου, ο φόβος για το φευγιό:

- *Νάχης, παιδί μου, την ευκή μου, σείρε!-*
- *Άντρας με το καλό να μου γυρίσεις.-*
- *Μή μου φεύγης... Να η αγκαλιά μου... γείρε...³⁹*

Λιτά τα ποιητικά στοιχεία, αλλά τόσο ανθρωπίνα, τόσο αληθινά. Σπαρακτικοί οι τόνοι των ηρωικών αυτών στιγμών. Υπάρχουν κάποιες στιγμές τραγικές, μα ωραίες, που ο άνθρωπος δεν μπορεί να ξεχωρίσει τί είναι πιο ηρωικό η κατασίγαση του πόνου ή η επιτέλεση

37. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 494.

38. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 494.

39. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 494.

του καθήκοντος. Αυτές τις τραγικές στιγμές ζούσαν, την ώρα του αποχαιρετισμού, οι αρραβωνιαστικές, οι νιόνυφες και οι μάννες. Αγκαλιασμένος ο ανθρῶπιнос πόνος με το εθνικό χρέος. Η καρδιά της αρραβωνιασμένης, που φεύγει ο καλός της για τον πόλεμο, πρέπει να 'ναι από ατσάλι για ν' αντέξει στον αποχαιρετισμό. Βαρύς ο αποχωρισμός, σπαρακτικός, γεμάτος πόνο:

—Μη μου φεύγης... Να η αγκαλιά μου... γείρε...—

Και προσπαθεί να σβήσει τον πόνο της. Παρακολουθεί από μακριά την αναχώρηση για το μέτωπο:

*Κ' εσύ δεν πας να τον ξεπροβοδήσεις;
Στρατιώτης πάει με τ' άλλα τα παιδιά,
μακριάθε τον ξανοίγεις... Πας να σβύσης,*

δε σβεις. Ατσάλι βάλε στην καρδιά⁴⁰.

Πώς να πάει! Πώς ν' αντέξει τέτοιες στιγμές! Πώς να κρατήσει το λυγμό της! Πώς να τον κλείσει στην αγκαλιά της! Χρειάζεται δύναμη μεγάλη, χρειάζεται ηρωισμός. Η αβεβαιότητα... Ο φόβος... Ο καημός... Ο πόνος... Γνήσιες ανθρῶπινες εκδηλώσεις, που δε νοθεύονται, όσο ηρωικό στοιχείο κι αν τις περιβάλλει, όσος ηρωισμός κι αν σε κατέχει, όσος πατριωτισμός κι αν σε κυριαρχεί.

Ο Παλαμάς ως ποιητής του Έθνους επιθυμεί να συνεχιστεί με την ίδια ορμή η εξόρμησή του για την ικανοποίηση των εθνικών πόθων. Ο καιρός που ζει είναι καιρός ηρωικών αγώνων κι η Πολιτεία πρέπει να μην εγκαταλείψει την προσπάθειά της, να παραμείνει μαχητική, δύναμη ισχυρή κι ενεργή, να στοιχειώσει με το αίμα, σαν της Άρτας το γιοφύρι. Να μην ξεγελαστεί, να μην πλανηθεί από όνειρα πλάνα κι εγκαταλείψει το ρωμαλέο ξεκίνημά της, μην παραπλανηθεί και χάσει τον εθνικό προσανατολισμό της. Γι' αυτό δεν πρέπει να πάψει να σημαίνει το ξυπνητήρι του εθνικού συναγερμού. Πρέπει διαρκώς να χτυπά, για να κρατά σ' εγρήγορση την Πολιτεία:

*Μην πάψης των αγώνων ξυπνητήρι
χτύπα, χτύπα. Στης άβυσσος το ρέμα,
σαν της Άρτης το θρυλικό γιοφύρι,*

*κ' η Πολιτεία στοιχιώνει με το αίμα.
Μη σας χαϊδεύουν τα όνειρα τα πλάνα,
και της Δόξας αγκάθια είναι το στέμμα⁴¹.*

Ο κίνδυνος να κουραστεί και να κοιμηθεί η Πολιτεία είναι μεγάλος. Αλλά ο ποιητής μένει ξάγρυπνος. Δεν αποκοιμιέται, δεν ησυχάζει μ' όνειρα και κι ελπίδες. Δεν αφήνει την Πολιτεία στην ξεγνοιασιά της και τη συμβουλεύει να προσέχει να μην ξεγελάσει "ο γελαστής ύπνος" την ώρα που δυο κόσμοι τη φοβερίζουν, που οι εχθροί την περιβάλλουν:

*Ξύπνα, ξύπνα! Φωτιά! Φωτιά! Η καμπάνα!
στο χλωρό σου δαφνόστρωτο κρεββάτι
γελαστής ύπνος μη σε πάρη, Μάννα,*

*του οχτρού σε τρώει απάνου σου το μάτι,
τέλος δεν έρχεται, όλα ξαναρχίζουν.
Χλιμίντρισμα. Τ' ακούς; Του οσμάν⁴² το άτι⁴³.*

Μα δεν είναι μόνον οι Οσμανίδες που έρχονται είναι κι άλλοι εχθροί του ελληνισμού που τον απειλούν, μαύροι όλοι από την Ασία και από την Αφρική. Αυτοί απειλούν, αυτοί φοβερίζουν την Ελλάδα, την απειλούν, δυο κόσμοι που τροχίζουν τα σπαθιά τους. Τους επισημαίνει ο ποιητής επικαλούμενος την ιστορία:

*Τούρκοι, Περσιάνοι, Αράπηδες μαυρίζουν,
τα δαμασκιά σπαθιά τροχούν κ' η Ασία
κ' εσύ, Αφρική δυο κόσμοι φοβερίζουν⁴⁴.*

Κι η Πολιτεία; Τί κάνει η Πολιτεία που μοιάζει με "μικροκάμωτη νύφη"; Όπως κάθε φορά τη δέρνει η ξεγνοιασιά και τη χαρακτηρίζει η δειλή σκέψη, ο δισταγμός, η μακαριότητα:

*Μικροκάμωτη νύφη, ώ Πολιτεία,
και η ξεγνοιασιά κακή, δείλια και η σκέψη⁴⁵.*

41. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 504.

42. Ο Παλαμάς θυμίζει στην "Πολιτεία" τον κίνδυνο της Τουρκίας, που την αναφέρει συμβολικά με τ' όνομα του ιδρυτή του Οθωμανικού κράτους, Οσμάν του Α' (1259-1326), του επικαλούμενου Γαζή. Οι υπήκοοι του κράτους αυτού ονομάστηκαν Οσμανίδες ή Οθωμανοί.

43. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 504.

44. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 504.

45. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 504.

Ο Παλαμάς δεν αρκείται στο χαρακτηρισμό της κατάστασης στην οποία βρίσκεται η Πολιτεία. Αυτό ούτε αρκεί ούτε ωφελεί. Την ενθαρρύνει, την εμπυχώνει, της θυμίζει τί πρέπει να κάνει, χωρίς φόβο και δισταγμό. Κι ακόμα τη βεβαιώνει πως από "*μικροκάμωτη πολιτεία*" θα γίνει μεγάλη, θα γιγαντέψει. Η πίστη, η αγάπη, η τόλμη και η θυσία θρέφουν τα άτομα και τις Πολιτείες:

*Πίστευε, αγάπα, τόλμα· τη θυσία
μην τη φοβάσαι. Θα σε γιγαντέψη*⁴⁶.

Κάθε αληθινά μεγάλος⁴⁷ ποιητής δεν παύει να 'ναι άνθρωπος πραγματικός. Όσο κι αν τον συνεπαίρνει ο ενθουσιασμός του επικού καιρού του και όσο κι αν ζητά η εποχή του να τραγουδά ήρωικούς σκοπούς, η ανθρωπιά, που τόσο πολύ δυστυχώς λείπει στις μέρες μας, εξακολουθεί να υπάρχει μέσα του ως βασικό στοιχείο της ψυχικής του υπόστασης και της πνευματικής δημιουργίας του. Σ' ένα ποίημά του ο Παλαμάς φαντάζεται να τελειώνει ο πόλεμος του 1912-1913 και να επιστρέφουν οι μαχητές. Είναι η επινίκια ώρα, που ο ενθουσιασμός θα χαμηλώσει, θα παραχωρήσει τη θέση του στη συγκίνηση και στη χαρά που θα αισθανθούν οι "*αρραβωνιαστικές*", οι "*νιό-νυμφες*", οι "*μάννες*", που όλες μαζί θα τρέξουν να υποδεχτούν τα παλληκάρια που επιστρέφουν. Η ώρα αυτή δεν έχει εξάρσεις πολεμικού ενθουσιασμού. Είναι ώρα ανθρώπινη, γεμάτη συγκίνηση, γεμάτη από ψυχικούς κλυδωνισμούς. Αλλά η συγκίνηση αυτή δεν πρέπει να μείνει βουβή, χωρίς γιορταστικό χαρακτήρα, δεν πρέπει να υποδεχτούν τους πολεμιστές που γυρίζουν από το μέτωπο ψυχρά, χωρίς τον ενθουσιασμό με τον οποίον τους ξεπροβόδισαν. Ενθουσιασμός πολέμου εκείνος, ενθουσιασμός χαράς για την επιστροφή τους αυτός, ο σημερινός. Τον πρώτο τον εμπνέει η εθνική περηφάνια και τον εμπνέει η εθνική αξιοπρέπεια. Το δεύτερο τον επιβάλλει η ανθρωπιά. Ποιητής του Έθνους και άνθρωπος μαζί ο Παλαμάς. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση θα δείξει το μεγαλείο της ποίησής του:

*Κ' έλα, ετοιμάστε τ' άσπρα σας φουστάνια,
καρδιές, γυναίκες τρισπονετικές,*

46. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 504.

47. Στην εποχή μας η πολιτική και κοινωνική σκοπιμότητα έχουν κατασκευάσει "μεγάλους ποιητές" κάθε κομματικό αραδιαστή λέξεων. Κι αυτή η βιομηχανία κατασκευής "μεγάλων ποιητών" ασφαλώς έβλαψε τη νεοελληνική ποίηση κι απομάκρυνε απ' αυτήν το λαό. Μ' αυτό τον τρόπο πέτυχαν οι σκοταδιστές το σκοπό τους: Να μη διαβάζει ποίηση ο ελληνικός λαός και να μην παίρνει τα μηνύματά της.

*από αγριλιές και δάφνες τα στεφάνια,
κι από μαργαριτάρια τα γιορντάνια,
νιόνυφες, μάννες, αγαπητικές⁴⁸.*

Δεν είναι η ικανοποίηση του πολεμιστή για τους νικηφόρους αγώνες του που κάνει τον ποιητή να καλεί τις νιόνυφες, τις μάννες, τις αγαπητικές στη θερμή αυτή υποδοχή. Είναι η χαρά που θα αισθανθούν αυτές οι γυναίκες για την επιστροφή που στερήθηκαν τόσον καιρό, γιατί το πρόσταζε ένα άλλο πιο μεγάλο καθήκον κι από το συζυγικό, το καθήκον προς την πατρίδα. Τώρα όμως γυρίζουν και ο πανηγυρισμός της επιστροφής θα πάρει τη μορφή του αληθινού ξεφαντώματος:

*Γιορτερά φωτολούστε τα παλάτια,
τα σπίτια σας ορθάνοιχτα, χλωρά.
Γυρνάν. Φρυμάζουν πολεμόχαρα άτια,
σαν τα σπαθιά λάμπουν, τρυτούν τα μάτια.
– Βιολιά, κρασί, ξεφάντωμα, χαρά⁴⁹.*

Αλλά την ώρα του επινίκιου ξεφαντώματος, την ώρα της επιστροφής των πολεμιστών, δε θα 'ναι όλοι παρόντες να χαρούν "τη χαρά της χαράς". Θα λείπουν, όπως πάντα, αυτοί που θυσιάστηκαν κατά την επιτέλεση του καθήκοντός τους. Γι' αυτούς που λείπουν τί θα κάνουν οι γυναίκες; Θα μαυροφορέσουν, όπως το θέλει το δημοτικό τραγούδι; Όχι, λέει ο Παλαμάς. Δεν έχουν θέση οι οδυρμοί για τους ήρωες. Ο οδυρμός, για το χαμένο δικό μας στον πόλεμο, αποτελεί ανθρώπινη και ειλικρινή εκδήλωση, δεν είναι όμως, κατά τον ποιητή, ηρωική πράξη, που να χαρακτηρίζει τη "χώρα που οργανώθηκε", το λαό της. Οι γυναίκες των επικών καιρών και ηρωικών εποχών, είναι λεβέντισσες γυναίκες, όπως τραγούδησε τις γυναίκες του καιρού του, ο ψάλτης της ελευθερίας μας, ο Διονύσιος Σολωμός. Γυναίκες των οποίων ο κόρφος, όπως διακρίνει ο εθνικός μας ποιητής:

*Γλυκοβύζαστο ετοιμάζει
Γάλα ανδρείας, και ελευθεριάς⁵⁰.*

48. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 505.

49. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 505.

50. Διονυσίου Σολωμού, *Τα ευρισκόμενα*, τυπογραφείον Ερμής Αντωνίου Τερζάκη, Εν Κερκύρα 1859, σελ. 18.

Ο πόλεμος - φαντάζεται ο ποιητής - πως τέλειωσε και πως οι τυραννομάχοι νικητές γυρίζουν κοντά στις γυναίκες τους, τις οποίες καλοτυχίζει ο Παλαμάς, γιατί θα ξαναβρούν τους άνδρες τους, τους άνδρες που φαντάζουμε στα μάτια τους "σαν κάστρα και σα βράχοι". Η χαρά της επιστροφής πλάθει τη μεταφυσική αυτή εικόνα και η περηφάνια δημιουργεί τις διαστάσεις.

*Γυρνάν οι νικητές τυραννομάχοι,
καλότυχες που θα τις ξαναβρούν,
φαντάζουνε σαν κάστρα και σα βράχοι⁵¹.*

Γυρίζουν όλοι περήφανοι, χαρούμενοι κοντά στους δικούς τους. Εκπλήρωσαν το εθνικό τους χρέος, το καθήκον τους, όπως το επιτάσσει η ιστορία των προγόνων. Δε γυρίζουν όμως όλοι, όσοι πολέμησαν. Και αυτοί θα πανηγυρίσουν μαζί με τους δικούς τους τη χαρά της επιστροφής και τη νίκη τους.

*και μοναχά όσους έφαε μαύρη μάχη
τη χαρά της χαράς δε θα χαρούν⁵².*

Ο Παλαμάς είναι ποιητής, που τη σκέψη του την έχει μεστώσει η ιστορία του Έθνους του, οι αγώνες του, οι παραδόσεις του και μ' όλο το ανθρωπιστικό στοιχείο που περιέχει το ποίημά του της επιστροφής των νικητών του πολέμου κοντά στους δικούς τους, βρίσκει πως δεν είναι ώρα για οδυρμούς, θεωρεί πως είναι άξιοι για παινέματα εξίσου αυτοί που γύρισαν κι αυτοί που θυσιάστηκαν. Και την ώρα αυτή της επιστροφής, την ώρα που καλεί τις γυναίκες στον επινίκιο εορτασμό πιστεύει πως τα κλάματα κι οι θρήνοι δεν έχουν θέση⁵³, γιατί είναι ξένο στοιχείο στην ψυχοσύνθεση η και την ιστορία του Έλληνα. Κρίνει πως οι νικητές που επιστρέφουν κι αυτοί που έπεσαν στο πεδίο της μάχης, αξίζουν το ίδιο, πως όμοια πρέπει να ξεφαντώσουν οι γυναίκες όλων των πολεμιστών, ανεξάρτητα αν γύρισαν όλοι ή τους έφαε το εχθρικό βόλι:

*Μα εσείς φορέστε τα φορέματά σας
τ' άσπρα και τα γιορτάτικα, ώ γλυκειές,*

51. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 505.

52. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 505.

53. Κατά τη γνώμη μου στην περίπτωση αυτή το δημοτικό τραγούδι περιέχει πιο ανθρώπινα, πιο αληθινά στοιχεία από τα Παλαμικά. Ο ανθρώπινος πόνος δεν παραμερίζεται εύκολα, όσο κι αν η εποχή είναι ηρωική, όσο κι αν υπάρχει εθνική επιταγή. Δε λησμονιέται εύκολα ο πόνος των γονιών, ο πόνος της νεόνυφης, ο πόνος της αγαπητικής.

*όμοια τ' αξίζουν τα παινέματά σας,
τα δάκρυα, τα φιλιά, την αγκαλιά σας
νιόνυφες, μάννες, αγαπητικές,*

*όμοια τ' αξίζουν, όμοια δοξασμένοι
για πανηγύρια και για ολονυχτιές,
όμοια και οι ζωντανοί και οι πεθαμένοι.
Μακάρι και του χάρου οι διαλεμένοι
κι όσοι αργασμένοι μέσα στις φωτιές⁵⁴.*

Ο Παλαμάς ως ποιητής του Έθνους θέλει κι αυτές τις χαροκαμένες μάννες, τις νιόνυφες, τις αγαπητικές να ξεχάσουν τον πόνο τους, να σβήσουν τον καημό τους, να λησμονήσουν την ανθρώπινη υπόστασή τους. Θέλει οι γυναίκες του 1912-1913, που έχασαν τους άνδρες τους, να πάρουν μέσα στην ιστορία του Έθνους, τη θέση που πήραν οι Σπαρτιάτισσες και οι Σουλιώτισσες. Δεν είναι υπερβολή πατριδολατρική αυτή. Δεν είναι κούφιος πατριδολατρικός εγωισμός. Πολύ περισσότερο δεν αποτελεί σοβινιστική αντίληψη. Είναι η συνέπεια του χρέους που διακρίνει ο Παλαμάς να χαρακτηρίζει σ' όλες τις μεγάλες και δύσκολες στιγμές του έθνους ολόκληρο τον ελληνικό λαό. Ο Παλαμάς θέλει τα επινίκια να τα εορτάσει ολόκληρος ο Ελληνισμός, όπως ολόκληρος ο Ελληνισμός συμμετείχε στον εθνικό ξεσηκωμό του 1912-1913. Θέλει παντού ν' αντηχούν τραγούδια, χοροί, ξεφαντώματα. Θέλει μαζί μ' αυτούς που χαίρονται, γιατί οι δικοί τους γύρισαν από το μέτωπο, να χαίρονται, να αλαιάζουν και οι χαροκαμένες "νιόνυφες, μάννες, αγαπητικές". Την ώρα του πανελληνίου εορτασμού, δεν έχουν θέση, κατά τον ποιητή, οι θλίψεις και οι πίκρες, οι βόγκοι και οι γογγυσμοί, τα κλάματα και οι θρήνοι, αλλά μόνο ο χορός και το τραγούδι:

*Και οι τάφοι σαν τα σπίτια ας αντηχήσουν,
παντού χοροί, τραγούδια ας αλαιάζουν.
Κι αν ίσως οι Σπαρτιάτισσες ξυπνήσουν
κι αν ίσως οι Σουλιώτισσες ρωτήσουν:
Ποιές είναι οι ξωτικές που αναγαλλιάζουν;*

*Κι αν ίσως μεσ' στον άραχνο τον άδη
ξαφνιάσουνε των ίσκιων το κοπάδι
χοροί του απάνω κόσμου και φλογέρες,
κι ας ίσως οι Σπαρτιάτισσες ρωτήσουν*

οι Σουλιώτισσες ας τις απαντήσουν:

– Οι αγρόνες είναι κ' είναι οι θυγατέρες⁵⁵.

Ο Παλαμάς έχει διαρκώς στη μνήμη την ιστορία του Έθνους του, την παλιότερη και τη νεώτερη. Αυτή τον εμπνέει και απ' αυτή αντλεί τα ποιητικά του θέματα. Μεγαλοϊδεάτης ποιητής ζωντάνεψε, μαζί με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τη Μεγάλη Ιδέα⁵⁶, κατά τον εικοστό αιώνα και προετοίμασε πνευματικά τον ελληνισμό για τους βαλκανικούς πολέμους⁵⁷. Σ' αυτούς αναφέρεται κι αυτούς τραγουδά ο Παλαμάς στο έργο βιβλίο της *"Πολιτείας και Μοναξιάς"*, που έχει το χαρακτηριστικό τίτλο: *"Στη χώρα που αρματώθηκε"*⁵⁸. Είχε αρματωθεί η χώρα γιατί κινδύνευε, όπως κινδύνευε και πολύ παλιά χρόνια από βάρβαρα κι αλλόφυλα γένη. Γνωρίζει ο ποιητής την αρχαιότερη ιστορία των Ελλήνων, ξεχασμένη πια μέσα στους αιώνες, σκεπασμένη με το μύθο και την αχλύ της ιστορίας. Τους την υπενθυμίζει για να ξέρουν γιατί πρέπει να ξεσηκωθούν, γιατί πρέπει να πολεμήσουν. Συγχρόνως όμως τους υπενθυμίζει πόσο συνδέονται το Έθνος και η θρησκεία των Ελλήνων, πόσο έχουν συνταυτιστεί, εδώ και πολλούς αιώνες ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός, σε σημείο που δεν μπορεί να εννοηθεί ο ένας χωρίς τον άλλο, πόσο συμπορεύονται την εποχή της ειρήνης και του πολέμου, που φλάμπουρο τους οι Έλληνες δεν έχουν πια την ασπίδα, αλλά το σταυρό:

*Μα Τριβαλλοί⁵⁹ και Γέτηδες⁶⁰ και πλήθη
βάρβαρα και τ' αλλόφυλα τα γένη,
ως πότε θα πατάνε σου τα στήθη
τα χρυσοφόρα, χώρα ονειρεμένη.*

55. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 506.

56. Η Μεγάλη Ιδέα δεν αποτελεί δημιούργημα του 19ου αιώνα, όπως πολλοί λανθασμένα νομίζουν. Είναι πολύ παλιά, αλλά είχε για πολλούς αιώνες λησμονηθεί. Τη ζωντάνεψαν ο Παλαμάς κι ο Βενιζέλος.

57. Με τη γενική αυτή ονομασία χαρακτηρίζονται οι πόλεμοι του 1912-1913, δηλ. ο πόλεμος εναντίον της Τουρκίας των συμμάχων Ελλάδος, Βουλγαρίας, Σερβίας και Μαυροβουνίου (1912-1913) πρώτος Βαλκανικός πόλεμος και ο εναντίον της Βουλγαρίας υπό των συμμάχων Ελλάδος και Σερβίας (1913), δεύτερος Βαλκανικός πόλεμος.

58. Η πρώτη έκδοση της *"Πολιτείας και Μοναξιάς"* πραγματοποιήθηκε το 1912. Βρισκόταν στο τυπογραφείο τα χειρόγραφα των άλλων πέντε βιβλίων, όταν ο Παλαμάς έγραφε το έργο με τον τίτλο στη "Χώρα που αρματώθηκε".

59. Γέτες, ένας από τους λαούς που συγκροτούσαν την ευρωπαϊκή Σκυθία. Οι αρχαίοι Έλληνες περιελάμβαναν μεταξύ των θρακικών φύλων και τους Γέτες.

60. Θρακικός λαός της κάτω Μοισίας, πολεμικά πολύ ισχυρός. Πιθανόν να πήρε τ' όνομα του από τον Τριβαλλό, που αναφέρεται στην αρχαία μυθολογία ως γιος του Ωκεανού και της Θείας ή Μεμνόνιδος. Στην Ανατολική Θράκη υπάρχει χωριό Τριβαλλοί.

*Να! της αυγούλας λάλησε τ' ορνίθι,
της νύχτας πάνε οι βρικολακιασμένοι.
Και στην καρδιά σου, μεσ' στη Σαλονίκη,
να του Σταυρού το φλάμπουρο, να η Νίκη⁶¹!*

Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης ξαναφέρει, κυριολεκτικά ζωντανεύει στη μνήμη του Παλαμά τα μεγαλοϊδεατικά όνειρά του. Δεν ξεχνά τη Μεγάλη Ιδέα των Ελλήνων. Μα πώς να την ξεχάσει; Είναι ο καημός που καίει τα στήθη του, που φλογίζει τη σκέψη του και την καρδιά του ποιητή του Έθνους:

*Ο βασιλιάς εσύ ο μαρμαρωμένος
που θα ξυπνήση και που θα χυμήση
κυνηγητής του νέου Περσιάνου ως πρώτα⁶².*

Για τον Παλαμά γυρνούν οι αιώνες και ζητούν να ξαναρχίσουν "κάποιο βαρύ δρόμο". Θυμάται την εποχή που τα καράβια των Ελλήνων κυριαρχούσαν στις θάλασσες κι έσπερναν "τις τρικυμιάς και της φωτιάς τον τρόπο". Βλέπει μπροστά του τα νησιά του Αιγαίου σαν να 'ναι "ροδόκηποι και περιστεριώνες". Δεν τον αρκούν όμως αυτά. Νιώθει ακόμα να φτερώνει τις καρδιές των Ελλήνων:

Τ' όνομα κ' η ψυχή των Κωνσταντίνων⁶³.

Ο Παλαμάς δεν είναι μόνο ο ποιητής του Έθνους είναι και ο Έλληνας, ο άνθρωπος που ζει το δράμα του Έθνους, το δράμα του λαού τις ώρες αυτές τις σκληρές του πολέμου, που ο Χάρος θερίζει. Μπροστά στο δράμα που ζει ο θουριακός ποιητής παραμερίζει και τη θέση του παίρνει ο άνθρωπος-ποιητής, που δε βγάζει ηρωικές, αλλά ανθρώπινες κραυγές

*Έλεος και φόβος την ψυχή μου δέρνουν,
σκληρά το πλέκει ο τραγωδός το δράμα,
Χάρος θερίζει. Οι λογισμοί με φέρνουν*

όπου σκόρπια, α ξεχώριστα, όπου αντάμα,

61. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 513.

62. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 512.

63. Κ. Παλαμά, ό.π., σελ. 513, εννοεί τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον Κωνσταντίνο, τον τότε διάδοχο και κατοπινά βασιλιά των Ελλήνων, που μαζί με το Βενιζέλο, αποτελούσαν τα ινδάλματα του ελληνικού λαού της εποχής εκείνης, αλλά που, δυστυχώς, δεν κατάφεραν να μετβάλουν σε πραγματικότητα τα κρυφά όνειρα και τους πόθους του Ελληνισμού.

*στις ακροποταμιές και στα χαράκια
στα χιόνια του βουνού, στου ηλιού το κάμα*

ριγμένα τα κορμιά για τα κοράκια⁶⁴.

Τραγική η εικόνα του πολέμου. Ο Παλαμάς ξεχνά τους ηρωικούς τόνους, παραμερίζει το ηρωικό στοιχείο από την ποίησή του σ' αυτή τη στιγμή που έλεος και φόβος δέρνουν την ψυχή του. Η ανθρωπιά του δεν τον αφήνει ασυγκίνητο. Σε πίο ανθρώπινους, σε πιο αληθινούς τόνους εκφράζεται. Βλέπει τα κοράκια που περιμένουν να κατασπαράξουν αυτούς που σκοτώθηκαν στη μάχη, αδιάφορο σε ποιά εθνικότητα ανήκουν. Ο νόμος του θανάτου είναι σκληρός κι αδυσώπητος. Δεν κάνει διακρίσεις. Όποιοι κι αν είναι, μια είναι η σκληρή πραγματικότητα: είναι νεκροί του πολέμου, είναι άνθρωποι. Ο πόνος είναι κοινός. Δεν ξεχωρίζει αν τα σφαχτάρια του πολέμου είναι χριστιανά ή αγαρηνά. Όλοι την ίδια πικρή μοίρα του χαμού δέχτηκαν. Κι ο ποιητής το γνωρίζει αυτό και το επισημαίνει:

*Νεκροί αλειτούργητοι, σας ανταμώνω
στης σκέψης τα φτερά και τα σαράκια.*

*θρησκευτικά με σέβας και με πόνο,
και χριστιανά κι αγαρηνά σφαχτάρια,
λειτουργώ στο βωμό που σας υμώνω.*

*Και σ' εσάς, τίμια της ιδέας θρεφτάρια,
πατρίδων ήρωες, και σ' εσάς, ραγιάδες
μα το σκότος δετοί, που τα ποδάρια*

*τυφλοσέρνετε πίσω απ' τους πασάδες,
ανάπαψη, συγχώρεση, ευλογία⁶⁵!*

Δεν έχει σημασία ούτε αξία, ποιανής πατρίδας ήρωες, ποιανής ιδέας θρεφτάρια είναι οι νεκροί. Όλοι εκπλήρωσαν τίμια το καθήκον τους. Όλοι πρέπει να τύχουν της ίδιας ανάπαψης, της ίδιας συγχώρεσης, της ίδιας ευλογίας. Δε χωρούν εδώ τα εθνικά μίσση, οι εθνικοί φανατισμοί. Ο ποιητής δέεται για όλους, δέεται και για την Παναγία του κόσμου, την ειρήνη, για την οποία καίει θυμίαμα, καίει λαμπάδες. Καίει το θυμίαμα της ψυχής του, καίει τις λαμπάδες του πνεύματός του:

64. Κ., Παλαμά, ό.π., σελ. 515.

65. Κ., Παλαμά, ό.π., σελ. 515.

*Δέομαι. Καίω θυμίαμα, καίω λαμπάδες,
σ' εσέ του κόσμου ειρήνη παναγία⁶⁶!*

Ο Παλαμάς από πιο ανθρώπινη και γιατί όχι πιο σωστή σκοπιά, αντικρίζει τον πόλεμο και τ' αποτελέσματά του. Δε διστάζει σε ώρα μάχης να δείξει, γενναία και τίμια, χωρίς εθνικούς φανατισμούς την ανθρωπιά του, να μας φανερώσει τις αντιλήψεις του, την απέχθειά του για το απάνθρωπο φαινόμενο του πολέμου, που κάθε τόσο με τη μια ή την άλλη μορφή, τη μια ή την άλλη δικαιολογία, γίνεται αιτία και αφορμή καταστροφών και θανάτων χωρίς να υπάρχουν ουσιαστικοί λόγοι. Ο ποιητής του έθνους γίνεται ο ποιητής του ανθρώπου. Γίνεται ενσαρκωτής της χριστιανικής εντολής: "*Ειρήνη πάση*". Ο Παλαμάς αντιλαμβάνεται πως τα θούρια έχουν τους δικούς τους σκοπούς και η ανθρώπινη ζωή τους δικούς της νόμους. Γνωρίζει πως το έθνος του υπήρξε πάντοτε φιλειρηνικό και του φιλειρηνικού αυτού έθνους είναι ο ποιητής και εκφραστής, ο στοχαστής και προφήτης, ο αγωνιστής και υπερασπιστής. Δεν είναι ξένος προς την Ελληνική ιδέα, που είναι διάχυτη σ' όλο το έργο του ποιητή, ακόμα και σ' αυτό το "*Δωδεκάλογο του Γύφτου*" παρ' όλες τις αντίθετες απόψεις που κατά καιρούς άστοχα διατύπωσαν και αβάσιμα υποστήριξαν ορισμένοι μελετητές του, ο ανθρωπισμός του Παλαμά. Ένας ανθρωπισμός γνήσιος, καθαρός, ελληνικά διατυπωμένος και ιδεαλιστικά στερεωμένος. Αυτός ο ελληνικός ιδεαλισμός του Παλαμά αποτελεί την ομορφιά της ποίησής του, το πιστεύω της ποίησής του. Είναι ο ποιητής του Έθνους του κι όσο κι αν ελαττώνει τους εθνικούς τόνους του σε ορισμένα ποιήματα του έχτου βιβλίου της "*Πολιτείας και Μοναξιάς*", δεν παύει να 'ναι ο μεγάλοστομος ποιητής της Μεγάλης Ιδέας, δεν παύει να εκφράζει τους καθημούς, τους πόνους, τους πόθους, τα όνειρα, τα οράματα και τις επιδιώξεις του Ελληνισμού. Ασφαλώς τον ενθουσίασε η συμμαχία των βαλκανικών χωρών κατά της Τουρκίας και οι ιδέες του Ρήγα για τη βαλκανική ένωση, αλλά δεν παύει να 'ναι ο ποιητής, που με την ποίησή του ύμνησε τους ηρωικούς αγώνες των Ελλήνων, που ζωντάνεψε τη μεγάλη μορφή του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου και τη γνώρισε στον ελληνικό λαό. Ο Παλαμάς είναι ο μεγάλος του Έθνους ποιητής, ο τραγουδιστής της ιστορίας του, των αγώνων του, των ονείρων του.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ
Λέκτορας Παιδαγωγικού Τμήματος
Νηπιαγωγών Α.Π.Θ.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ: ΤΑ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΟΛΓΑΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ*

Μία από τις συνέπειες του γυναικείου κινήματος είναι η προσπάθεια της έρευνας τα τελευταία χρόνια να επαναπροσδιορίσει τη γυναίκα δημιουργό στις εικαστικές τέχνες, τόσο ιστορικά όσο και στη σύγχρονη εποχή. Η θέση που επιφύλαξε στις γυναίκες δημιουργούς η ιστορία της τέχνης, η αντιμετώπισή τους από την κριτική, γενικά φαινόμενα ή μεμονωμένες περιπτώσεις κρίνονται, επανακρίνονται και ερευνώνται με όρους τεχνο-ιστορικούς, κοινωνιολογικούς, οικονομικούς ή ψυχολογικούς.

Η παρουσίαση αυτή της Όλγας Σταυρίδου, μιας ζωγράφου που η δουλειά της έχει ολοκληρώσει ήδη ένα μεγάλο κύκλο έτσι ώστε να επιτρέπει τη σύνοψη ορισμένων χαρακτηριστικών, στοχεύει στην περιγραφή αυτών των χαρακτηριστικών χωρίς πρόθεση ερμηνείας τους ως «γυναικεία γλώσσα». Μέσα στη θεματική της και στην τεχνοτροπική της πορεία θα αναζητηθούν ορισμένες σταθερές και θα συσχετιστούν με βιωματικές, κοινωνικές, πολιτισμικές παραμέτρους, όπου αυτές διακρίνονται, και στις οποίες το φύλο της ζωγράφου παίζει, φυσικά, καθοριστικό ρόλο. Εφόσον, όμως, η ίδια δε στρατεύεται με το έργο της σε μια «γυναικεία» ζωγραφική και εφόσον η παρουσίαση δεν έχει κοινωνιολογικό χαρακτήρα, θα γίνει λόγος εδώ απλώς για την «προσωπική» της «γλώσσα». Ταυτόχρονα, επειδή η Όλγα Σταυρίδου είναι μια ζωγράφος από τις Σέρρες η οποία ζει και εργάζεται στη Β. Ελλάδα, η παρουσίασή της αγγίζει και ένα άλλο θέμα στις εικαστικές τέχνες, αυτό της δημιουργίας των καλλιτεχνών που όχι μό-

* Το θέμα αποτέλεσε αντικείμενο εισήγησής μου στην ημερίδα «Γυναίκα και Τέχνη στην Ελλάδα, με έμφαση στις γυναίκες της Μακεδονίας», που έγινε στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1992 και οργανώθηκε από το Ελληνικό Τμήμα Γυναικείων Ερευνών σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού.

νο γεννιούνται αλλά και εργάζονται μακριά από το κέντρο, στην επαρχία.

Η πόλη των Σερρών, όπως κάθε επαρχιακή πόλη, έχει τη δική της ιστορία¹. Ταλαιπωρημένη από αγώνες, κατοχές, πυρκαγιές, υπήρξε ωστόσο από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας κέντρο εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Ανάμεσα στις πνευματικές φυσιογνωμίες του παρελθόντος της ξεχωρίζουν και μερικές γυναίκες κυρίως για το εκπαιδευτικό τους έργο. Γενικά για τις Σέρρες είναι παράδοση η μόρφωση των γυναικών, αφού από το 19ο αιώνα αναφέρεται η λειτουργία στην πόλη Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου. Η πόλη έχει ακόμα παράδοση στη μουσική. Ο ιστορικός για τη συμμετοχή του στο Μακεδονικό Αγώνα μουσικογυμναστικός σύλλογος «Ορφεύς» ιδρύθηκε από το 1905 και στην πλούσια πολιτιστική του δράση περιέλαβε και τις γυναίκες. Η Όλγα Σταυρίδου συνδέεται από την οικογένειά της και με τους δυο αυτούς σεραϊκούς κλάδους της παράδοσης. Στον εικαστικό τομέα, ωστόσο, η πόλη δεν είχε σχεδόν καθόλου παρελθόν. Στα τέλη της δεκαετίας του '50 και στη δεκαετία του '60 υπήρχαν λίγοι ντόπιοι αυτοδίδακτοι ζωγράφοι. Παρόλο που οι αστικές οικογένειες φρόντιζαν για τη μόρφωση των κοριτσιών, τη ζωγραφική τη θεωρούσαν ευγενική ερασιτεχνική ασχολία. Ωστόσο στο Γυμνάσιο Θηλέων διδασκόταν το μάθημα των Τεχνικών από καθηγήτριες αποφοίτους της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών. Ελάχιστες εκθέσεις ζωγραφικής έγιναν στην πόλη τη δεκαετία του '60· ανάμεσά τους και έργων των μαθητριών του Γυμνασίου.

Ακριβώς στη δεκαετία του '60, τόσο μέσα από το γενικότερο κλίμα όσο και μέσα από ορισμένους θεσμούς και φορείς, δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις, πιο ευνοϊκές ίσως για τα κορίτσια, για μια άλλη αντιμετώπιση της τέχνης. Οι ανανεωτικές τάσεις της εποχής, που έφταναν ως τις Σέρρες μέσα από τα έντυπα, τον κινηματογράφο, και η πιο φιλελεύθερη στάση του σχολείου, κάποιες εκδηλώσεις πολιτιστικών συλλόγων, η ίδρυση του Γαλλικού Ινστιτούτου, που στην προβολή του γαλλικού πολιτισμού περιέλαβε και τη γαλλική ζωγραφική, όπως λ.χ. έκθεση βιβλίων τέχνης με έργα Γάλλων εμπρεσιονιστών, η πα-

1. Σχετικά με την ιστορία των Σερρών, βλ. Β. Τζανακάρη, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, έκδ. περιοδ. «Γιατί», τόμος Α', Σέρρας 1991, όπου ειδικότερα για τις ξεχωριστές προσωπικότητες της πόλης σελ. 47-60, για την εκπαιδευτική δραστηριότητα σελ. 61-75, για το σύλλογο «Ορφέας» σελ. 79-84. Επίσης ειδικότερα, σχετικά με την Παιδεία, Π. Πέννα *Ιστορία των Σερρών, Από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων*, 1383-1913, έκδ. Ιστορικής και Λογογραφικής Εταιρίας Σερρών - Μελνίκου, Αθήνα 1966, σελ. 393-438 και Γ. Καφταντζή *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της, τόμος Γ'*, Θεσ/νίκη 1966, σελ. 333-377, 458-461. Για τον «Ορφέα», και τη μουσική παράδοση της πόλης, Γ. Καφταντζή *Ορφέας Σερρών 1905-1911, Ιστορική αναδρομή*, έκδ. Ομίλου «Ορφέας» Σερρών, Θεσ/νίκη 1991.

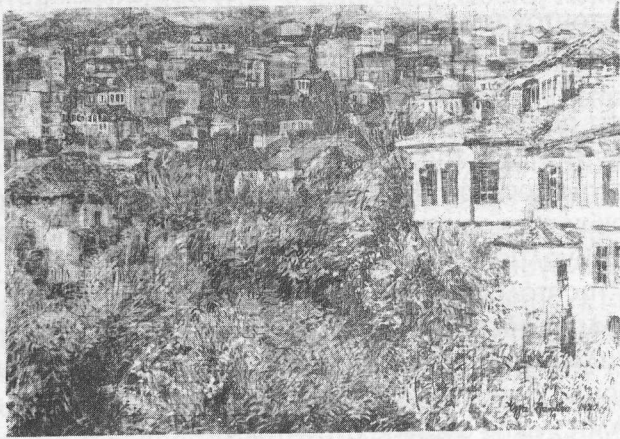
ρουσία ορισμένων καθηγητών στο Γυμνάσιο Θηλέων και ιδιαίτερα της καθηγήτριας των Τεχνικών Γ. Καλλιακμάνη είναι μερικοί από τους παράγοντες που συνέπεσαν την ίδια εποχή. Το μάθημά της, με την ελευθερία της έκφρασης που εισήγαγε, με τις αναφορές στα μοντέρνα κινήματα, όπως στο σουρεαλισμό, στον κυβισμό, στην αφαίρεση, αλλά και σε γενικότερα πολιτιστικά θέματα, έδωσε στις εικαστικές τέχνες νέα αίγλη και ταυτόχρονα επηρέασε αισθητικά και ιδεολογικά.

Η Όλγα Σταυρίδου προέρχεται από το κλίμα αυτό. Τότε λίγο πολύ ξεκίνησε και η πρώτη γενιά των γυναικών των Σερρών - όχι βέβαια πολλών - που ασχολήθηκαν επαγγελματικά με τις τέχνες και έκαναν σπουδές στην Α.Σ.Κ.Τ. της Αθήνας ή και στο εξωτερικό - ζωγραφική, χαρακτική, σκηνογραφία. Μια δεύτερη γενιά εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια, αγοριών και κοριτσιών, μα από άλλο κλίμα και άλλες κοινωνικές συνθήκες βγαλμένη. Έτσι η συμμετοχή των γυναικών στην εικαστική κίνηση της πόλης τα τελευταία χρόνια είναι σημαντική, χάρη κυρίως στις καλλιτέχνιδες, επαγγελματίες και ερασιτέχνιδες, που παρέμειναν εκεί, αλλά και σε περιοδικές εμφανίσεις αυτών που έφυγαν. Ορισμένες δουλεύουν στην εκπαίδευση, φροντίζοντας για την παράδοση της καλλιτεχνικής αγωγής στην πόλη².

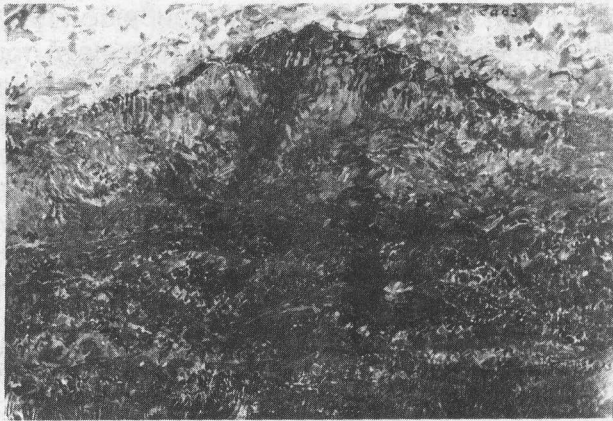
Τα θέματα που ζωγραφίζει η Όλγα Σταυρίδου είναι σχεδόν αποκλειστικά τοπία, αρχιτεκτονικά και φυσικά, από χώρους της Β. Ελλάδας. Έλάχιστα προέρχονται από άλλους χώρους. Χρονολογικά, αμέσως μετά την αποφοίτησή της, μετά από μερικά έργα με κύριο θέμα το κοχύλι, ζωγραφίζει κάποια φανταστικά - ονειρικά κτίσματα και ερείπια (1976-1977). Αργότερα, τοπία από την Καστοριά - όπου έζησε αρκετά χρόνια - (κυρίως 1978-1989) (εικ. 1,4) και παράλληλα τη Σαμοθράκη (1982) (εικ. 2), το τείχος της Μεσημβρίας (1982), την Αμμουλιανή (1982-1989). Κατόπιν προστίθεται η περιοχή του Λαγκαδά - όπου ζει την τελευταία δεκαπενταετία -, το τείχος της Θεσσαλονίκης (εικ. 3), η Λήμνος (1983-1990) και τελευταία μια ενότητα με παλιά σπίτια των Σερρών (1991)³ (εικ. 5). Συχνά επανέρχεται στους ίδιους χώρους και τους ξαναζωγραφίζει μέχρι και σήμερα, αν και τα τελευταία δύο χρόνια στρέφεται περισσότερο στο θέμα της «νεκρής φύσης». Η Όλγα Σταυρίδου είναι επομένως ζωγράφος του καβαλέτου, της παραδοσιακής επιφάνειας των δύο διαστάσεων, και τοπιογράφος.

2. Για την εικόνα σήμερα της εικαστικής κίνησης στις Σέρρες πολύτιμες υπήρξαν οι πληροφορίες του κ. Β. Βαφειάδη, ζωγράφου και ιδιοκτήτη γκαλερί της πόλης.

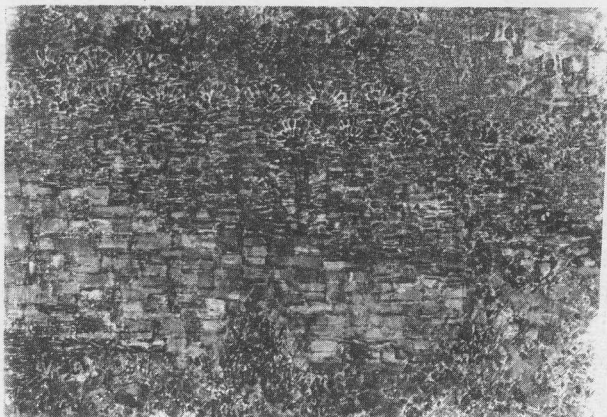
3. Έργα της Όλγας Σταυρίδου δημοσιεύονται βασικά στα περιοδικά: *Ο Παρατηρητής* 8 (1988), Θεσσαλονίκη, σελ. 174-175. *Τραμ* 9-10 (1989), Θεσσαλονίκη, σελ. 49-56, *Ιδανικό σπίτι*, 4 (1991), σελ. 124-125 και στον Κατάλογο της ομαδικής έκθεσης ζωγραφικής *Οι καλλιτέχνες του «Παρατηρητή»* στη Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 4-27 Μαΐου 1990.

Εικ. 1. Καστοριά, 1980. Λάδι.

Εικ. 2. Όρος Σάος (Σαμοθράκη), 1982. Αυγοτέμπερα.

Εικ. 3. Από το δυτικό τείχος της Θεσσαλονίκης, 1985.
Τέμπρα με κερι.

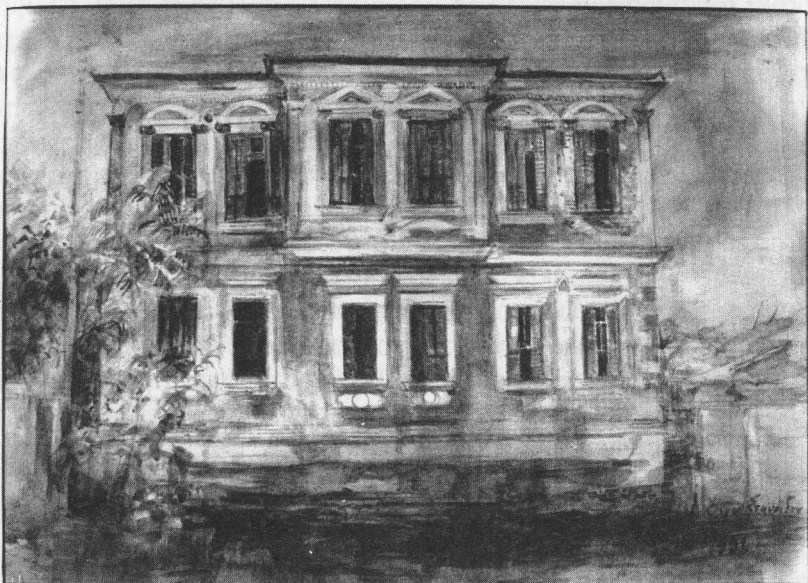
Εικ. 4. Λίμνη Ορεστιάς, 1987. Λάδι.

Η σύγχρονη ζωή, η κοινωνική διάσταση, ανθρώπινη μορφή, τα νέα υλικά και τεχνικές δεν την απασχολούν. Μένει έξω από την κύρια κοίτη του σύγχρονου μοντερνισμού, όπως για ένα διάστημα έμεινε και έξω από τον επαγγελματικό στίβο. Όσο για την τοπιογραφία, αυτή θεωρείται ως ένας από τους κατεξοχήν γυναικίους θεματικούς χώρους. Για να γίνει ένα και μοναδικό σχόλιο πάνω στην πολυπλοκότητα του θέματος της «γυναικείας» τέχνης, πώς μπορεί να αποδώσει κανείς τέτοιες στάσεις και επιλογές είτε στην ψυχολογία του φύλου, είτε σε αιτήματα «καθαρής τέχνης», είτε σε αναχωρητικές τάσεις συχνές στον ιδεολογικό χώρο στον οποίο η ζωγράφος κινήθηκε⁴.

Αν θελήσει κανείς να κατανείμει τα έργα της σε περιόδους, παρατηρεί ότι στη δουλειά της δεν υπάρχουν τομές. Μετά τα πρώτα ονειρικά τοπία, με την ίδια οπτική αντίληψη συνεχίζει με τους ερειπιώνες εισάγοντας το στοιχείο της γεωμετρικής διαίρεσης της επιφάνειας· αυτό το στοιχείο βρίσκεται και στα πρώτα τοπία της Καστοριάς, στα οποία σταδιακά μετατρέπεται σε χρωματικό κατακερματισμό, που συνήθως συνδέεται με επιρροές από το έργο του Ν.Γ. Πεντζίκη. Αυτή η χρωματική διαίρεση εφαρμόζεται σε έργα περισσότερο ή λιγότερο εικονιστικά παίρνοντας διάφορες μορφές, για να καταλήξει σε τοπία όπου η ενότητα επιβάλλεται πάνω στην κατάτμηση εξαιτίας της ρευστότητας του χρώματος. Η ρευστότητα συνοδεύει σταθερά τη μόνιμη αμφιταλάντευση ανάμεσα στο σχέδιο και στο χρώμα που παρατηρείται από περίοδο σε περίοδο, και βρίσκεται ακόμη και στα σπίτια των Σερρών, που είναι ηθελημένα αναπαραστατικά, με ακρίβεια αρχιτεκτονικής αποτύπωσης.

Αν ο πολιτιστικός χώρος του τόπου καταγωγής, όπως αρχικά σκιαγραφήθηκε, ορίζει ένα πλαίσιο αναφοράς, ο αντικειμενικός χώρος, το οπτικό περιβάλλον, ορίζει ένα άλλο. Στα τοπία της Όλγας Σταυρίδου διακρίνονται χαρακτηριστικά τόσο δομικά όσο και εικονογραφικά του σεραϊκού τοπίου, εικόνες, συντεταγμένες, χρώματα και ποιότητες υφής, όσο κι αν το θέμα παραλλάσσει. Κυρίαρχο στοιχείο του γενέθλιου τοπίου είναι ο κάμπος, το ανοιχτό πεδίο. Όριο στην επέκτασή του - και σήμα της πόλης - είναι ο Κουλάς, ο λόφος που υψώνεται στην άκρη της, όπου τα σπίτια ανεβαίνουν σχεδόν ως τα υπολείμματα του βυζαντινού τείχους με τα γκρεμισμένα τόξα και τις χλοϊσμένες πέτρες. Μόνιμη κατάσταση είναι η υγρασία και η ομίχλη που εξουδετερώνουν την τρίτη διάσταση με την αχλύ και αναδεικνύουν σβησμένες τις μορφές και ρευστές τις επιφάνειες. Κυρίαρχες στη

4. Με την «καθαρή» ζωγραφική συνδέει τα έργα της Όλγας Σταυρίδου ο Κ. Σιμόπουλος, *Εικαστικά* 36 (1984), σελ. 45, 63, στην οξυδερκή κριτική του για την πρώτη ατομική της έκθεση στην Αθήνα. Πολλές από τις παρατηρήσεις του για τις πρώιμες περιόδους της ζωγραφικής της επιβεβαιώνονται και από το κατοπινό έργο της.

Εικ. 5. Σπίτι των Σερρών, 1991. Ακουαρέλα.

Εικ. 6. Από τα σπίτια που θυμάμαι, 1995. Λάδι.

χλωρίδα είναι οι λεύκες και κυρίαρχη στο δομημένο περιβάλλον, στα χρόνια πριν το 1970, η φθορά των παλιών σπιτιών. Τέλος, χώρος τακτικών εκδρομών εκείνα τα χρόνια ήταν ένα βυζαντινό μοναστήρι με λείψανα τοιχογραφιών.

Μετά από τις πρώτες φευγαλέες όψεις κτισμάτων, αναμνήσεις ίσως του πατρικού σπιτιού θέμα που επίσης θα επανέλθει (εικ. 6), η Όλγα Σταυρίδου ζωγραφίζει μακρινές ανηφορικές όψεις της πόλης της Καστοριάς ή την ακρολιμνιά με τις λεύκες, πάντα από την ίδια θέση, το μπαλκόνι της, αντικρισμένες, ή μακρινά τοπία καμπύσια ή λιμνίσια, στα οποία ζώνες βλάστησης ή ξηράς και νερού εναλλάσσονται ως το βουνό του βάθους. Όποια πόλη, εξοχή, ακόμα και νησί της Μακεδονίας ή της Θράκης απεικονίζεται μπαίνει σε μια από αυτές τις θεματικές συντεταγμένες, σαν να προσαρμόζεται σ' ένα δύο βαθιά αποτυπωμένα μοντέλα – μήτρες τοπίου, που δουλεύονται ξανά και ξανά σε παραλλαγές, εξαντλητικά. Το θεματολόγιό της συμπληρώνεται με μια σειρά οριζόντιων ερειπιώνων, όπου κυριαρχούν τα τόξα, ή τμήματα βυζαντινών τειχών, μερικές βυζαντινές εκκλησίες και μερικές κοντινές εικόνες κήπων, στις οποίες το κεντρικό φυτικό θέμα, δέντρο ή γλάστρα, καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας. Όλα τα θέματα περιστρέφονται γύρω από την άμεση, ακατέργαστη εξωτερική εμπειρία, την πρώτη αδρή εικόνα του κάθε χώρου, και την προϋπάρχουσα, εσωτερική, εντυπωμένη δομή. Η ζωγράφος δεν απομακρύνεται από το χώρο που ορίζει ο εαυτός της – μέσα της και ό,τι μπορεί να φθάσει το βλέμμα της γύρω της. Έτσι όλα τα επιμέρους θεματικά στοιχεία που γεμίζουν την επιφάνεια, αφού χαραχτεί το απλό βασικό σχέδιο – τοίχοι, πέτρες, χαμηλή ξερή βλάστηση, φυλλώματα –, όταν διακρίνονται και δεν είναι μόνο χρωματικές στιβάδες, έρχονται κοντά ξεδιπλωμένα σε ένα επίπεδο ή ταξινομούνται με μια προοπτική δήθεν ορθόδοξη, γιατί το χρώμα κλείνει όλα τα ανοίγματα, πάντα μέσα σ' έναν κλειστό συνειδησιακά ορίζοντα. Ανάλογα με το θέμα, το βλέμμα συλλαμβάνει την εικόνα από πολύ μακριά, συχνά από πολύ ψηλά, ή προσηλώνεται αποκλειστικά στο φύλλωμα των δέντρων ή στις πέτρες και στα τόξα ενός ερειπίου. Με τον τρόπο αυτό καμιά ατομικότητα δε δίνεται στα πράγματα, δεν υπάρχει άλλη παρουσία και υπόσταση πέρα από αυτή της ζωγράφου. Εξαίρεση αποτελούν μερικές απεικονίσεις μνημείων, στις οποίες το περίγραμμα του κτίσματος συγκρατεί και δίνει υλικό βάρος στο εικονιζόμενο.

Τελικά, όπως φαίνεται, η ζωγράφος προτίμησε να δει τον εσωτερικό της χώρο ως τοπίο. Αναρωτιέται κανείς αν είναι η τοπιογραφία

της απλό πρόσχημα⁵. Η φύση και οι αντικειμενικοί χώροι λειτουργούν αρχικά ως αφορμή και οπτικό ερέθισμα και το τελειωμένο έργο επιστρέφει μια υποκειμενική εικόνα, διάθλαση και όχι αντανάκλαση της φύσης. Τα έργα της Όλγας Σταυρίδου δεν είναι ούτε εμπρεσιονιστικά ούτε μετεμπρεσιονιστικά - πουαντιστικά, όπως χαρακτηρίζονται καμιά φορά από τους θεατές τους. Το φυσικό φως δεν την ενδιαφέρει, η ατμοσφαιρική των έργων δεν εξαρτάται από το πραγματικό φαινόμενο, το χρώμα αντιμετωπίζεται ως υλικό αυτοδύναμο και το πινέλο δουλεύεται ως σκαπάνη πάνω του, σε πλήρη ανεξαρτησία από την αντικειμενική εικόνα. Πιθανόν το τοπίο επιλέγεται ως θέμα εξαιτίας της δεδομένης αντικειμενικότητας της δομής και των μορφών του, άρα κατάλληλο πεδίο ανάπτυξης της σύγκρουσης υποκειμενικού - αντικειμενικού που μόνιμα βλέπει κανείς να εξελίσσεται στα έργα της. Μερικά μπορούν να εκληφθούν σαν οπτική απάντηση, μέσα από την αντίστροφη διαδρομή, από μέσα προς τα έξω, στην πρώιμη νεανική της εντύπωση από τα τελευταία έργα του Μονέ, στην έκθεση εκείνη του Γαλλικού Λυκείου.

Στα πρώτα έργα της Όλγας Σταυρίδου ο χώρος που αποτυπώνεται δίνει την αίσθηση ενός χώρου ονείρων, φαντασίας, συνειρμών και αισθημάτων. Στα έργα αυτά η επιλογή των μέσων της, για να δώσει μορφή σε μια προσωπική εικονογραφική μυθολογία, όπως η εναλλασσόμενη πυκνότητα του φωτός, τα παστέλ χρώματα σε αχνά νεφελώματα, το ανεξάρτητο περίγραμμα με το οποίο σχηματίζεται το προφίλ των πραγμάτων που πλέουν μέσα στις χρωματικές μεταπτώσεις, θυμίζει τον τρόπο διαγραφής του κόσμου του Γ. Γουναρόπουλου - η αναφορά γίνεται όχι για να υπονοηθεί κάποια επιρροή από αυτόν, αλλά για να οριστεί παραστατικά ο ένας πόλος έλξης της γραφής της. Η εικόνα αναδύεται από κάποια βάθη, όπως και χρωματικά δηλώνεται με την ασάφεια του περιφερειακού χώρου γύρω από το κεντρικό θέμα, και μόλις συγκρατείται στην εικονιστική συνείδηση. Στα μεταγενέστερα έργα αντίθετα η σαφής εικόνα του δεδομένου τοπίου αποσυντίθεται, αναλύεται χρωματικά, για να γίνει συνειδητή η φαινομενική της σύνθεση και η σύνθεση της ζωγραφικής της αναπαραγωγής.

Η πρώτη επαφή της Όλγας Σταυρίδου με το λογοτεχνικό έργο του Ν.Γ. Πεντζίκη στα χρόνια της φοίτησής της στη Σχολή, στο Εργαστήριο του βιβλίου, φαίνεται πως εγκαίνιασε μια βαθύτερη και διαρκέστερη συγγένεια με το λογοτεχνικό Πεντζίκη, με το παιχνίδι του χρόνου,

5. Για ερμηνείες της σχέσης της Όλγας Σταυρίδου με το τοπίο, τη φύση, βλ. Α. Κοσματόπουλου, Σημείωμα στην πρόσκληση της έκθεσης της Όλγας Σταυρίδου στη γκαλερί Ώρα, 29 Οκτωβρίου - 16 Νοεμβρίου 1984, Π. Σφυρίδη, εφ. *Μακεδονία*, 18 Οκτωβρίου 1986, Η. Κανέλλη, *Ιδανικό σπίτι*, ό.π. Αλλά και η ίδια απαντά σχετικά στον Παρατηρητή, ό.π. και *Ιδανικό σπίτι*, ό.π.

της μνήμης, των μεταμορφώσεων των πραγμάτων, που ξεκινά ήδη από τα πρώτα της έργα, παρά με τον εικαστικό Πεντζίκη που την επηρέασε αργότερα. Δεν είναι το ονειρικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τα έργα, όσο η διελκυστίνδα ανάμεσα στην πλαστική μορφοποίηση και στην αμορφία του χρώματος, ή αλλιώς ανάμεσα στο συνειδητό και στο μη συνειδητό. Η πρώτη ύλη της πραγματικότητας αναλαμβάνεται από τη βούληση για ένα ποιητικό αποτέλεσμα, στο οποίο οδηγείται τόσο η προγραμματισμένη όσο και η αυθόρμητη εικαστική δράση. Γιατί στα έργα της Όλγας Σταυρίδου αισθάνεται κανείς τον εκλογικευτικό έλεγχο που ασκεί στις άλογες δυνάμεις η επιδίωξη της αισθητικής πληρότητας.

Από την άποψη αυτή είναι ενδιαφέρουσα μια σειρά έργων του 1978-1980 από την Καστοριά. Σ' αυτά είναι φανερή η κατά βάση λογική, γεωμετρική σκέψη στην οργάνωση του έργου. Τη ζωγράφο ενδιαφέρει η δόμηση του φύλλου του χαρτιού ή του καμβά πάνω στον οποίο ζωγραφίζει, ανεξάρτητα από το χρώμα και την τονικότητα αλλά και από το θέμα. Χρησιμοποιώντας τα θεματικά στοιχεία ως πρόσχημα – τις λεύκες, τα τόξα, τα σπίτια – χαράζει ρομβοειδή, ριπιδόσχημα, τετράγωνα μοτίβα, διαιρεί το χαρτί κάθετα και οριζόντια. Αυτά ακολουθούν τη δική τους ρυθμική ανάπτυξη ενώ το χρώμα επεκτείνεται σύμφωνα με τα δικά του συστήματα πύκνωσης και αραιώσης. Έτσι, ενώ σε μερικά έργα αυτής και της προηγούμενης ιδίως περιόδου είναι επηρεασμένη από το Ν. Χατζηκυριάκο – Γκίκα⁶ εικονογραφικά – ανθισμένα αγκάθια, σκόρπιες πέτρες, μια χρωματική βροχή από λεπτές βελόνες και ανθάκια – σε αντίθεση με αυτόν δε χτίζει το δικό της μυθικό περιβάλλον και με τα δύο, χρώμα και σχήμα, μα τα αφήνει να αναπτύξουν την τελική τους αρμονία σε δυωδία. Τα τοπία αυτά της Καστοριάς θυμίζουν τα πρώτα έργα του Μοντριάν – και πάλι το παράδειγμα χρησιμοποιείται για να οριστεί ο άλλος πόλος έλξης της γραφής της, ο ορθολογικός.

Η Όλγα Σταυρίδου έχει συνδεθεί και με τη βυζαντινή παράδοση Στην καμπή από τη δεκαετία του '60 προς τη δεκαετία του '70 ήταν έντονη για άλλη μια φορά σε ορισμένους καλλιτεχνικούς κύκλους η πίστη στη βυζαντινή ζωγραφική και στα επιτεύγματα του λαϊκού πολιτισμού συγχρόνως σχετικά μηνύματα για τη σημασία του χειροποίητου και της σύνδεσης τέχνης και ζωής έφταναν από τα νεανικά διεθνή κινήματα της εποχής⁷. Μέσα σ' αυτό το κλίμα η Όλγα Σταυρίδου ασχολήθηκε τότε και με την υφαντική και την καλαθοπλεκτική. Από το

6. Όπως και η ίδια υποδεικνύει. Η σχέση με το Ν. Χατζηκυριάκο - Γκίκα και στον Π. Σφυρίδη, εφ. *Μακεδονία*, ό.π.

7. Η. Κανέλλη, *Ιδανικό Σπίτι*, ό.π. Ο Θ. Γεωργιάδης, σε ανέκδοτο κείμενό του για την Όλγα Σταυρίδου, παρομοιάζει τα έργα της με εργόχειρα - σχετικά και Α. Κοσματόπουλο, ό.π.

1980, πράγματι, χρησιμοποιεί ιδιαίτερα τις παλιές παραδοσιακές ελληνικές τεχνικές του αυγού και του κεριού. Λίγο πριν ξεκινά και η σχέση της με ανθρώπους που ιδεολογικά κινούνται στο χώρο της ορθοδοξίας. Η επαφή με το χώρο αυτό την προβλημάτισε και εικαστικά, όπως φαίνεται από μια μερική αλλαγή του θεματολογίου της, από την προσέγγιση στη ζωγραφική του Ν. Γ. Πεντζίκη, από τη διαφορετική ιδεολογική αντιμετώπιση του χώρου σε μερικά έργα. Υπάρχουν ορισμένα από την Καστοριά στα οποία ξεκινά από τον εικονογραφικό κόσμο της βυζαντινής ζωγραφικής ή άλλα στα οποία προσπαθεί να δώσει εικαστική μορφή στην εσωτερική διαχρονική ταύτιση με τη βυζαντινή πόλη μέσα από την πίστη. Αυτή όμως η συμβολική παρένθεση έκλεισε σύντομα. Τα έργα της δε σχετίζονται τελικά με την παράδοση και την ορθοδοξία. Στα τοπία προστίθενται στο εξής οι βυζαντινές εκκλησίες και τα ερείπια γίνονται βυζαντινά τείχη. Η ποιητική απόδοση του κόσμου όμως στην Όλγα Σταυρίδου στηρίζεται σε μια πολύ προσωπική του σύλληψη και αισθητική αντίληψη⁸.

Εξαιρετικά χρήσιμο για τη μελέτη του χρώματος, τόσο βασικού για την έκφραση της Όλγας Σταυρίδου, στάθηκε το πέρασμα της από την οπτική του Ν. Γ. Πεντζίκη στις αρχές της δεκαετίας του '80⁹. Υπάρχουν έργα που θεματικά και οπτικά πλησιάζουν το έργο του Πεντζίκη, ιδιαίτερα στη χάραξη του σχεδίου και στη διαγράμμιση της επιφάνειας, που συνεχίζουν τη γεωμετρική τάση της των προηγούμενων έργων, και στο χρώμα που μπαίνει σε «ψηφίδες» σαν μωσαϊκό, με αναρίθμητες πινελιές και διαδοχικά στρώματα. Ωστόσο η Όλγα Σταυρίδου κάνει βασικά μια ζωγραφική υφής και ποιότητων και αναπόσπαστο συστατικό του χρώματός της είναι η θερμότητα, η ένταση, η λάμψη του φωτός.

Στη χρήση του χρώματος διδάσκεται από την αφαίρεση. Η υφή του χρώματος άλλοτε είναι αέρινη, παραμυθένια, κι άλλοτε απτή και στιλπνή. Το χρώμα ακολουθεί μια δική του γραμμή ανάπτυξης, ανεξάρτητη από τις δυνάμεις του θέματος. Διακρίνεται η φορά του χεριού που κινείται «σημειωτόν» μπαίνοντας και βγαίνοντας στο σχήμα και στη χρωματική ενότητα. Το έργο δεν κινείται προς την περιφέρεια ακολουθώντας τις συνθετικές γραμμές του τοπίου, μα πάλλεται καθώς

8. Για το βυζαντινής έμπνευσης έργο «Άγγελος», ο Κ. Σιμόπουλος, *Εικαστικά*, ό.π., πιο αναλυτικά: «Η διάσταση του ωραίου στην κλασική εκδοχή του αποκτά όλη την ένταση της δισημίας που έχει το "ωραίο" καθ' εαυτό, καθώς ο πίνακας το δείχνει να μετεωρίζεται ανάμεσα στη γήινη ανθρώπινη πλευρά του υπενθυμίζοντας τη σχέση του με τις άλλες κλασικές αξίες, την αξιοπρέπεια και την ελευθερία, και τον σκοτεινό κόσμο των εξωλογικών μύθων που μοιάζουν να το διεκδικούν».

9. Η σχέση της με το Ν.Γ. Πεντζίκη είναι κοινός τόπος στις αναφορές στο έργο της Όλγας Σταυρίδου. Σύνδεση με βασικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του και διαφορές, Π. Σφυριδίη, εφ. *Μακεδονία*, ό.π.

μετακινείται βαθμιαία το χρωματικό βάρος και ανοιγοκλείνει το φως, σαν τα σχήματα να διαγράφονται πάνω σε κινούμενη άμμο. Η μικρή και γρήγορη κίνηση γίνεται κάθετα, με τα στρώματα του χρώματος που ανεβαίνουν από κάτω προς τα πάνω, ενώ δίνεται η εντύπωση ότι το μάτι τα διαπερνά αντίθετα, σαν να διερευνά τα αλληπάλληλα στρώματα παλιάς τοιχογραφίας. Ο τρόπος που δουλεύεται το χρώμα συχνά αλλάζει· μετά τα νεφελώματα των αρχικών έργων, όπου μοιάζει να απλώνεται σαν με βαμβάκι, ακολουθούν τα στίγματα ή οι μεγαλύτερες χρωματικές ενότητες, σαν ψιλοκομμένα χρωματιστά χαρτάκια, της περιόδου του Πεντζικη, έργα κατόπιν στα οποία η επιφάνεια δίνει σπασμένη εικόνα καλειδοσκοπίου με μια επεξεργασία που θυμίζει ξυσίματα, φθορές, ξεφλούδισμα ξύλου ή τοίχου. Βασικά συνδυάζονται το κόκκινο και το μπλε, με τις αποχρώσεις τους, σε ένα περιβάλλον που δημιουργεί η ώχρα· μερικές φορές τον τόνο δίνει το πορτοκαλί ή η οξεία φωνή κάποιας περιοχής σε σμαραγδί. Τα δύο κύρια χρώματα γειτονεύουν, απλώνονται, ανακατώνονται δημιουργώντας τα άλλα, τα θερμά και τα ψυχρά συμφύρονται καθώς μέσα στο ένα διαφαίνεται το άλλο. Μερικές φορές η ένταση ανεβαίνει με δύναμη εξπρεσιονιστική, άλλες φορές ο τόνος χαμηλώνει, μερικές φορές η ώχρα γίνεται χρυσαφί, άλλοτε το τοπίο εξουδετερώνεται και στη θέση του απλώνεται ένα αραχνοῦφαντο χαλί.

Τέλος, ανάμεσα στα έργα από το 1989 και εξής τα πιο ενδιαφέροντα είναι μερικά έργα με λάδι. Η ξηρότητα, η θερμή θαμπότητα της τέμπρας και του κεριού που κρατούν εγκλωβισμένη τη συναισθηματική και αισθητηριακή ένταση αντικαθίστανται από τη ρευστότητα και τους ιριδισμούς του λαδιού. Σε μερικές όψεις του τείχους της Θεσσαλονίκης, όπως και σε μερικούς ανθισμένους κήπους, κερδίζει πότε η αναπαράσταση και πότε η διάλυση της εικόνας. Σε μερικές όμως όψεις της λίμνης ή της Αμμουλιανής το σχήμα δεσμεύει τη διάλυση του χρώματος και ταυτόχρονα υποφώσκει η διάλυση, καθώς το χρώμα αναλύεται με μια κρυφή γεωμετρία· έτσι δημιουργείται μια επισφαλής ισορροπία, που μοιάζει ακόμη πιο εύθραυστη με τη σύγκρουση μικρής πινελιάς και μεγάλου καμβά, ανακύκλωσης του χρώματος και ξεδιπλώματος του θέματος. Στα λιγοστά τοπία, τέλος, των δύο τελευταίων χρόνων, η αυτόνομη ρυθμικότητα σχήματος και χρώματος οδηγεί σε γοητευτικά αποτελέσματα. Το περίγραμμα των πραγμάτων, η πινελιά που χαράζει μικρά σχήματα, δημιουργούν ένα πλέγμα που πάνω του αναπτύσσεται ελεύθερα, με τη δική του ποιητική λογική, το χρώμα και το φως¹⁰.

10. Στα εσωτερικά και τις νεκρές φύσεις που ζωγραφίζει τελευταία (1995-1996) η Όλγα Σταυριδίου, οι όψεις του εργαστηρίου της, τα λουλούδια και σκεύη και πανεράκια του κεντήμα-

Τελικά, σε όλη τη σειρά των έργων παρακολουθεί κανείς την κυμαινόμενη ισορροπία ανάμεσα στην έντονα πραγματιστική και ορθολογική τάση και στην τάση εγκατάλειψης στη φαντασία, στην ονειρική ή δραματική αίσθηση¹¹. Τα ανεικονικά θέματα της φύσης και των κτισμάτων που έχει επιλέξει η ζωγράφος με την επανάληψη και τη σχηματοποίηση μετατρέπονται σε κανονικά ή ελεύθερα μοτίβα αλλά το τρυφερό ή θερμό φως, η υφή του χρώματος, η τελική αρμονία όλων των στοιχείων τα εμψυχώνει και ο εικαστικός κόσμος που δημιουργείται από τα πρώτα ως τα τελευταία έργα της Όλγας Σταυρίδου είναι ένας κόσμος ζωντανών ποιητικών μορφών.

τος σχεδιάζονται δήθεν ως αποτυπώσεις του αντικειμενικού κόσμου. Το χρώμα υποκρίνεται πως ακολουθεί και υπακούει στην περιγραφικότητα, πως μοιράζεται σε μορφή και φόντο, πως εισχωρεί από τη μία επιφάνεια στην άλλη τάχα ως αντανάκλαση και αλληλεπίδραση. Κάνει έτσι τα στερεά αντικείμενα να μετατρέπονται σε διαφανή και διαπερατά, μη υλικά, ενοποποιεί ετερόνυμες επιφάνειες, σαφή και ασαφή σχήματα, και μας θυμίζει, με τρόπο διαφορετικό από τα τοπία, ότι ο διαχωρισμός σε εξωτερικό και εσωτερικό χώρο, αντικειμενικό και προσωπικό, δεν υπάρχει.

11. Η αντίφαση αυτή διακρίνεται και στις παρατηρήσεις της Ντ. Ηλιοπούλου-Ρογκάν, εφ. *Καθημερινή*, 11-11-1984, για τη δουλειά της Όλγας Σταυρίδου («σε ένα ευρηματικό ανάμεσα στην παραστατικότητα και στην αφαίρεση μεταίχμιο») και Α. Κοσματόπουλου, *Κατάλογος έκθεσης της ζωγράφου στη γκαλερί Ώρα*, 11-29 Ιανουαρίου 1988 («προσπάθεια να ψαύσει κατά το δυνατόν τη μορφή του πραγματικού, πειθαρχώντας στο ρυθμό των ονείρων»).

**ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ
ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ Ν. ΣΕΡΡΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1995-1996**

- 1.4.95:** Συμμετοχή στον 3ο Πανελλήνιο μαθητικό διαγωνισμό της Π.Ε.Φ.
- 10.4.95:** Διάλεξη του αν. καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Θεόδ. Κορρέ με θέμα: «Υγρό πυρ. Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής: Παλαιότερες θεωρίες και νεότερη έρευνα».
- 23.11.95:** Φύλλα κισσού για το Γιώργο Ιωάννου:
- α) Εισήγηση του κ. Ηλία Σπυρόπουλου, πρώην Συμβούλου του ΚΕΜΕ και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, με θέμα: «*Χιούμορ και σαρκασμός στο έργο του Γ. Ιωάννου*»,
 - β) Δραματοποιημένη μεταφορά στο ντόπιο θέατρο σκιών του διηγήματος του Γ. Ιωάννου «*Ο θεός Βαγγέλης*» από τον Καραγκιοζοπαίχτη κ. Γιάννη Χατζή και
 - γ) Έκθεση βιβλίων και φωτογραφιών του Γιώργου Ιωάννου.
- Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα του Ομίλου «Ορφέα» Σερρών σε συνεργασία με την Ε.Λ.Μ.Ε.Σ.
- 30.3.96:** Συμμετοχή στον 4ο Πανελλήνιο μαθητικό διαγωνισμό της Π.Ε.Φ.
- 9.5.96:** Επιμορφωτική συνάντηση με θέμα: «Θέματα διδασκαλίας της ιστορίας».
- Εισηγητές: α) κ. Α. Φωτιάδου, Σχολ. Σύμβουλος Φιλολόγων Ν. Σερρών, με εισήγηση: «*Προβλήματα διδασκαλίας της Ιστορίας*», β) κ. Β. Νεράντζη - Βαρμάζη, επικ. καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας του Α.Π.Θ., με εισήγηση: «*Πρόταση για τη διδασκαλία της θεματικής Ιστορίας στο Λύκειο*», γ) κ. Κ. Δημητριάδου, φιλόλογος αποσπασμένη στο τμήμα Νηπιαγωγών του Α.Π.Θ., με εισήγηση: «*Διδακτική προσέγγιση με κατευθυνόμενο διάλογο*».

Το παράδειγμα του Κυκλαδικού πολιτισμού» και δ) κ. Μ. Ευσταθίου, φιλόλογος του Πειραματικού Σχολείου του Α.Π.Θ., με εισήγηση: «Διδακτική προσέγγιση με ομάδες μαθητών. Το παράδειγμα της Αθηναϊκής συμμαχίας». Συντονιστής Νικ. Βαρμάζης, Σχολ. Σύμβουλος Φιλολόγων Ν. Θεσσαλονίκης.

Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα τελετών του 1ου Γυμνασίου - Λυκείου σε συνεργασία με τη Σχολική Σύμβουλο Φιλολόγων Ν. Σερρών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	3
ΜΑΡΙΑ ΣΙΟΜΠΟΤΗ-ΣΑΜΣΑΡΗ, Η λιθοτεχνία στην Παλαιολιθική Ελλάδα. Η περίπτωση της Ηπείρου	5
ΠΕΤΡΟΣ ΚΩΝ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, Νέος Νεολιθικός οικισμός στο Αχλαδοχώρι Σιντικής	17
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΨΗΛΙΔΗΣ, Το πρακτορείο της Τράπεζας Ανατολής στις Σέρρες: Μια ελληνική τράπεζα των τελευταίων χρό- νων της Τουρκοκρατίας	33
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ, Εξέταση γυναικείων χαρακτήρων σε κωμωδίες του 19 ^{ου} αιώνα και συναφείς αναφορές στην ιδεολογία της εποχής	77
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΓΓΕΙΟΠΛΑΣΤΗΣ, Το ηρωικό τραγούδι «Ο Καπετάν Μητρούσης». Δύο παραλλαγές	89
ΣΤΑΘΗΣ ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, Μετακινήσεις πληθυσμών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η περίπτωση των Μουσουλμάνων της Μακεδονίας, 1913-1914	95
ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, Ιστορική αναδρομή του Ποντιακού τραγουδιού	109
ΠΕΤΡΟΣ ΒΛΑΧΑΚΟΣ, Τ.Κ. Παπατσώνη, «Περιηγητές στη Λειτουργία». Μια πρόταση διδασκαλίας του ποιήματος	125
ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΜΑΤΗ-ΒΛΑΧΑΚΟΥ, Ανδρέα Καρκαβίτσα: Ναυάγια. Μια πρόταση διδασκαλίας του ποιήματος	139
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΣΠΙΩΤΗΣ, Κωστής Παλαμάς. Ο ποιητής του Έθνους	147
ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Γεωγραφικές και πολιτισμικές συντεταγμένες και προσωπική καλλιτεχνική έκφραση: τα βορειοελλαδίτικα τοπία της Όλγας Σταυρίδου	175
ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ ΝΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1995-1996	189

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ
Ευαγγελία Γκιουζέλη

ΜΟΝΤΑΖ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
Παναγιώτης Παλάσκας

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
"ΣΕΡΡΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Π.Ε."
Σπετσών 27 - 621 25 Σέρρες
Τηλ. (0321) 45 600, 45 230